Hamâmîzâde İhsan Dîvânı'nın Dinî Muhtevâ ve Edebî Sanatlar Yönünden İncelenmesi

Nurgül BAŞER

Yüksek Lisans Tezi

Eskişehir, 2026

HAMÂMÎZÂDE İHSAN DÎVÂNI'NIN DİNÎ MUHTEVÂ VE EDEBÎ SANATLAR YÖNÜNDEN İNCELENMESİ

Nurgül BAŞER

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir, 2026

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Nurgül BAŞER tarafından hazırlanan **Hamâmîzâde İhsan Dîvânı'nın Dinî Muhtevâ Ve Edebî Sanatlar Yönünden İncelenmesi** başlıklı bu çalışma 02/01/2026 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Edebiyatı Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Dr. Öğr. Üyesi Erşahin Ahmet AYHÜN	
Üye (Danışman) Dr. Öğr. Üyesi Aynur KURT	
Üye Dr. Öğr. Üyesi Bilge İLHAN TOKER	

ONAY

.../... /2026

Doç. Dr. Şafak AĞDENİZ

Enstitü Müdürü

……./……/….

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Nurgül BAŞER

İmza

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

ÜRETKEN YAPAY ZEKÂ KULLANIMI BEYAN FORMU

Bu tezi/projeyi hazırlarken aşağıdaki Üretken Yapay Zekâ (ÜYZ) araçlarından destek aldığımı/almadığımı beyan ederim:

Aşağıdaki ÜYZ araçlarını kullandım. (Birden fazla seçenek işaretlenebilir)

☐ Claude
☐ ChatGPT
☐ DeepSeek
☐ Gemini
☐ Microsoft Copilot
☐ DALL-E
■ Diğer (Belirtiniz): Perplexity

ÜYZ araçlarını tezimin/projemin aşağıdaki aşamalarında ilgili amaçlar için kullandım. (Birden fazla seçenek işaretlenebilir):

☐ Metin oluşturma
■ Literatür tarama
☐ Çeviri
■ Düzenleme/dil kontrolü
☐ Veri işleme ve analizi
☐ Veri görselleştirme
☐ Görüntü üretme
☐ Kaynakça düzenleme
☐ Diğer (Belirtiniz): .....

Bu çalışmada ÜYZ kullanımı ***Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Faaliyetlerinde Üretken Yapay Zekâ Kullanımına Dair Etik Rehber***'e ve akademik dürüstlük ilkelerine uygun şekilde gerçekleştirilmiş olup ÜYZ araçlarından alınan destek etik kurallar ve kaynak gösterme esaslarına uygun biçimde belirtilmiştir.

ÜYZ araçlarının sağladığı bilgilerin doğruluğunu kontrol ettiğimi, yanlış veya eksik bilgi bulunması halinde tüm sorumluluğun tarafıma ait olduğunu; ayrıca çalışmamla ilgili bu beyana aykırı bir durumun herhangi bir zamanda tespit edilmesi durumunda ortaya çıkabilecek akademik ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi beyan ederim.

514120230007

Nurgül BAŞER

(İmza)

ÖZ

HAMÂMÎZÂDE İHSAN DÎVÂNI'NIN DİNÎ MUHTEVÂ VE EDEBÎ SANATLAR YÖNÜNDEN İNCELENMESİ

BAŞER, Nurgül

Yüksek Lisans, 2026

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Aynur KURT

Türklerin İslâmiyet'i kabulünden başlayarak günümüze kadar gelen edebî birikim içerisinde özellikle Cumhuriyet devrine kadar olan dönemde, İslâmî geleneğe göre şekillenmiş ve Türk edebiyatı alanında çeşitli yönlerden incelenmiş olan edebî metinlerden biri olan dîvânların, sanat yönlerine ek olarak, dini aktarma ve anlatma misyonları da bulunmaktadır. Ancak edebiyat sahasında dîvânlarla ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde, bu eserlerin dinî muhtevâ yönlerinin çoğu kez göz ardı edildiği görülmüştür. Bu çalışmada, eski harflerle basılan en son dîvân olması bakımından da ayrı bir önemi bulunan *Hamâmîzâde İhsan Dîvânı*'nın hem dinî muhtevâ hem de edebî sanatlar yönünden incelenmesi yoluyla, alanyazındaki bu boşluğu doldurmak amaçlanmıştır. *Hamâmîzâde İhsân Dîvânı*, matbu bir dîvândır ve İstanbul Ahmed İhsân Matbaasında 1928 yılında basılmıştır. Çalışmanın kuramsal çerçevesi, ilgili *Dîvân*'da dinî muhtevânın yer aldığı beyitlerdeki edebî sanatların belirlenmesini ve incelenmesini kapsamaktadır. Alanyazın araştırması sonucunda *Hamâmîzâde İhsan Dîvân*'ında henüz incelenmemiş olduğu tespit edilen dinî muhtevâ ve edebî sanatlar bulunduğundan alanyazına yeni bir katkı sağlanması hedeflenmiştir. Edebî sanatlar ve Allah, peygamber, melekler, âyetler, hadisler ve dinî şahsiyetler *Dîvân*'da bulunan dinî muhtevâlı beyitlerden örneklerle tespit edilmiştir. Beyitler tek tek incelenerek dini muhtevâya ait kavramlar ve dinî muhtevâlı beyitlerdeki edebî sanatlarla ilgili hususların tümü hakkında nicelik bakımından elde edilen veriler tablolaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hamâmîzâde İhsan Dîvânı, Dîvân Edebiyatı, Dinî Muhtevâ, Edebî Sanatlar.

ABSTRACT

EXAMINATION OF HAMÂMÎZÂDE İHSAN'S DÎVÂN IN TERMS OF RELIGIOUS CONTENT AND LITERARY ARTS

BAŞER, Nurgül

Master's Degree, 2026

Department of Islamic History and Arts

Supervisor: Asst. Professor Aynur KURT

Divans, which are one of the literary texts that were shaped according to Islamic tradition and examined from various aspects in the field of Turkish Literature in the period starting from the acceptance of Islam by the Turks until the Tanzimat, in addition to their artistic aspects, also have the mission of conveying and explaining religion. However, when the studies on dîvâns in the field of literature are examined, it is seen that the religious content aspects of these works are often ignored. For this reason, this study aims to fill this gap in the literature by examining the *Hamâmîzâde İhsan Dîvânı*, which has a special importance as it is the last dîvân printed in old letters, in terms of both religious content and literary arts. The theoretical framework of the study includes determining and examining the religious content and literary arts of the relevant diva. In addition, since *Hamâmîzâde İhsan Dîvânı* contains religious content and literary arts that have not been examined yet as a result of the literature research, a new contribution to the literature has been made with this study. The couplets in the dîvân were examined one by one and presented to the reader by tabulating the quantitative data obtained about the concepts of religious content and all issues related to literary arts.

Keywords: Hamâmîzâde İhsan Dîvânı, Dîvân Literature, Religious Content, Literary Arts.

TEŞEKKÜR

Bu tez çalışmasını bitirmeyi bana nasip eden Yüce Rabbime hamdolsun.

Tez konumun belirlenmesi ve yazım aşamasında beni teşvik eden, destekleyen ve yönlendiren, bilgi, tecrübe ve desteklerini benden esirgemeyen değerli tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Aynur KURT'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca Prof. Dr. Adnan ADIGÜZEL, Dr. Öğr. Üyesi Erşahin Ahmet AYHÜN ve Sayın Dr. Öğr. Üyesi Bilge İlhan TOKER'e saygı ve teşekkürlerimi sunarım. Yazar ve Mezar Taşı Uzmanı Nizamettin ARSLAN'a saygılarımı ve teşekkürlerimi sunarım.

Tezimin hazırlanma süresi boyunca maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen aileme, değerli eşim Sebahattin BAŞER'e, sevgili kızlarımız Nida BAŞER ve Sena BAŞER'e minnettarlığımı ifade ederim.

İÇİNDEKİLER

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ III

ÜRETKEN YAPAY ZEKÂ KULLANIMI BEYAN FORMU IV

ÖZ V

ABSTRACT VI

TEŞEKKÜR VII

İÇİNDEKİLER VIII

TABLOLAR LİSTESİ X

KISALTMALAR LİSTESİ XI

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM 3

HAMÂMÎZÂDE İHSAN EFENDİNİN HAYATI, EDEBÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ 3

1.1. HAYATI 3

1.2. EDEBÎ KIŞILIĞI 5

1.3. ESERLERI 9

İKİNCİ BÖLÜM 12

HAMÂMÎZÂDE İHSÂN EFENDİ DÎVÂNI'NIN DİNÎ MUHTEVÂ VE EDEBÎ SANATLAR YÖNÜNDEN İNCELENMESİ 12

2.1. DINÎ MUHTEVÂNIN ANALIZI 15

2.1.1. Allah 20

2.1.2. Melekler 35

2.1.3. Kitaplar 40

2.1.4. Peygamberler 44

2.1.5. Önemli Dinî Şahsiyetler 58

2.1.6. Âyetler ve Hadîsler 61

2.1.7. Diğer Dinî Mefhumlar 68

2.2. EDEBÎ SANATLARIN İNCELENMESI 71

2.2.1. Aks/Akis 73

2.2.2. Aliterasyon 74

2.2.3. Asonans 77

2.2.4. Tezat 81

2.2.5. Telmih 85

2.2.6. Tecâhül-i Ârif 90

2.2.7. Hüsn-i Ta'lil 92

2.2.8. Mübâlağa 93

2.2.9. Mecaz 95
2.2.10. Mecaz-ı Mürsel 96
2.2.11. Teşbih 97
2.2.12. İstifham 103
2.2.13. İstihdâm 106
2.2.14. Nida 107
2.2.15. Mülemma 114
2.2.16. Tekrîr 115
2.2.17. Tevriye 118
2.2.18. Teşhis ve İntak 119
2.2.19. Sihr-i Helâl 121
2.2.20. İştikâk 122
2.2.21. Tenâsüp 124
2.2.22. Cinas 132
2.2.23. İktibas 133
2.2.24. Leff ü Neşir 138
2.2.25. Kinâye 140
2.2.26. İrsâl-i Mesel / İrâd-ı Mesel 141
2.2.28. İstidrak 142
2.2.29. İstiâre 143

SONUÇ 147

KAYNAKÇA 149

EKLER 154

EK 1: HAMÂMÎZÂDE İHSÂN BEY'İN KABRİ 154
EK 2: HAMÂMÎZÂDE İHSÂN BEY KÜLTÜR MERKEZİ 157
EK 3: HAMÂMÎZÂDE İHSÂN DÎVÂNI MATBU NÜSHASI 158

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. Dîvân Hakkındaki Nicel Bilgiler 14

Tablo 2. Dîvânlarda Dinî Muhtevâ Yönünden İncelenecek Unsurlar 16

Tablo 3. Dîvân'da Geçen Dinî Muhtevâya Dair Nicel Veriler 19

Tablo 4. Dîvân'da geçen Dinî Muhtevâlı Beyitlerdeki Edebî Sanatlar 72

KISALTMALAR LİSTESİ

C. **:** Cilt
G. **:** Gazel
Haz. **:** Hazırlayan
H.K. : Hâdisevî Kıt'alar
Hz. **:** Hazreti
K. **:** Kaside
Kt. **:** Kıt'a
R. **:** Rubai
s. **:** Sayfa
Td. **:** Tesdîs
Th. **:** Tahmis
TDK **:** Türk Dil Kurumu
TDV **:** Türkiye Diyanet Vakfı
T.K. **:** Târihî Kıtalar
vb. **:** Ve Benzeri
yay **:** Yayınları

GİRİŞ

Türklerin İslâmiyet'i kabulü ile birlikte Tanzimât'a kadar Türk edebiyatı alanında çeşitli yönlerden incelenen ve İslâmî geleneğe göre şekillenmiş olan edebî metinlerden olan dîvânların[1], sanat yönlerine ek olarak bir de dinî aktaran ve anlatan misyonu bulunmaktadır. Araştırmalarımız neticesinde edebiyat sahasında yapılan çalışmalarda bu tarz eserlerin dinî muhtevâ[2] yönünün çoğu kez göz ardı edildiği görülmüştür. Bu nedenle çalışmamızın amacı, *Hamâmîzâde İhsan Dîvânı*'nın hem dinî muhtevâ hem de edebî sanatlar yönünden incelenmesi yoluyla, alanyazındaki bu boşluğu doldurmaktır. *Hamâmîzâde İhsân Dîvânı,* matbu bir dîvândır ve İstanbul Ahmed İhsân Matbaasında 1928 yılında basılmıştır ve *eserin* bir nüshası da İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki Sami Benli koleksiyonunda bulunmaktadır (Hamâmîzâde, Sami Benli, 00256).

Alanda yapılan daha önceki çalışmalar incelendiğinde, Mustafa İSEN ve Rıdvan CANIM tarafından dîvânın yeni harflerle neşredildiği görülmüştür (İsen, Canım, 1989; İsen, Canım, 2019). Buna ek olarak ilgili *Dîvân* hakkında yazılan, Türk Dili ve Edebiyatı alanında yapılmış bir yüksek lisans tezine ulaşılmıştır. Bu tezde *Hamâmîzâde İhsan Dîvânı*, bağlamlı dizin ve işlevsel sözlük özellikleri bakımından incelenmiştir (Özserdar, 2021). Ancak Arap harfleriyle basılan son Türkçe dîvân olma özelliğini de taşıyan *Hamâmîzâde İhsan Dîvânı*'nın, dinî muhtevâsına çok az değinildiği ve edebî sanatlarının da incelenmemiş olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın önemi, *Hamâmîzâde İhsan Dîvânı*'nın dinî muhtevâsı ve edebî sanatlarının belirlenip incelenmesi ile literatüre yapılacak yeni katkı olacaktır.

Çalışmanın kuramsal çerçevesi, *Dîvân*'ın hem dinî açıdan muhtevâsının hem de dinî muhtevâlı manzumelerin/beyitlerin edebî sanatlarının belirlenmesi ve incelenmesi ile sınırlı tutulacaktır. Ayrıca *Dîvân*'daki dinî muhtevâlı beyitlere ait edebî sanatlar ve dinî kavramlara ait veriler tablolaştırılarak okuyucuya sunulacaktır.

Bu çalışmada Dr. Mustafa İSEN ve Dr. Rıdvan CANIM tarafından hazırlanan ve 2019 yılında T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından yayımlanan *"Hamâmîzâde İhsân Dîvânı (Arap Harfleriyle Basılan Son Türkçe Dîvân)"* adlı e-

[1] Arapça asıllı sözlük kullanımında uzun ünlülerin aslına uygun olarak korunması "Dîvân" kelimesi için uygun görülmüştür.
[2] Birinci dipnotta belirtilen durum "Muhtevâ" kelimesi içinde geçerlidir.

kitap eseri ana kaynak olarak kullanılmıştır. Beyitlerin ve dörtlüklerin eserdeki yerini belirtmek için ana kaynak olarak kullanılan eserdeki numaralandırma sistemi kullanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAMÂMÎZÂDE İHSAN EFENDİNİN HAYATI, EDEBÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1.1. Hayatı

Hamâmîzâde yaşadığı dönemde hem araştırmacı kimliğini hem de mizah yönüyle öne çıkan bir şair olarak bilinmektedir. 4 Şubat 1885'te Trabzon'un Amasya mahallesinde dünyaya gelen Hamâmîzâde Mehmet İhsan Bey için Cemâlettin Revnakoğlu kendisinden şu şekilde bahseder: Hamâmîzâde, hicrî 1302 18 Rebîü'l-âhir; mâlî 1300 23 Kânûn-ı Sânî tarihinde bir çarşamba günü sabah saatlerinde aile evinde doğmuştur (İsen, Canım, 1989, 1-4; Uzun, 4 Mayıs 2025).

Trabzon eşrafından tüccar bir ailede, babası Hâfız Ahmed Efendi'nin ilk çocuğu olarak dünyaya gelen Mehmet İhsan'ın daha sonra Nâtıka isimli bir kız kardeşi olmuştur. 1934'de yürürlüğe giren Soyadı Kanunu ile birlikte "Hamâmîoğlu" soyadını almıştır. İmza olarak Hamâmîzâde İhsan imzasını kullanmıştır fakat yazılarında Şimşek, Serçe, Sunûhî, M.İ., M. İhsan gibi farklı takma adlar tercih ettiği de görülmüştür (Uzun, 4 Mayıs 2025; İsen, Canım, 1989, 1-4).

Şairin fizikî görünüşü hakkında Hakkı Sühâ, ayrıntılı bir betimleme yapmıştır: "Yirmi beş senede, yirmi beş günlük olsun ihtiyarlamayan, gergin bir yüz. Solgun, donuk ten, yeşille sarı arası bir renkte azıcık yuvalarından oynamış gözler. Zeki, uyanık bakışlar. Darca bir alın üstünde, genç, alabrus saçlar, uzun, kemersiz burun altında, çıkıntılı bir üst dudak, gölge kadar ince, aladuglas bıyıklar. Keskin zekâsının kamuflajı diyebileceğimiz saf tavırlar, gâfilâne edalar." (Gezgin, 1999, 134).

Yakın komşuları olan Hafız Seher hanımdan Kur'an dersleri almaya başlayan Mehmet İhsan, Kur'ân-ı Kerîm'i hızlı bir şekilde hatmetmiş, ardından Islahâne Merkez İlkokulu'na başlamış ve 1897 yılında birincilik derecesiyle mezun olmuştur. Daha sonra Trabzon İdâdîsi'ne kaydı yapılıp, üç yıl sonra rüşdiyeyi de aynı şekilde dereceyle bitiren Mehmet İhsan 1903 yılında idâdîden de diplomasını almıştır (Uzun, 4 Mayıs 2025; İsen, Canım, 1989, 1-4).

Henüz küçük yaşlarda olan Mehmet İhsan, babasının vefatı sonucu ailenin sorumluluğunu üstlenecek başka bir yakınının da olmayışı yüzünden hem ailesinin

mesuliyetini üzerine almak zorunda kalmış hem de arazi ve emlâk işlerinin idaresiyle ilgilenmiştir ve bundan dolayı İstanbul'a yüksek öğrenime gidememiştir. Ama ilgi alanlarını çok erken yaşlarda belirlemiş ve duyduğu ilgi sebebiyle Papaz Kalust Şinasi Efendi'den ve daha sonra da askerî rüşdiye Fransızca öğretmeni Sabih Bey'den Fransızca dersleri almıştır. Ayrıca o dönemde Trabzon'da sürgünde bulunan bilgin ve şair Erzurumlu Ali Şevket Hoca'dan Farsça dersleri alarak Mesnevî okumaları yapmıştır. Bu çabalar sayesinde doğuştan gelen araştırma ve inceleme merakı daha da artmıştır. Hem güncel kitapları takip etmiş hem de eski eserlere olan ilgisi devam ederken, İstanbul'da yayımlanan gazete ve dergileri titizlikle okumuştur (İsen, Canım, 2019, 3; Uzun, 4 Mayıs 2025).

Ayrıca Trabzonlu bir kitapçı olan Hamdi Efendi'nin (1862-1948) bu yayınların Trabzon'daki genç nesle ulaşmasındaki büyük katkısını göz ardı etmemek gerekir. Hamâmîzâde bu yıllarda Hartamaszâde Bakî, Düyûn-ı Umûmiyye'de Başkâtip Hüsnü, Ustazâde Nazmî ve Halil Nihat Boztepe (1882-1949) ile birlikte Hamdî Efendi'nin "Âyîne-i Efkâr" adını verdiği kitapçı dükkânında, Ahmet Mithat'ın (1844-1912), Muallim Nacî'nin (1849-1893), Sezâî'nin (1860-1936), şair Mehmet Celâl'in (1867-1912), daha başka tanınmış sanatçıların şiire ve edebiyata dair kitaplarını okumuştur, bir yandan da evinde bir kitaplık oluşturmaya çalışmıştır, hatta bazen parasının yetmediği zamanlarda Hamdi Efendi'den kitap da kiralamıştır. Mehmet İhsan, kendisinin yetişmesindeki emeklerini, ona olan minnetini kısmen de olsa ödemek amacıyla Hamdi Efendi ve yayınları hakkında bir kitapçık da yayımlamıştır (Bal, 2009; İsen, Canım, 2019, 3).

Kendisinden yaşça büyük bazı kişiler önemli yazılarını Mehmet İhsan'a yazdırıyorlardı. O dönem Trabzon'unun tanınmış isimleri İbrahim Cûdî Efendi (1863-1926), Hatipzâde Emin Mehmet İhsan'ın yaptığı okumalar sayesinde oluşan fikrî birikimleri yavaş yavaş meyve vermeye başlayarak onun şiirlerinin çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanmasına zemin hazırlamıştır. Yazarlık hayatı devam ederken giderek artan olumlu izlenimler sonucunda Trabzon idâdîsinde edebiyat öğretmenliği yapmak üzere teklif almış, maddi durumunun iyi olması sayesinde tüm bu görevler için ücret talep etmemiş, öğretmenlik vazifesini fahrî olarak yerine getirmiştir (Çalka, 2017; İsen, Canım, 2019, 3).

Trabzon'un işgal altında olduğu Birinci Dünya Harbi döneminde İstanbul'da birçok lisede edebiyat hocası olarak görevlendirilen şair (Sayılır, Babuçoğlu, 2007,

140), daha sonra 1924'te Trabzon'a izinli olarak giderek bu dönem yeniden eğitime açılacak olan Yüksek Ticaret Mektebi'ne yönetici vasfıyla atanmıştır. Fakat harap olan bina kendisini oldukça uğraştırmış, mali destek bulamadığı noktalarda kendi bütçesinden katkı sağlamıştır. Sağlık sorunları sebebiyle 1928 yılında görevini bırakarak İstanbul'a dönmüştür. Sonrasında hayatına Türkçe ve Edebiyat öğretmeni olarak Yüksek Ticaret Mektebi ve Galatasaray Lisesi'nde devam etmiştir (Çalka, 2017; İsen, Canım, 2019, 3).

Ömrünün son günlerine dek okutmaya ve öğretmeye devam eden Hamâmîzâde İhsan Bey, aynı gün içerisinde geçirdiği üç kalp krizinin ardından 11 Mayıs 1948 Salı günü vefat etmiştir. Mezarı İstanbul'daki Edirnekapı Mezarlığı'nda bulunmaktadır (Bal, 2009; İsen, Canım, 2019, 3).

Yenikapı Mevlevîhânesinin son şeyhi olan şair Abdülbâki Dede Efendi'nin oğlu Rusûhî Baykara (1914-1989), tarafından Hamâmîzâde'nin ölümüne dair şu tarih manzumesi yazılmıştır (Bal, 2009; Çalka, 2017; İsen, Canım, 2019, 3):

Ehl-i dildi zarîf şairdi
Vasfa sığmaz kemâli İhsân'ın
Dehre insan gelir gider ammâ
Bir Hamâmîsi gelmez ihvânın

Nâgehânî göçünce dünyâdan
Câm-ı aşkı kırıldı devrânın
Geldi dört rind söyledi târîh
Nüktesi gitti bezm-i rindânın (1367) (İsen, Canım, 1989, 5; Erdoğan, 2003)

1.2. Edebî Kişiliği

Hamâmîzâde'nin edebî kişiliğinin gelişmesinde rol oynayan unsurlardan başlıcası, onun karşılaştığı olayları fazla ciddiye almayan bir mizaca sahip olması ve çoğu durumda da bu olaylara mizahi açıdan bakabilme kabiliyetinin bulunmasıdır.

Babasından kendisine kalan miras sayesinde maddi sorunlar yaşamadan, hayatını okumaya, okutmaya, yazmaya, edebiyat ve kültüre adayabilmiş olduğu görülmektedir (İsen, Canım, 1989, 5).

Hamâmîzâde'nin devrinin yetiştirmiş olduğu az sayıdaki nüktedanlardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim nükte sanatını uygulamak için kullandığı ifadelere bakıldığında basit görünse de biraz derinlere inildikçe ustalıkla işlenmiş, parlak bir zekânın yanında dil ve üsluba son derecede hâkim bir anlayışla birleştirilmiş katmanlı nüktelerden oluşan yapı görülebilmektedir. Nükte sanatının, son derecede dikkat ve titizlik gerektiren bir iş olduğu bilinmektedir. Hamâmîzâde, bir kitabı doldurabilecek kadar çok sayıda nükte söylediği halde kimseyi incitmemeyi başarmıştır (Tarlan, 1949, III).

Nüktelerini Ercüment Ekrem Talu, "*Rahmetli İhsan'ın Karadeniz rüzgârları kadar keskin, horon havaları kadar kıvrak, Kisarna suyu gibi fıkır fıkır zekâsından vakit vakit fışkırmış bulunan bu huzmeler…*" şeklinde tanımlamıştır (Talu, 1949, 159).

Yenileşme döneminin içinde yer almasına rağmen eski edebiyata ilgisi olduğu bilinen Hamâmîzâde'nin eski harflerle yazdığı *Dîvân*'ı, kendi türünün son örneği olduğu bilinmektedir (İsen, Canım, 2019, 19; Uzun, 4 Mayıs 2025). Hamâmîzâde hem kendi döneminin dil ve üslup özelliklerinden yararlanmayı sürdürerek hem de klasik dîvân şiirinin yapısına uygun ilişkiler içeren metinler kaleme alarak, iki gelenekten de beslenmiştir. *Dîvân*'ında günümüz Türkçesiyle yazmış olduğu şiirlerinin yanı sıra ağır bir üslupla kaleme alınmış olan klasik şiir geleneğine bağlı mazmunların yer aldığı manzumeler de görülmektedir. Örnek beyitlerden biri şöyledir:

"Zemîn âlem-i işret mi lâle-zâr mıdır

Bu yerde rûhu Nedîm'in piyâle-kâr mıdır"(G.48/1)

"*Dünya bir şarap alemi mi, yoksa bir lale tarlası mıdır? Bu yerde Nedim'in ruhu kadeh yapımcısı mıdır?*" anlamına gelen beyitte, dünyanın bir şarap âlemi mi yoksa bir lale tarlası mı olduğu sorusu sorulmaktadır. Ayrıca, Nedim'in ruhunun bu yerde

kadeh yapımcısı olup olmadığı da sorgulanmaktadır. Dolayısıyla şairin, Nedim'in şarap ve kadehlerle olan ilişkisini ve ölümden sonra da bu sevginin devam edip etmediğini merak ettiği anlaşılmaktadır. Beyit, Hamâmîzâde İhsan'ın eserlerinde sıkça işlenen şarap, kadeh ve zevk gibi unsurların bir örneğidir (İsen, Canım, 2019, 21). Şair, bu beyitte Nedim'e olan hayranlığını ve onun şiirsel üslubuna olan takdirini dile getirmektedir. Bu mısralar, Hamâmîzâde İhsan'ın şiirsel üslubunu ve dünya görüşünü yansıtması açısından da önemlidir. Ayrıca, örnek verilen beyitte dîvân şiirinde şarap ve kadehlerle ilgili kullanılan mecaz ve teşbihlerin de bir örneğidir. *Dîvân*'da günümüz türkçesiyle yazıldığı görülen bir örnek ise aşağıdaki gibidir:

"Pamuk ellerle gelip silsene gözyaşlarımı
Hıçkırık seslerinin çıktığı ıssız geceler" (G.52/4)

Dîvân edebiyatı geleneği, İslâmiyet'in etkisiyle şekillendiği için Hamâmîzâde'nin *Dîvân*'ında da Allah, peygamberler, melekler, dinî şahsiyetler, ayetler ve hadisler yer almaktadır. *Dîvân*'daki bu durum, Kur'ân-ı Kerîm'i hatmetmiş olduğu bilinen Hamâmîzâde İhsan Efendi'nin dinî hususlara da hakimiyeti olduğunu ortaya koymaktadır (İsen, Canım, 1989, 22; Uzun, 4 Mayıs 2025). Na'tlar bölümünde yer alan "*Allah'ın sevgilisi, mutlak rahmetin sırrıdır. Seçkin varlıklar üzerindeki dokuma ve örgüsünün dayanağıdır*." mânâsına gelen örnek beyitlerden biri şöyledir:

"Habîb-i hazret-i Hak sırr-ı rahmet-i mutlak
Medâr-ı devr-i nesak ber-güzîde-i eşyâ" (N.1/14)

Hamâmîzâde, manzumelerinde dinî muhtevâya yer verirken zaman zaman kendisini dinî şahsiyetlerle de eşleştirdiği de görülmektedir. Örnek beyitlerden biri aşağıdaki gibidir:

Nâr-ı gam-ı hicrimle cinân zevkini buldum
Mânend-i Halil'im ben o âteşlere yanmam (G.100/3)

"*Hicran ateşiyle yanarak cennet zevkini buldum. Ben İbrahim gibiyim, o ateşlere yanmam*." anlamına gelen beyitte şair, hicran ateşinin kendisine cennet zevkini yaşattığını ve Hz. İbrahim'e etki etmediği gibi ateşin kendisini de etkilemediğini ifade etmektedir. Bu, şairin hicranı bir nimet olarak, manevi yükseliş aracı olarak gördüğünü ve Allah'ın sevgisini kazanmak için her türlü zorluğa katlanmaya hazır olduğunu göstermektedir (İsen, Canım, 1989, 22).

Beyit, tasavvuf edebiyatında sıkça işlenen aşk ve ayrılık temalarını yansıtmaktadır. Allah'a olan sevginin ve teslimiyetin önemini vurgulayarak tasavvuf felsefesini vurgulamaktadır.

Ayrıca teşbih, tezat ve tenâsüp gibi edebî sanatlara da *Dîvân*'da en çok kullanılan sanatlar olarak yer verilmiş olduğu görülmektedir, örneğin;

Safâ-yı aşkı semâhânesinde müstagrak

Döner sufûf-ı melâik ***misâl-i Mevlânâ*** *(N.1/31)*

Yukarıdaki beyitin ikinci dizesinde geçen "misâl-i Mevlânâ" kısmında Mevlânâ'nın yaptığı sema ile meleklerin dönüşü benzetilerek teşbih sanatı uygulanmıştır. Tezat sanatına örnek gösterilebilecek bir beyit ise şöyledir:

Sevâdı *sûre-i "velleyl"den ederdi beyân*

Beyâzı *eyler iken nûr âyetin inbâ (N.1/2)*

Beyitte sevâdı (siyah) ve beyâzı kavramları tezat sanatına örnek teşkil ettiği görülmektedir. Son olarak tenâsüp sanatına örnek bir beyit şöyledir;

Hatîb*-i* ***minber****-i kudsî ki* ***câmii****nde eder*

Kemâl-i tuhfe-i ta'zîmi kudsiyân icra (N.30)

Beyitte geçen hatîb, minber ve câmii kelimeleri anlam bakımından birbiriyle alakalı kelimeler olduklarından dolayı tenâsüp sanatını meydana getirmektedirler.

Bu alt başlıkta incelediğimiz örnek beyitler ve ilgili beyitlerde geçen kelimelerin mânâlarına göre yaptığımız anlam çıkarımları sayesinde şairin edebî kişiliği hakkında okuyucunun yeterli fikir sahibi olması amaçlanmıştır. Bu başlığı takip eden başlıkta ise şairin eserleri hakkında bilgi verilmektedir.

1.3. Eserleri

Hamâmîzâde İhsan'ın dil, tarih, edebiyat, bibliyografi, monografi ve folklora dair on üçü basılmış, otuz biri bastırılamamış kırk üç eseri vardır. Bunlara tamamlanmamış on dört çalışması da eklenecek olursa eser sayısı elli yediye ulaşmaktadır (İsen, Canım, 1989, 14-16; Çalka, 2017, 193; Uzun, 4 Mayıs 2025).

Basılmış eserleri:

- Kâtip, Trabzon 1327.
- Yolculukta, İstanbul 1331 (1913).
- Türk Edebiyatı Numuneleri (Hıfzı Tevfik Gönensoy ve Hasan Âli Yücel ile), İstanbul, 1926.
- Tüccar Kâtibi, (İstanbul) 1923, 206; Taşbasma
- Divân-ı İhsan, İstanbul. 1928, 112+1; Ankara, 1989, 365.
- Bilmeceler, 1930.
- Baba Salim (Trabzonlu bir âşık üzerine küçük bir tedkik), 1930.
- Ticarî Muhâberât (Hamdi Varal ile), İst. 1942,123; Eserin 1945'de ikinci ve 1959'da üçüncü baskısı yapılmıştır. İki cilttir.
- Ticarî Neşriyat (Hamdi Varal ile), İstanbul, 1942.
- Trabzon'da İlk Kitapçı, Kitabî Hamdi Efendi ve Yayınları. İstanbul 1947, 26.
- Lâf Olsun Diye, İstanbul 1949,159.
- Rübâiyyât-ı Ömer Hayyâm (Rübâi vezniyle tercüme), İstanbul 1966.
- Hamâmîzâde İhsan (1928). Hamsinâme. İstanbul.

Kitap halinde hazırlanmış fakat basılamamış eserleri (İsen, Canım, 1989: 14-16; Çalka, 2017, 193) şunlardır:

- Husûsî Mektuplar.
- Hamâmîzâde Ailesinin Tarihçesi, Mezarları ve Hâl Tercümeleri
- Hayât ve Hâtıralar.
- Resmî Mektuplar.
- Manzumeler (Şairin ikinci Dîvânı)
- Gölgeler
- Trabzon Şairleri
- Trabzon Basını, Matbaa ve Kütüphaneleri
- Trabzon Ağzı
- Rize Ağzı
- Trabzon'da Halk Masalları
- Trabzon Şehrinde Osmanlı Kitabeleri
- Fâtih Camii Hazîresi Kitabeleri (Cemalettin Server Revnakoğlu ile)
- Divançe-i Yârân
- Türk Rubâîleri
- GülistanTercemesi
- Vatan ve Cumhuriyet Kasidelerinin Tahmisi
- Edatlar
- Şair Figânî
- Şair Yaşar Şâdî
- Osmanlı Türkçesinin Kaideleri
- Türkçe Gramer, Yazı Yazma ve Ticârî Okuma
- Mufassal Ticârî Muhâberât
- Dîvân-ı Nedim ve Dîvân-ı İhsan'dan Taramalar (C. Revnakoğlu ile).
- Dîvân-ı İhsan'ın Nesre Çevrilmesi
- Biyografya, Bibliyografya ve Antoloji
- İstanbul ve Çevresinde Bazı Câmi ve Tekke Hazirelerindeki Mezar Kitabeleri
- Hâtıralar

Tamamlanmamış eserleri (İsen, Canım, 1989, 14-16; Çalka, 2017, 193) de şunlardır:

- Tuhfe-i Aşk
- Na't-ı Şerifler
- Tezkire-i İhsan

- Müntehâbât
- İstanbul Mevlevîhâneleri (C. Server Revnakoğlu ile)
- Trabzon Erbâb-ı Ma’rifet ve Sanatı
- Trabzon’da İçtimâiyyât, Merasim ve Âdetler
- Trabzon’da Çocuk Oyunları

İKİNCİ BÖLÜM

HAMÂMÎZÂDE İHSÂN EFENDİ DÎVÂNI'NIN DİNÎ MUHTEVÂ VE EDEBÎ SANATLAR YÖNÜNDEN İNCELENMESİ

Hamâmîzâde İhsân Dîvânı, matbu bir dîvândır ve İstanbul Ahmed İhsân Matbaasında 1928 yılında basılmıştır. Günümüzde *Dîvân*'ın matbu nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Sami Benli koleksiyonunda bulunmaktadır (Hamâmîzâde, Sami Benli, 00256). *Hamâmîzâde İhsân Dîvânı* Arap harfleriyle basılan son Türkçe dîvân olması nedeniyle de edebiyat tarihinde kritik bir konuma sahiptir. Bu çalışma, *Dîvân*'ın dinî muhtevâ (ilahî aşk, peygamberler) ve edebî sanatlar (tecâhül-i ârif, teşbih, mecaz, mübâlağa[3] vb.) yönlerini sistematik bir şekilde incelemenin yanı sıra geleneksel dîvân edebiyatının dinî sembol ve söylemlerle olan ilişkisini vurgulamayı da hedeflemektedir. *Dîvân*'da dinî muhtevâ içeren beyitler taranarak çeşitli dinî kavramlar (örn: "Allah", "Melekler", "Peygamberler" gibi) ve edebî sanatlar (örn: "Mecaz", "Telmih", "Teşbih" gibi) ayrı ayrı başlıklar altında toplanarak kategorize edilmiştir. Dîvân edebiyatı çalışmalarında edebî sanatlar genellikle ikincil unsur olarak görülürken, bu çalışmada birincil tema olarak ele alınmıştır. Geleneksel dîvân formunu sürdüren ancak aynı zamanda da geç dönem Osmanlı entelektüel kimliğini yansıtan bu eser hem dinî hem de estetik değerleri koruma çabasını simgelemektedir. Çünkü Hamâmîzâde İhsan Efendi'nin, dîvân edebiyatını modern bir üslupla harmanlayarak hem geleneksel hem de yenilikçi yönlere sahip bir şair olarak ortaya çıktığı görülmektedir.

Aşağıda bulunan maddelerde okuyucuya kolaylık oluşturmak ve ön hazırlık için dîvân matbu nüshası incelenmiştir ve birtakım sayısal bilgiler paylaşılmıştır:

- Na'tlar bölümünde bulunan toplam 6 adet Na't içinden ilki 27 beyitten müteşekkildir. İkinci Na't 5, üçüncü Na't 7, dördüncü Na't 5, beşinci Na't 8, altıncı Na't ise 5 beyitten oluşmaktadır. Bu bölümde toplamda 57 beyit bulunmaktadır.
- Kaside bölümünde tasvîr-î hâl başlığı altında toplamda 82 beyit bulunmaktadır.

[3] Arapça sözlük esas alınmış olup ünlü uzatması korunmuştur.

- Terkibler başlığı altında bulunan birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü tahmisler toplamda 5 adet 5'er mısralık beyitlerden oluşmaktadır. Beşinci tahmis 7, altıncı tahmis 8, yedinci tahmis ise 6, sekizinci tahmis 7, dokuzuncu tahmis 5, onuncu tahmis 6, on birinci tahmis 7, on ikinci tahmis 5, on üçüncü tahmis 5 adet 5 mısralık beyitten meydana gelmiştir. Bölüm sonunda bulunan 1 adet tesdis ise 7 adet 6'şar dizelik beyitten müteşekkildir. Toplamda 83 adet beyitten oluşmaktadır.
- Şarkılar bölümünde toplamda 10 adet beyit bulunmaktadır.
- Gazeller bölümü toplamda 860 adet beyitten oluşmaktadır.
- Kıt'alar bölümünde 42 beyit bulunmaktadır. "Hâdisevî Kıt'alar" başlıklı alt kısımda 18 beyit yer almaktadır. "Târihî Kıtalar" alt başlığında 29 beyit bulunmaktadır.
- Rubâîler başlıklı bölüm 58 beyitten oluşmaktadır.
- Bir sonraki bölümün başlığı Mizahî Manzûmeler olup bölümün ilk alt başlığı 20 beyitten oluşan "Bir Halîl-i Pâk-Nihâd Lisânından" şiirine ayrılmıştır. Bu şiiri sırasıyla 16 beyitten oluşan "Bir Latîfe", 34 beyitten oluşan "Iydiyye", 130 beyitten oluşan "Hamsi Kasidesi", 61 beyitten oluşan "Kudûmiyye" başlıklı şiirler takip etmektedir. Bunlardan Iydiyye bayramın gelişi nedeniyle bir büyüğü över nitelikte yazılan kasidedir (Pala, 2004, 233). Kudûmiyye ise uzak yoldan gelen bir büyük zâta yahut padişaha bu sebeple yazılan kasidedir (Devellioğlu, 2012, 604).
- Ardından gelen "Beraber Terennüm" başlığı altında 65 adet, "Re'sen Terennüm" başlığı altında 15 adet beyit bulunmaktadır. Bir Şarkı başlığı altında 5 beyit, "Böyle Kalmazsın" başlığı altında 10 beyit, "Diyerek" başlığı altında 12 beyit bulunmaktadır. "Der-vasf-ı meş'ale-dârân" başlığı altında 14 beyit, Bir "Kıta-ı Tarihiyye" başlığı altında 13 beyit, Bir Târîh-i Velâdet başlığı altında ise 18 adet beyit bulunmaktadır. Birkaç Kıt'a başlığı altında 16 adet, "Darb-ı Mesellerden Kıtalar" başlığı altında 38 adet, Bir Destan başlığı altında 82 adet beyit bulunmaktadır. "Şadiname" başlığı altında ise 17 adet beyit şerhi bulunmaktadır.
- *Dîvân*'da manzumelerine tahmis yapılan şairler şunlardır: Yenişehirli Avni Bey, Ali Ruhî Bey, Vecdî, Nedîm, Muhyiddin Râif Bey, Üsküdarlı Talat Bey, Süleyman Nazîf Bey, Cemal Bey (Nâbedîd mahlasıyla), Samih Rıfat Bey, Necdet Rüşdi Bey, Halil Nihad Bey olmak üzere toplam 11 kişi tespit edilmiştir.

Tablo 1

Dîvân Hakkındaki Nicel Bilgiler

***Dîvân*'ın Bölümleri**	**Toplam Beyit Sayısı**	**Dinî muhtevâ içeren beyitlerin sayısı**	**Dinî muhtevâ içeren beyitlerin sayısının toplam beyit sayısına oranı**
Na'tlar	85	42	%49
Kaside	78	10	%12
Musammatlar (Muhammes)	10	-	-
Musammatlar (Tahmîs)	66	12	%18
Musammatlar (Tesdîs)	7	2	%28.6
Şarkılar	-	-	-
Gazeller	858	26	%3
Kıt'alar / Tarihi Kıt'alar	34	8	%23
Manzûme	15	-	-
Darb-ı Mesellerden Kıtalar	19	2	%10.5
Rubâîler	29	3	%10.3
Mizahî Manzûmeler	20	-	-
Bir Latife	16	2	%12.5
Iydiyye	34	2	%5.8
Hamsi Kasidesi	130	2	%1.5
Kudumiyye	61	2	%3.2
Beraber Terennüm	65	-	-
Re'sen	15	-	-
Bir Şarkı	2	-	-
Böyle Kalmazsın	10	-	-
Diyerek	11	1	%0.9
Der Vasf-ı Meş'ale-Dârân	14	-	-
Bir Kıta-yı Tarihiyye	13	-	-
Bir Târîh-i Velâdet	18	3	%16.6
Birkaç Kıta	8	-	-
Bir Destan	41	4	%9.75
Şadiname	7	3	%42
TOPLAM	**1669**	**124**	**%7.4**

Yukarıdaki tabloya eklemek gerekir ki herhangi bir dinî muhtevâ barındırmayan bölümler ve beyitler bu çalışma kapsamına dahil edilmemiştir. Dolayısıyla *Hamâmîzâde İhsan Dîvânı*'nın içinde yer alsalar bile herhangi bir dinî muhtevâya sahip olmayan "Şarkılar", "Manzûme", "Beraber Terennüm", "Der Vasf-ı Meş'ale-Dârân", "Bir Kıta-yı Tarihiyye" ve "Birkaç Kıta" bölümleri bu çalışma kapsamına dahil edilmemiştir.

2.1. Dinî Muhtevânın Analizi

İslâmi gelenekle birlikte ortaya çıkan dinî motifler, klasik Türk şiirini geliştirmiş, şekillendirmiş ve dinî içeriklerle zenginleştirmiştir. Bu içeriklere âyet, hadis, Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan kıssalar, peygamberler, siyer, İslâm tarihî, tefsir, fıkıh, tarihî ve efsanevî şahsiyetlerin dahil olduğu görülmektedir. Dîvânlarda âyet ve hadîslerden yapılan alıntıların (iktibas) ve dinî kıssâlara yapılan atıfların (telmih) tespit edilmesi, metnin dinî derinliğini ve şairin dinî kaynaklara olan hakimiyetini göstermektedir (Keleş, 2016). Şairin dinî kimliği, dönemin sosyal ve kültürel yapısı, biyografik ve tarihsel bağlam da göz önünde bulundurularak, dinî muhtevânın nasıl şekillendiği analiz edilmelidir (Keleş, 2020).

Dinî türlerin arasında ise tevhîd, münacat, na't, mi'râciyye, mevlid ve Esmâü'l-hüsnâ gibi türler yer almaktadır. Tevhit, Allah'ın birliği ve varlığından söz eden şiirlerdir. Münacat, Allah'a yalvarma, yakarma ve niyaz etme amacıyla yazılmaktadır. Na't, Hz. Peygamber'i övmek ve ona duyulan sevgi ve saygıyı dile getirmek için yazılmaktadır. Mi'râciyye, Hz. Peygamber'in mi'rac mucizesini anlatan şiirlerdir (Güven, 2019, 663; Akün, 22 Şubat 2026).

Mevlid türü, Hz. Peygamber'in doğumu ve hayatının kutlanması üzerine yazılan uzun manzumeler anlamına gelmektedir. Hilye, Hz. Peygamber'in fiziksel ve manevi güzelliklerini betimleyen eserleri temsil etmektedir. Esmâü'l-hüsnâ ise Allah'ın güzel isimlerini tema olarak işleyen şiirlerdir (Sakar, 2017; Topaloğlu, 22 Şubat 2026).

Ayrıca dinî kavramların anlam ve bağlam analizinin de yapılması için de kullanılan dinî kavramların ("tevhit", "rahmet", "cennet", "cehennem", "kıyamet"

gibi) beyitlerin içindeki anlamları ve bağlamları, bu kavramların şairin bakış açısıyla nasıl işlendiğine dair değerlendirmenin yapılması gerekmektedir (Ercan, 2000). Dîvân'da geçen meleklere (Cebrâîl, İsrafil, Azrail) ve peygamberlere (Hz. Âdem, Hz. İbrahim, Hz. Yusuf, Hz. Musa, Hz. Eyyûb, Hz. Îsâ, Hz. Muhammed) yapılan atıflar da incelenmelidir (Uğur, 2025).

Dinî muhtevânın analizi yapılırken ilgili dîvânın dil ve üslup özelliklerinin kapsamlı olarak ele alınması esastır. Bu süreçte aruz vezninin nasıl kullanıldığı, eserin genel ritmi ve şiirde tekrarlanan sembollerin dikkatle incelenmesi ve buna ek olarak dinî temayı aktarırken teşbih, telmih, mübâlağa, tezat gibi edebi sanatların nasıl kullanıldığının tespit edilmesi de önem teşkil etmektedir. Nitekim bu sanatlar, soyut kavramların daha güçlü ve etkileyici bir biçimde anlatılabilmesini sağladıkları için dinî muhtevânın daha iyi anlaşılmasına da katkıda bulunmaktadırlar. Ayrıca, dilin Arapça ve Farsça unsurlar içermesi, süslü ve ağır olması gibi dîvân şiirine özgü özellikler bağlamında da değerlendirilmelidir. Bu sebeple bu tür analizlerde dikkatli bir sözlük ve kaynak kullanımı önem arz etmektedir (Saraç, 1999).

Hamâmîzâde İhsan'ın bazı ayetleri *Dîvân*'ına aynı şekilde alarak iktibas yöntemini kullanmayı tercih ettiği de göze çarpmaktadır. Hz. Peygamber'e yapılan atıflar, *Dîvân*'da peygamber sevgisi konusundaki dinî muhtevâyı da güçlendirmektedir. Hamâmîzâde'nin Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Abdülbâki Dede'den dersler almasının da etkisiyle şiirlerindeki ilahî aşk ve insan-ı kâmil temalarını daha da somutlaştırılmıştır (İsen, Canım, 2019). Aşağıdaki tabloda *Dîvân'*da dinî muhtevâ yönünden incelenecek unsurlar belirtilmektedir.

Tablo 2

Dîvânlarda Dinî Muhtevâ Yönünden İncelenecek Unsurlar

İncelenecek Unsur	Açıklama
Dinî türler	Na't
Ayet, hadis, kıssa	İktibas ve telmih örnekleri
Kavram analizi	Dinî kavramların anlam ve bağlamı
Dinî muhtevâ	Allah, peygamberler, melekler, kitaplar ve benzeri
Dil ve edebi sanatlar	Mecaz, teşbih, tezat gibi sanatların kullanımı
Metodolojik yaklaşımlar	Muhtevâ analizi metodu
Biyografik-historik bağlam	Şairin dinî kimliği ve dönemin etkisi

Muhtevâ Analizi Metodu

Şiirlerde dinî temaların sistematik olarak incelenmesini sağlayan ve edebî eserlerin dinî derinliğini ortaya koymaya yarayan metodolojik bir yaklaşım, yöntem olan "muhtevâ analizi metodu" kullanılarak, metindeki dinî kavramların sıklığını, dağılımlarını ve birbirleriyle olan ilişkileri hem sayısal hem de kavramsal olarak analiz edilebilmektedir. Dolayısıyla bu yöntem sayesinde dinî temaya sahip metinler incelenirken hem nitel hem de nicel yöntemler bir arada kullanılmış olmaktadır (Acun, 2005, 27). Bu metodun en güçlü yanı, subjektif yorumları minimize ederek objektif verilere dayalı çıkarımlar yapılmasını sağlamasıdır. Aşağıda, muhtevâ analizi metodu tekniğinin uygulanışı esnasında izlenmesi gereken temel adımlar sırayla özetlenmiştir.

Dinî Temaların Tanımlanması ve Sınıflandırılması

Bu adımda öncelikle anahtar kavramlar belirlenmiştir. Münacat, Na't, Mi'râciyye, Mevlid, Hilye, Esmâü'l-hüsnâ ve benzeri gibi dinî türlerden hangisinin uygun olduğu belirlenmeli ve buna ek olarak "aşk", "rahmet", "cennet", "cehennem", "kıyamet" gibi temel dinî kavramları tespit edilmiştir. Ardından metindeki motiflerin kodlanmasına geçilmiştir. Âyet, hadis, kıssa ve peygamber isimleri gibi dinî motiflerin metin içindeki yerlerinin tespit edilip fişlenmesi ile birlikte bu adım tamamlanmış olmaktadır (Yıldırım, 2008, 75). Bu süreçte, şairin kültürel bağlamını da dikkate alarak motifleri sınıflandırmak, analizin özgünlüğünü artırmaktadır.

Metin Taraması ve Veri Toplama

Metin taraması adımında beyit bazlı tarama yöntemi tercih edilmektedir. Her beyit veya mısra, dinî tema içerip içermediği açısından taranıp ve sınıflandırılmaktadır. Buna ek olarak âyet ve hadis iktibaslarının tespiti de yapılmaktadır. Doğrudan veya dolaylı alıntılar, telmihler ve atıflar kaydedilmektedir. Dinî figürlerin belirlenmesi noktasında ise, melekler, peygamberler ve diğer önemli dinî şahsiyetlerin şiirdeki temsilleri analiz edilmektedir (Acun, 2005). Uygulama aşamasında dijital araçlarla taramalar yapmak bu adımı hızlandırmaktadır.

Kategorilere Ayırma ve Sıklık Analizi

Bu aşamada temalara göre alt kategorileri oluşturmak için *Dîvân'*daki dinî temalar, örneğin "Melekler", "Peygamberler", "Sûreler" gibi alt başlıklara

ayrılmaktadır. Buna ek olarak bu temalara şiir içerisinde rastlanılma sıklığı (frekans analizi) nicel olarak hesaplanmaktadır. Dinî muhtevâ içeren beyitlerin sayısı, toplam beyit sayısına oranlanarak nicel veri elde edilmektedir. Metin içerisinde geçen herhangi bir temanın, metnin toplamında ne kadar sıklıkla geçtiği bilgisine bu şekilde ulaşılabilmektedir. Böylece metnin geneline hâkim olan tema tespit edilebilmektedir (Yıldırım, 2008, 237). Sıklık analizi, şairin öncelikli ilgi alanlarını ortaya koyarak tez çalışmasına somut veriler sunmaktadır.

Bağlam ve Anlam Analizi

Bağlamsal inceleme adımında dinî kavramların *Dîvân* içindeki kullanımı, anlam katmanları ve şairin bakış açısı değerlendirilirken, anlamsal inceleme tarafında, temaların geleneksel islam anlayışıyla olan ilişkisi sorgulanmaktadır (Acun, 2005). Bu adım, şairin kişisel yorumlarını geleneksel metinlerle karşılaştırarak özgün katkıları aydınlatabilmektedir.

Edebî Sanatlarla İlişkilendirme

Bu adımda ise edebî sanatların dinî temalara olan etkisi incelenmektedir. Teşbih, telmih, tezat, mecaz, mübâlağa gibi sanatların, dinî temaların aktarılmasındaki rollerine ek olarak sembolik dil kullanımı da incelenmektedir. Dinî temaların, semboller ve mecazlarla nasıl zenginleştirildiği anlaşılmaktadır (Yıldırım, 2008). Edebî sanatlar, dinî muhtevânın estetik katmanını güçlendirerek metnin duygusal etkisini artırmaktadır.

Verilerin Görselleştirilmesi

Son adımda toplanan nicel veriler tablolarla görselleştirilmelidir. Verilerden anlamlı sonuçlar çıkartılmalı ve bulgulara eklenmelidir (Acun, 2005). Tablolar, okuyucunun verileri hızlı kavramasını sağlamakta ve ikna ediciliği yükseltmektedir.

Bu bölümün ilerleyen başlıklarında *Hamâmîzâde İhsan Dîvânı*'nın içinde barındırdığı Allah, melekler, peygamberler, önemli dinî şahsiyetler, âyetler ve hadisler, diğer dinî mefhumlar gibi dinî muhtevâya ait kavramların geçtiği beyitler, gazeller, kasîdeler, kıt'alar, tahmis ve tesdîsler sırasıyla incelenecektir. İlgili alt başlıklara geçmeden önce *Dîvân*'da geçen dinî muhtevâya dair nicel veriler tablolaştırılarak sunulmuştur.

Tablo 3

Dîvân'da geçen Dinî Muhtevâya Dair Nicel Veriler

Dinî Muhtevâ Alt Başlığı	***Dîvân*'daki dinî muhtevâlı beyitlerin sayısı**
Allah	12
- Hûda	18
- Mevlâ	8
- Rab/Rabb	12
- Hak/Hakk	3
- Yezdân	1
Melekler	
- Kudsiyân	1
- Cebrâil/Cibrîl	3
- Azrâil	1
- İsrâfil	1
Peygamberler	
- Hz. Âdem	1
- Hz. İbrahim	1
- Hz. İsmaîl	1
- Hz. Yûsûf	1
- Hz. Mûsa	2
- Hz. Eyyûb	1
- Hz. Îsâ	1
- Hz. Muhammed	6
Önemli Dinî Şahsiyetler	
- Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin	1
- Hz. Hızır	4
Âyetler ve Hadisler	
- Âyet	9
- Hadis	1
Diğer Dinî Mefhumlar	
- İblis	1
- Deccal	1

2.1.1. Allah

Allah, Yüce Yaratıcı'nın özel ismidir. Bu isim, O'nun kemal, cemal ve celal sıfatlarının ifade ettiği anlamların tamamını kapsamaktadır. Allah özel isminin hiçbir dilde tam karşılığı olmamakla beraber, Arapça dilinde ilâh, Türkçe tanrı, Farsça hüda, İngilizce god, Almanca gott kelimelerinin, Allah kelimesi gibi özel isim olmadıkları bilinmektedir. Bunlar, ilâh, ma'bud, rab gibi cins isimlerdir ve çoğul hale getirilebilmektedirler örneğin ilâhlar (âlihe), tanrılar, rablar (erbab) gibi ancak Allah kelimesi ikil ve çoğul yapılamaz. Bu isim sadece hak ma'budu, varlığı zorunlu olan yaratıcıyı ifade etmektedir (Karagöz, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010).

Allah ismi; bir olan, hiçbir eşi, ortağı ve benzeri olmayan yüce varlığa işaret eder. Yüce Yaratıcı'nın zât ismi olması dolayısıyla, bütün güzel isimlerin ve sıfatların ifade ettiği anlamları da içermektedir (Cebecioğlu, 2005, 50).

İnsanı, dünyayı, kâinatı görülebilen veya görülmesi mümkün olmayan bütün varlıkların yaratıcısıdır. Allah ezelidir; O'nun varlığının başlangıcı yoktur, çünkü O yaratılmamıştır ve varlığı devamlı sonsuzdur. Hiçbir şey yokken O yine vardır. Allah'ın ilmi, kudreti ve iradesi ve diğer sıfatları da sonsuzdur. O her şeyi ve hepimizi her an bilir ve görür. Allah'ı doğru olarak tanımak için 14 sıfatını bilmek gerekir. Allah ismi bu sıfatların tamamını kapsamaktadır. Allah'ın Müslümanlarca zikredilen 99 ismi bulunmaktadır. Bu isimler, O'nu doğru olarak bilmemiz ve daha iyi anlamamız içindir (Sami, 2023; Nâci, 1899; Remzî, 1887). Allah ismi, kâinatı yaratan ve yöneten, bütün övgü ve ibadetlere lâyık olan, varlığı ise zorunlu Yüce Zât'ın en özel ve kapsamlı ismidir. Kur'ân-ı Kerîm'de ilahî sıfatları kendisinde toplayan Yüce Zât'ın isimleri 2697 kez tekrarlanmıştır (Uzun, 2013).

Dîvân şairlerinin yaşadıkları dönemlerin dinî hayat seviyesini göz önüne aldığımızda, onların normalden daha fazla bir bilgi birikimiyle Allah'tan bahsetmeleri söz konusudur. Dolayısıyla Allah, bir dîvân şairinin asla işlemekten vazgeçmeyeceği bir konudur. Üstelik Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerden iktibas yoluyla da O'nun tecellilerinden ve sıfatlarından bahsedilmektedir. Yaratıcılığı, hayat vericiliği, affetmesi, cömertliği, şükrünün edasında âciz kalınması, sonsuz büyüklüğü ve kudretinin farkında olan şair, kendi bağışlanmasını başka kimden isteyebilir (Pala, 2004, 21).

Hamâmîzâde İhsan Dîvânı'nda birçok beyitte Allah'ın çeşitli isimlerinden bahsedilmiştir. Eserdeki dinî muhtevâlı beyitlerde doğrudan Allah lafzı ise 12 yerde geçmektedir. Bu alt başlıkta bunlardan 6'sı incelenmiştir. Örnek beyitler şunlardır:

*Etmeden **Allah** için beyne'l-ehibbâ bir kelâm*

İsteriz bin bir kelâmullâhı sohbet bekleriz (K.38)

Allah'a gönül vermiş kişiler olarak toplanıp manevî bir sohbet bile yapmadığımız hâlde Allah'tan kelâmullâh sohbeti beklemekteyiz. Beyitte geçen Allah için ifadesiyle, gönülden, içtenlikle ve samimiyetle Allah adına yapılan hitap, dua ya da sohbet vurgulanır. Bu şekilde şair, tasavvufi edebiyatta sıkça görülen kalpten ibadet ve Allah sevgisini ön plana çıkararak beyite başlar. "Beynel-ehibbâ" ifadesi kelime anlamı olarak "sevgililer arasında" demektir. Burada tasavvufi topluluklara, dervişlere veya Allah'a gönül vermiş kişiler arasındaki manevi sohbet kastedilmektedir. Yine ikinci dizedeki kelâmullâh ifadesi ise Allah'ın sözleri, O'na ait sözler anlamına gelmektedir (Nâci, 1899; Salâhî, 1322). Beyitte şair, Allah için gönülden yapılan samimi bir konuşmanın, bir araya gelerek Kur'ân-ı Kerîm ve ilahî sözlerle sohbet etmenin önemini dile getirmektedir. Bu, manevî yükseliş ve ilahî hakikatin paylaşımı için ortam gerekliliğini ifade etmektedir. Beyitin sonunda yer alan Sohbet bekleriz ifadesi, gönüllerin bir araya gelip ilahî kelam ve hakikatler üzerinde derinlemesine konuşmasını arzulama, şairin tam da böyle bir ortamı beklediği anlamına gelmektedir. Burada bahsi geçen sohbet, sadece günlük konuşma değil, manevî bir buluşma, bilgi ve hikmet paylaşımının konusudur. Şair, bu anlamlı paylaşımın önemini ve özlemini dile getirmektedir. Ayrıca şair, samimi ve anlamlı bir söyleşiye çağrı yaparken bu söyleşinin dindar, bilinçli ve Allah sevgisine sahip kişiler arasında olmasını da ister. Dolayısıyla Sohbet bekleriz arzusundaki şair, ilahî ilhamın, bilgeliğin ve aşkın paylaşılması beklentisi içindedir. Bu, ilahî mesajların aktarılması için açılmış bir kapı gibidir. Böylece, şairin beklentisi sadece söz değil, derin bir manevî etkileşimdir denilebilir. Doğrudan Allah lafzının geçtiği bir diğer örnek şöyledir:

*Eser yok ortada **Allâh** için mahabbetden*

Hulûs adıyla hemân dilde bir fesâne döner (G.38/1)

Hiçbir gerçek ürün, hiçbir gerçek varlık ortada yoktur; ancak Allah'a olan samimi sevgiyle dudaklardan içten bir hikâye hemen dökülür. Beyitin ikinci mısrasında geçen fesâne kelimesi hikâye, anlatı, yine beyitin ikinci mısrasında geçen hulûs kelimesi ise samimiyet, içtenlik anlamına gelmektedir (Sami, 2023, Nâci, 1899; Remzî, 1887). Allah için mahabbet (sevgi), beyitte, her türlü gerçeklik veya varlık unsurunun ötesinde, Allah'a yönelik içten ve saf sevgi vurgulanır. İslam tasavvufunda Allah sevgisi, varoluşun ve hayatın anlamını belirleyen en temel unsur olarak kabul edilir. Allah sevgisi hulûs, saf, temiz ve içten bir şekilde ortaya çıkar. Bu duygu, dışsal etki veya sahtelikten arındırılmıştır. Fesâne ile manevî sohbet veya ilahî aşkın sözlerle ifade edilmesi kastedilmektedir. Bu, ilahî aşkın söz sanatlarıyla dile getirilmesidir. Beyit, samimi Allah sevgisi olmadıkça gerçek bir eser, doğru bir sözün ortaya çıkmayacağını vurgulamaktadır. Bu beyit, Allah aşkı ve samimiyeti, hulûs temalarını, edebî anlamda dile getirir ve ilahî sevginin en saf hâlinin sözlerde hikâyeleştiğini, kalplerde yaşandığını ifade etmektedir. Bir diğer örnek beyit şöyledir:

Kadem-i yâri ser-i izzete kor tâc ederiz

*Döner **Allâh** der ol tâc ile mi'râc ederiz (G.57/1)*

Sevdiğin ayak bastığı yeri (kademi) izzetle (onurla) alevlendiren bir taç gibi kabul ederiz ve o taçla Allah deriz, böylece mi'râc (yüceliş) ederiz. Beyitin ilk mısrasında geçen Kadem-i yâr ifadesi sevgilinin ayağı, ayak bastığı yer (Salâhî, 1322). Ser-i izzet tamlaması ise Nâci (1899) ve Remzî (1887)'ye göre ser kelimesi baş, tepe, zirve anlamlarına gelmektedir. İzzet ise onur, şeref anlamında olup, mübarek ayakların (ayak bastığı yer) bu değerle yüceltilmesi, hatta başının üzerinde taşınacak kadar kıymet verdiğini göstermektedir. Mi'rac kelimesi ise yerden göğe yükselmek demektir (Sami, 2023). Beyit aynı zamanda Müslümanların kutsal mekânı Kâbe'nin hemen yakınında bulunan Hz. İbrahim'in ayak izinin selamlanmasına da

değinmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de geçen Mi'râc hâdisesi de hatırlatılarak Hz. Peygamber'in göğe yükselişi, ilahî sevgiyle yükselme, manevî ilerleme anlamlarında vurgulanmaktadır. Beyit, sevgi ve saygının ötesinde bir aşkla, kutsal mertebelere yükselme arzusunu dile getirmektedir. Sevdiğinin ayak bastığı yerleri kutsayarak, Allah ile birleşme, manevi yükseliş gerçekleşmektedir. Allah lafzının geçtiği diğer bir örnek şöyledir:

Allâh *derim ben seni gördükçe gönülden*

Allâh *için ol dîde-i giryâne mu'ârız (G.68/3)*

Seni gördükçe içtenlikle Allah'ın adını anarım. Hüznümle gözlerimden yaşlar akar ve ben bu duruma karşı koyamam. Beyitte dîde-i giryâne ifadesi teessür ile ağlayan göz manasına (Nâci, 1899; Remzî, 1887), Muariz kelimesi ise muhalefet eden, karşı gelen anlamlarına gelmektedir (Salâhî, 1322). Burada Allah için ağlamayan bir gözün kıymeti olmadığının vurgulandığı görülmektedir. Bir diğer örnekte:

Yanar gönlümde sevdâ-yı visâlin

Habîb-i kibriyâ ey mâh-ı enver

Cemâlin seyreden ***Allâh*** *dermiş*

Büyüksün pek büyük Allâhü Ekber (Kt.2)

Yüzünün güzelliğine bakan Allah'ı hatırlarmış. Ey Allah sen yücesin, sen en büyüksün. Beyitte geçen Cemâl kelimesi yüz güzelliği, yüz gösterme anlamlarına gelmektedir (Devellioğlu, 2012, 148). Yine beyitte geçen Allahu Ekber ifadesi, Allah'ın büyüklüğünü ve üstünlüğünü ifade etmektedir. Beyitte Hz. Peygamber'in yüzünün güzelliği, Allah'ın Cemâl isminin tecelli ettiği yer olarak kullanılmıştır. Beyitte mükemmellik sahibi Allah'ın kemal ve güzelliğinin Hz. Peygamber'in varlığında tecelli etmesi ve Allah'ın zâtının benzersiz büyüklüğü vurgulamaktadır.

Hamâmîzâde İhsan, Hz. Peygamber'in yüzüne baktığında bunun ona Allah'ı hatırlattığını söylemektedir. Bir diğer örnek beyit şöyledir:

*Bilirim sıdk ile **Allâh**'ı bir ancak İhsân*

Mâsivâdan dahî matlûb nedir ben bilmem (Kt.6)

İhsan, ben Allah'ın birliğini hâlis bir şekilde bilirim, ancak dünyayı yani mana âlemini istemek nedir onu bilmem. Allah'ın varlığının birliğinin hakikat olduğunu ben İhsân kulu olarak bilirim. Öncelikle bu beyitin birinci mısrasında şairin mahlasının (İhsân) geçmesi sebebiyle tac beyit olarak kabul edilmektedir. Beyitte geçen matlûb kelimesi, istenilen, talep edilen, aranılan şey, (Devellioğlu, 2012, 678), ihsân kelimesi sözlükte iffetli, namuslu olma, iyilik etme, bağışlama (Devellioğlu, 2012, 480), mâsivâ kelimesi ise O'ndan (Allah'tan) gayrısı, başka her şey hakkında kullanılan tâbirdir (Nâci, 1899; Remzî, 1887), sıdk kelimesi ise doğruluk, samimiyet anlamı taşımaktadır (Devellioğlu, 2012, 1107). Beyitte sıdk ile Allâh'ı bilmek ifadesiyle, Allah'ın varlığının ve birliğinin içten, samimi ve tam bir doğrulukla kabul edilmesi kastedilmektedir. Sıdk hem niyette hem de amelde, samimiyet ve gerçeklik temalarında önemli bir erdem teşkil etmektedir. Bu mısralarda *Hamâmîzâde İhsan*, Allah'tan başka hiçbir şeyi gerçek anlamda değerli veya aranan, beklenen olarak görmediğini ifade etmektedir. Gerçek değerin sadece samimi ve derin bir inanışla Allah'ı bilmek olduğu vurgulanmaktadır. Diğer her şeyden, dünya ve içindeki tüm varlıklar dahil olmak üzere, gerçek anlamda bir beklentisi olmadığını söylemektedir. Bu teslimiyet vurgusu ile merkezde sadece Allah'ın olduğu yansıtılmaktadır.

Hudâ:

Hudâ ismi, Farsçada Allah hakkında kullanılan isimlerden biridir ve Tanrı anlamında kullanılmaktadır (Demirli, 2009, 31). Ayrıca Rabb, Sâhib, Hâlık ve Hak anlamlarına da gelmektedir. Aynı zamanda Kur'ân-ı Kerîm'in isimlerinden biri olup, bunlara ek olarak doğru yol gösterme, hidayet etme anlamlarını da taşımaktadır. (Nâci, 1899; Remzî, 1887; Salâhî, 1313). Şiirlerde ve edebî yazılarda sıklıkla kullanılan Hudâ kelimesi, Uzun'a göre tevhidlerde Allah'ın isimleri içinde en çok

zikredilendir ve kimi zaman yüce yaratıcıya övgüler sunmak, bağışlanma dilemek veya dua etmek için kullanılmaktadır (2013, 197). Bunları yaparken de ahenk ve uyum sağlayan, bu sebeple edebiyatta sıkça tercih edilen bir sözcük olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hamâmîzâde İhsân Dîvânı'nda Hudâ isminin 18 farklı yerde geçtiği tespit edilmiştir. Bunlardan bazıları şöyledir:

Sevâdı sûre-i "velleyl"den ederdi beyân
Beyâzı eyler iken nûr âyetin inbâ

O rütbe vardı tecelli ki şu'le-i zerrât
Ziyâ-yı feyz ile olmuştu bir güneş gûyâ

***Hudâ**yı zikr ile meşhûn iken sürâdık-ı kevn*
***Hudâ**yı fikr ile mebtûn iken zuhûr u hafâ (N.1/4)*

Hücûm-ı cilve-i rûhâniyânın oldu hemân
Garîk-ı lücce-i eşvâkı sâha-i gabrâ

Varlık üzerindeki perde Allah'ın zikri ile ağırlaşmış/dopdoluyken, gizli ve âşikar olanlar Allah'ı anmakla yorgun, kendinden geçmiş iken. Kul ile Allah arasındaki perde kalkar, gizli şeyler açığa çıkar ve kul Allah'a yakınlaşır. Beyitin ilk dizesinde geçen meşhûn kelimesi doldurulmuş, dolu sürâdık-ı kevn tamlaması ise yaratılış perdesi anlamı taşımaktadır. Yine hafâ sözcüğü gizli olan şey, sır anlamına gelirken, zuhûr kelimesi ise görünme, açığa çıkma anlamlarında kullanılmaktadır (Devellioğlu, 2012; Nâci, 1899; Remzî, 1887). İnsanın kalbi Huda'nın zikri ile dopdoluyken ve insan bir tefekkür hâlindeyken, Allah ile arasındaki perde kalkar, gizli olan açığa çıkar ve kul Huda'ya yakınlaşır.

Eserin Na'tlar bölümünde yer alan ilgili beyitin yazıldığı tarih hakkında şair tarafından 12 Rebiülevvel 1320/1902 olarak not düşülmüştür (İsen, Canım, 2019, 35). Bu tarih Hz. Peygamber'in doğum tarihine denk gelmektedir.

Hudâ ismi bir diğer beyitte şöyle geçmektedir:

Bu şebde âlemi etmiş kemâl-i lütfundan

*Habîb-i has-ı **Hudâ** reşk-i cennetü'l-me'vâ (N.1/13)*

Bu gecede, Hz. Peygamber'in doğduğu gecede, Allah'ın en sevgilisi olan Hz. Peygamber'in lütfundan âlemi, Mevâ cennetini kıskandıracak hâle getirmiş. Şeb kelimesi, gece, karanlık anlamlarına gelmektedir (Nâci, 1899, 494; Remzî, 1887, 706). Beyitin bağlamı kapsamında düşünüldüğü taktirde bu kelime, geceyi ve gecenin karanlığını veya manevi olarak özel bir gece olan mevlid kandilini ifade etmektedir. Âlem kelimesi ise dünya, evren veya tüm yaratılmışları kapsayan bir anlama sahiptir (Remzî, 1887). Beyitte ise âlem kelimesiyle kastedilenin tüm varlıkların oluşturduğu kâinâttır. Kemâl kelimesi mükemmellik, yüksek olgunluk anlamlarına gelmektedir (Remzî, 1887, 228). Habîb-i has-ı Hudâ ifadesindeki Habîb, sevgili ve dost (Sami, 2023; Remzî, 1887), has kelimesi ise, özel, seçilmiş veya yakın (Nâci, 1899; Salâhî, 1313), Reşk, kelimesi Nâci (1899) ve Remzî, (1887)'ye göre kıskanmak, haset etmek anlamlarına gelmektedir. Habîb-i has-ı Hudâ ifadesi Allah'ın seçilmiş yakın dostu, Allah'ın sevgili kulu anlamında kullanılırken burada kastedilen kişi Hz. Peygamber'dir. Beyitte, kemâl-i lütfundan ifadesinin ilk dizeye kattığı anlamla birlikte, Allah'ın mükemmel lütfu ve bağışlamasıyla Hz. Peygamber'in bu dünyaya geldiği, doğduğu söylenmektedir. Hz. Peygamber'in yaratılması ve doğmasına işaret edilmektedir. Allah'ın alemi yaratma sebebi olarak da Hz. Peygamber gösterilmektedir. Bu lütfun Mevâ cennetini bile kıskandıracak hale getirdiği vurgulanmaktadır. Manevi özlem veya arzulanan bir aşka kavuşma isteği belirtilmektedir.

Aşağıdaki beyitte ise Hz. Peygamber'in yüksek bir makama oturtulmasının asıl sebebi, onun manevi şahsiyetidir.

***Hudâ** hüsn ü aşkın kemâlâtını*

Mübârek vücûdunla temsîl eder (N.5/3)

Allah'a olan ilahî aşkın örneği sensin. Allah, güzelliğin ve aşkın mükemmelliğini, senin mübarek varlığınla temsil eder. Kemâlât kelimesi lügatta insanın bilgi ve ahlak bakımından olgunluğu olarak tanımlanmaktadır (Devellioğlu, 2012, 582). Mübarek kelimesi bereketli, feyizli, saygı duyulan Salâhî, 1313), temsil kelimesi misal, örnek (Remzî, 1887, 328), hüsn kelimesi ise güzellik, iyilik anlamlarını taşımaktadır. Allah'ın sevgilisi Hz. Peygamber'dir. Onun ahlakı ise en kamil/güzel ahlaktır. O en güzel ahlak sahibi Peygamber, bu yönüyle ümmetine "üsve-i hasene," yani en güzel örnektir. Nitekim Hz. Peygamber bir hadis-i şerifinde şöyle buyurmaktadır "*Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim*." (HM8939 İbn Hanbel, II, 381). Burada güzel ahlaktan maksat Hz. Peygamber'in ahlakıyla ahlaklanmaktır, Onun ahlakı Allah tarafından Kur'ân-ı Kerîm'de "*Şüphesiz ki sen, yüce bir ahlak üzeresin*" (el-Kalem, 68/4) buyrulmaktadır. Hudâ isminin geçtiği bir de gazel örneği yer almaktadır:

Vatan-cüdâ bir garibinim ben vefâ ümîd eyledim de geldim

*Vefâ yolundan nigâh edersen **Hudâ** bilir çok günâh edersin (G.85/2)*

Ben vatanından uzakta bir garibim. Sözünde durmanı beklerim. Eğer vefa/ yolundan başka yere bakarsan/doğru yoldan ayrılırsan Allah bilir ki çok günaha girersin. Vatan-cüdâ tamlaması sözlükte vatanından ayrı kalmak, uzakta olmak anlamlarına gelmektedir (Nâci, 1899). Vefâ kelimesi ise sözünde durmak, dostluğu sürdürmek, kendini seveni unutmama, ilgiyi kesmeme (Sami, 2023, 1496; Devellioğlu, 2012, 1332), nigâh kelimesi sözlük bakmak, nazar etmek anlamlarına gelmektedir (Remzî, 1887). Beyitte, vatan-cüdâ kavramı yalnızlığı ve manevi ayrılığı vurgularken, tasavvufta insanın aslî vatanından ayrılışı da anlatılmak istenmiştir. Ayrıca Ney'in yetiştiği topraktan, vatanından ayrılıp inlemesine benzer bir çağrışım bulumaktadır. Vefâ Allah'a, sevgiye ve inanca olan sadakatin sembolü olarak

kullanılmaktadır. Şair, bu yolda/Bezm-i Elest'te verilen söze bağlı kalınarak ihlâs ve samimiyetle ilerlenmesi gerektiğini, aksi takdirde dikkat edilmezse hata ve günah işlenme ihtimali olduğunu ifade etmektedir. Hudâ bilir çok günâh edersin ifadesiyle ise uhrevî sorumluluğunu îma etmektedir.

Sen dönüp söz tutmadın vardın düçâr oldun yazık

Düştüğün derdin ***Hudâ*** *hayr eylesin encâmını (G.136/6)*

Yazıklar olsun ki sen -Allah'a verdiğin- sözünden döndün, -onu- tutmadın, -dünya derdine- sıkıntıya düştün. Allah sonunu hayreylesin. Dûçâr kelimesi tutulmuş, uğramış, yakalanmış (Remzî, 1887); Encâm kelimesi ise son, netice, nihayet anlamlarına gelmektedir (Sami, 2023). Beyitte, insanların Elest Bezminde verilen söze sadık kalmaması ve insanın dünyevi hayata yönelmesi sonucu manevi sıkıntılar ve dertlerle karşılaşabileceği gerçeğine işaret edilmektedir. Burada "dönmek için söz vermek", tövbe etmek ve doğru yola yönelmek anlamında kullanılmaktadır. Şair, bu söze sadık kalmamanın getirdiği bu manevi sıkıntı için ilahî bir yardım talebinde bulunmakta; Allah'ın bu dertte hayırlı bir son vermesini temennî etmektedir.

Mevla:

"Mevlâ" sözlükte "efendi, sâhip, mâlik, Allah, kul/köle azât eden", (Devellioğlu, 2012, 738) "birinin yakını, dostu, arkadaşı ve yardımcısı olmak, onun idaresini elinde bulundurmak" anlamlarını taşımakla beraber, velâyet (vilâyet) kökünden masdar ismi ve sıfat olan mevlâ kelimesi "birine sevgiyle bağlanan, dost, arkadaş, yardımcı; sahip ve mâlik" gibi manalara gelmektedir (Topaloğlu, 2004). Râgıb el-İsfahânî, kavramın temel anlamındaki yan yana oluş faktörünü göz önünde bulundurarak velâ kökünün "iki veya daha fazla şeyin aralarında yabancı bulunmamak şartıyla birlikte olması" mânasına dikkat çekmiş ve bu birlikteliğin mekân, nispet, din, dostluk, yardım ve inançta yakınlık için kullanıldığını söylemektedir (El-İsfahânî, 1992). *Hamâmîzâde İhsân Dîvânı*'nda da "Mevlâ" isminin 8 farklı yerde geçtiği tespit edilmiştir. Bunların bazıları aşağıdaki gibidir:

Cenâb-ı mazhar-ı ***levlâk***[4] *bâdi-i eflâk*

Nebiyy-i tâhir ü pâk-âsumân-ı azz ü alâ

Murâd-ı hilkat-i mevcûd esâs-ı kasr-ı vücûd

Binâ-yı gâye-i maksûd şâhid-i ***Mevlâ*** *(N.1/18)*

İmâm-ı ekmel-i küll pîşvâ-yı ceyş-i rasûl

Verâg-ı bezm-i tekemmül ziyâ-yı şems-i bekâ

Varlık sarayının esası, her şeyin yaratılış amacı, erişilmek istenen amaçların tamamı Allah'ın varlığının delili. Hilkat kelimesi doğuştan gelen vasıf, yaratma, yaratılış (Nâci, 1899, 391). Kasr kelimesi, köşk, yüksek ve ferah bina, taştan veya kârgir küçük saray anlamlarına gelir (Nâci, 1899, 593). Vücut sarayının yani insanın yaratılmasındaki maksat, insanın üzerinde yaşadığı bu dünya binasının halk edilmesindeki gaye, Allah'ın yaratıcı olduğunun bir delili, şahididir. Beyitte, kâinatın Allah'ın yüceliğinin ve birliğinin tecellisi olduğu düşüncesi ifade edilmektedir. Varlık alemi, aslında Allah'ın amaçları doğrultusunda var olan ve O'nun varlığına dair bir sanat eseri olarak inşa edilmiş olan bir yapıdır. Murâd-ı hilkat-i mevcûd ifadesiyle yaratılışın kesin ve ilahî bir amacı olduğu, esâs-ı kasr-ı vücûd ile ise bu amacın varlık sınırlarını aşıp genişlediği vurgulanmaktadır. Yaratılan her varlık, şâhid-i Mevlâ'dır; Allah'ın varlığını ve yüceliğini gösteren birer delildir. Bu yönüyle beyit, varlık ve yaratılışın dinî temellerini derinlemesine ortaya koyar ve vahdet-i vücûd (varlık birliği) anlayışına göndermede bulunur. Beyit yaratılmış olan her varlığın sırrının, Hz. Peygamber'in yaratılışı ile bağlantılı olduğunu vurgulamaktadır. *Dîvân'*da Na'tlar bölümünde Mevlâ isminin geçtiği bir diğer beyit şöyledir:

Be-nûr-ı meş'ale-i lâilahe illallâh

[4] Levlake ma halaktu'l eflak yani "'Sen olmasaydın felekleri (âlemi) yaratmazdım." Anlamına gelen bu söz hadis kitaplarında yoktur. Halk arasında meşhur hadisleri toplayıp tahricini yapan hafız el Acluni bu sözün hakkında es Sağani'nin; "uydurmadır" dediğini nakletmektedir. Ayrıca el Acluni, Keşfu'l-hafa, II.214; eş Şevkani, el Fevaid el Mecmua'sında Sağani'den aynı nakli yineler, eş Şevkani, el Fevaid, 326.s; es Suyuti, el Leali el Masnua'da bu rivayetin zayıf olduğunu ifade etmiştir; es Suyuti, el Lelalil Masnua fil Ehadis el Mevdua I.271-272.

*Be-hakk-ı tal'at-ı **Mevlâ** be-Manzûr-ı Sinâ (N.1/47)*

Lâilahe illallâh'ın yol gösteren nûru hakkı için, Mevla'nın güzelliğinin Sina Dağı'ndaki yansıması hakkı için. Meş'ale kelimesi bir ışık kaynağı, meşale, nûr veya ışık demektir ve buradaki Be-nûr-ı meş'ale tamlamasını bütün olarak düşünüldüğünde ışık kaynağının nuru anlamına gelmektedir (Sami, 2023; Nâci, 1899; Remzî, 1887). Allah'ın birliğini simgeleyen Lâilahe illallah ile birlikte ele alındığında bu mısra ile kelime-i tevhid'in ışık kaynağının nuru olmasından bahsedilmektedir. Tal'at, bir kişinin yüzü veya bakışı anlamına gelmekle beraber genellikle bir kişinin yüzündeki parlaklık ve nurla ilişkilendirilmektedir. Mevlâ kelimesi de Allah'ı ifade etmektedir (Salâhî, 1322; Sami, 2023). Allah'ın kendisini zikreden kelime-i tevhîd getiren kullarında tevhidin nuru tıpkı meşâlenin etrafı aydınlatması gibi görülür. Ayrıca beyitte Allah'ın Hz. Mûsâ kıssâsında Sinâ dağına nazar etmesi ve dağın buna katlanamayıp yarılmasına atıfta bulunulmaktadır: "*Nihâyet Mûsâ belirlediğimiz zamanda buluşma yerine geldi. Rabbi kendisiyle konuşmaya başlayınca, gerek bunun verdiği şevk ve heyecan, gerekse O'nu görme aşk ve cezbesi içinde: "Rabbim! Kendini bana göster de sana bakayım!" dedi. Allah ona: "Sen beni asla göremezsin! Fakat şu dağa bak; eğer dağ yerinde durabilirse sen de beni görürsün" buyurdu. Rabbi dağa tecelli edince onu paramparça ediverdi. Mûsâ da bayılıp düştü. Kendine gelince: "Rabbim! Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, affına sığınarak sana yöneliyorum, sana iman edenlerin ilki de benim" dedi.*" (el-A'râf, 7/143). Beyitte Allah'ın kudreti ve yüceliğinin altı çizilerek Allah'ın birliğini ifade eden kelime-i tevhid'in, aslında insan ruhunu aydınlatan bir ışık gibi olması, lâilahe illallâh lafzının insana doğru yolu gösteren bir yol gösterici olduğu vurgulanmaktadır.

*Sen öyle ecmel-i mahbûbusun ki **Mevlâ**'nın*

Zuhûr-ı nûrun olur kâinata cilve-nümâ (N.1/37)

Sen Allah'ın öyle en güzel sevgilisisin ki kâinât'a tecelli eden senin nûrundur. Sami, (2023)'ye göre, ecmel kelimesi çok güzel, en yakışıklı mahbûb kelimesi sevilen, muhabbet edilen (Nâci, 1899), zuhûr kelimesi Devellioğlu (2012)'na göre

ortaya çıkmak, görünme anlamlarını taşımaktadır. Cilve-nümâ kelimesinin cilve kısmı tecellî, görünme, belirme veya hoşa giden görünüş anlamlarına gelmektedir, bir ek olan nümâ ise gösteren anlamına gelmektedir (Remzî, 1887). Beyitte Hz. Peygamber, Allah'ın sevgilisi en güzel tezâhürü olarak nitelendirilmektedir. Ecmel-i mahbûb ifadesiyle en güzel ve en çok sevilen anlamında yine Hz. Peygamber kastedilmektedir. Sevgilinin Allah'ın nuru olduğu vurgulanmaktadır; sevgili, Allah'ın kâinatta tecelli eden varlığıdır ve yaratılmış her şeyde Allah'ın varlığının ve güzelliğinin yansıması görülmektedir. Allah'ın zatî varlığının yaratılmış varlıklara yansıması O'nun sonsuz cemâlinin kâinatta tecellisi temalarına vurgu yapılmaktadır. Allah ile insan arasında ilahî bir bağ kurma çabası yansıtılmaktadır ve böylece, sevgilinin hem insani anlamda aşkın objesi olması vurgulanmakta hem de Allah'ın sonsuz nur ve güzelliğinin görünür simgesi olarak görüldüğü göze çarpmaktadır.

*Ne mümkün diger söz ki **Mevlâ**-yı hüsn*

Cemâlinle teşkîl-i tenzîl eder (N.5/4)

Başka söz ne mümkün (mümkün değildir), Allah'ın güzelliği, senin güzel yüzünde, Kurân-ı Kerim'i (in güzelliğini) yansıtmıştır. Kuran'ın güzelliğini ortaya çıkarmıştır. Tenzil kelimesi sözlükte indirme anlamına gelmektedir fakat burada tenzil kelimesiyle Kur'ân-ı Kerîm kastedilmektedir (Remzî, 1887). Teşkil kelimesi şekil verme, suret verme (Sami, 2023), diger, öbür, başka (Nâci, 1899), Hüsn kelimesi, güzel, iyi anlamlarına gelmektedir (Devellioğlu, 2012). Beyitte, Hz. Peygamber'in güzelliği, Allah'ın cömert ve yüce sıfatlarına bağlanarak tasvir edilmektedir. "Mevlâ-yı hüsn" ifadesiyle Allah'ın güzellik sahibi, yüce ve mutlak yaratan olduğu vurgulanmaktadır. Allah'ın cemâl sıfatı şiir dilinde ifade edilmektedir ve Allah'ın güzelliği sayesinde sevgilinin oluştuğu, onun varlığının ve güzelliğinin Allah'ın ilahî kelâmıyla, kutsal söz ve iradesiyle meydana getirildiği anlatılmaktadır. Dolayısıyla sevgilinin cemâli, sadece insanî değil, aynı zamanda ilahî bir tecelli olmakta ve teşkîl-i tenzîl ifadesi, ilahî nezih yaratılışın ve kâinâtın, sevilen varlık üzerindeki yüce tezâhürünü göstermektedir. Hz. Peygamber'in güzelliğinin, varlığının Kur'ân-ı Kerîm ile ilişkilendirildiği bir beyit olduğu görülmektedir. Beyit mutlak yaratıcı olan Allah'ın güzellik ve varlık sıfatlarının Hz. Peygamber'in güzelliğinde görünür hale

geldiği bir anlayışı yansıtmaktadır. İlâhi güzelliğin ve kudretin, yaratılan varlıklar üzerinde tecelli etmesi, bu beyitte estetik ve dinî bir bakışla ele alınmaktadır. Bu bakış, Allah'ın sanatkârlığını ve sevginin kaynağını derinlemesine vurgulamaktadır.

Rab/Rabb:

Nâci (1899)'ye göre "Sâhib, mâlik, seyyid, besleyen, yetiştiren, terbiye eden, Müstahik, Hüdâvend anlamlarına gelen "Rabb" ismi, Kur'ân-ı Kerîm'de 969 defa zikredilmektedir (Karagöz, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010, 541). Allah, Hak veya Rab isimleri bir dîvân şairinin dîvânında yaygın olarak kullanılan tabirlerdir. Şairler, dîvânlarında kullandıkları bu tabirlerin yanı sıra Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerden iktibas yoluyla Allah'ın tecellilerinden ve sıfatlarından da bahsederler. Allah'ın sonsuz büyüklüğü ve kudretinin farkında olan şair, kendi bağışlanmasını sadece Allah'tan dilemektedir (Pala, 2004, 21). Rabb ismi, *Divân*'da toplam 12 farklı yerde geçmektedir. Bunlardan örnek olarak 2 beyit ele alınarak incelenmiştir.

Mefûlü/Fâilâtün/Mefûlü/Fâilâtün

*Gönlüm bu ibtilâdan âzâde kılma **yâ Rab***

*Âzâde kılma **yâ Rab** gönlüm bu ibtilâdan (N.3/3)* [5]

Bir derdmend-i aşkım yanmaktayım demâdem

Mihr-i cemâl-i pâk-i mahbûb-ı kibriyâdan

Ey Allah'ım benim gönlümü bu bağımlılıktan kurtarma, kurtarma ey Allah'ım benim gönlümü bu bağımlılıktan. Beyitin iki dizesinde de "yâ Rab" hitabıyla Allah'a seslenilmektedir. Birinci dizede geçen "ibtilâ" kelimesi ise bir şeye karşı gösterilen aşırı düşkünlük, tutku anlamı taşımaktadır (Nâci, 1899, 17; Remzî, 1887, 4). Beyitte Hz. Peygamber'e olan gönülden bağlılık sürdürülmek istenmekte ve

[5] İlgili beyit anlam bütünlüğünün korunması için bir sonraki beyit ile birlikte ele alınmıştır.

bir an bile olsa Ona olan düşkünlüğün bitmemesi istenilmektedir. Bu düşkünlük ve Peygamber aşkı Fuzûlî'nin (1483-1556) şu beyitini akla getirmektedir:

Ya Rab bela-yı aşk ile kıl aşina beni

Birdem bela-yı aştan kılma cüda beni[6]

Bir diğer örnek şöyledir:

Görenler ebruvânın sayha-i Allâhü Ekberle

*Bi**rabb**i'l-beyt olurlar sâcidân-ı nûr aşkından (N.4/3)*

Kâbe'nin Rabbine yemin olsun ki; kaşlarını görenler "Allahu Ekber" nidasıyla senin aşkından, nuruna secde ederler. Ebruvân kelimesi kaşlar (Remzî, 1887), sayha kelimesi haykırış, ümitle bağırış (Sami, 2023), Sâcidân-ı nûr tamlaması ise secde edenlerin nuru anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2012). Sevgilinin yani Hz. Peygamber'in kaşlarını görenler "Allahu Ekber" diyerek secdeye kapanırlar. Müslümanların Allah'ın yarattıklarının güzelliği karşısında yaratıcının büyüklüğüne ithâfen "Allahu ekber" diyerek ona tazimde bulunmaları kulluklarının bir gereğidir. Ayrıca secde ânı, kulların yaratıcıya en yakın oldukları ândır. Dolayısıyla Allah aşkıyla secde eden kullardan öyle bir parlaklık yayılmaktadır ki, Kâbe'de sanki Allah'ın evinde namaz kılıyormuş gibi secde ettikleri vurgulanmaktadır. Bu durum beyitte geçen "Görenler" kelimesinde kastedilen kişilerin samimi kulluklarının dışa yansıması olarak değerlendirilmektedir.

Hak/Hakk:

[6] Bu gazel Kays'ın aşk derdiyle dağlara çıkıp Mecnun'a dönüşmesinden sonra, ailesinin iyileşir umuduyla dua etmeye götürdüğü Kâbe'de, Mecnun'un ailesinin umutlarını boşa çıkaran duasıdır.

Hakk, sözlüklerde bâtılın zıttı, doğruluk, insaf, varlığı kesin ve dâim olan, adâletli, mülk sahibi anlamlarını taşımaktadır (Remzî, 1887; Sami, 2023; Devellioğlu, 2012). Dinî Kavramlar Sözlüğü (2010)'nde ise Hakk kavramı, inkârı caiz olmayan sabit şey, doğruluk, adâlet, hikmet, hikmete uygun vukû bulan hüküm, görev, uygunluk, pay, hisse, vâr olma anlamlarına gelmektedir. Allah'ın isim ve sıfatı olarak, varlığında şüphe bulunmayan, İlâh ve Rab oluşu hak olan, eşyayı vâr eden, gerçek anlamda mülk sahibi olan, âdil olan demektir (Uzun, 2013). *Dîvân*'da toplam 3 farklı yerde geçmektedir. Örnek beyitlerden biri şöyledir:

*Habîb-i hazret-i **Hak** sırr-ı rahmet-i mutlak*

Medâr-ı devr-i nesak ber-güzîde-i eşyâ (N.1/14)

Hak Teâlâ'nın sevgilisi, mutlak rahmetin sırrıdır; varlık düzeninin ekseni, eşyanın seçilmiş olanıdır. Sırr kelimesi, gizli hakikat, gizli iş, herkese söylenmeyen şey (Sami, 2023), medâr kelimesi, sebep, vesile, kaynak, yörünge (Remzî, 1887), nesak kelimesi, tarz, usul, yol, şekil, üslub (Devellioğlu, 2012), ber kelimesi ise, üzere, üzerine, yukarı (Sami, 2023), güzîde, seçkin, seçilmiş, beğenilmiş (Remzî, 1887), eşyâ nesneler, mevcut olan şeyler anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2012). Allah'ın sevgilisi olan Hz. Peygamber'dir. Bütün kâinât O'nun hürmetine yaratılmıştır. Beyitte kâinâtın düzenini belirleyen, rahmetin gizli kaynağının Hz. Peygamber olduğu ifade edilmektedir. Sırr-ı rahmet-i mutlak tamlaması ile, Allah'ın sınırsız merhametinin, derin ve gizli, ilahî bir gerçek olduğu betimlenmektedir. İkinci beyitte geçen Medâr-ı devr-i nesak ifadesiyle ise, evrenin yaratılış düzenine dayanak olan bu kutsal varlığın, Allah'ın rahmetinin tecellî noktası olduğu vurgulanmaktadır.

Yezdân:

Farsça "yaratıcı" anlamına gelen Yezdân, aynı zamanda Allah'ın isimlerden olup, Allah lafzı yerine kullanılmaktadır (Devellioğlu, 2012, 1354; Uzun, 2013, 235). Hamâmîzâde İhsan'ın, Yezdân ismini *Dîvân*'ında yer alan "Bir Destan" başlıklı şiirinde, kendi notuyla "*Aziz arkadaşımız şair "Yaşar Şadi" merhumun lisanından*

yazılmıştır." (İsen, Canım, 2019, 357) diyerek sadece bir defa kullandığı tespit edilmiştir. İlgili dörtlük aşağıda incelenmiştir:

O gün câmilerde dolaştık sâ'im

Tâ'at-ı Hudâ'ya olduk müdâvim

Bu şeb de cânânla olalım kâ'im

Mevlâm kabul etsin ***Yezdân****casına (Bir Destan, 23)*

O gün oruçlu olarak camilerde dolaştık, Allah'a itaatimizi sürekli kıldık. Bu gece de sevgiliyle (cânân) ayakta kıyama durmak, ibadet etmek istiyoruz. Allah'ım (Mevlâm) bunu ilahî yol üzere kabul etsin. Sâ'im kelimesi, oruçlu, oruç tutan (Sami, 2023), tâat, itaat (Devellioğlu, 2012), müdâvim, devamlı, aralıksız devam eden (Remzî, 1887), şeb gece, karanlık (Nâci, 1899), cânân sevgili (Sami, 2023), kâim ise ayakta duran anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2012). Dörtlükte Allah'a olan bağlılık ve sürekli itaat ifade edilmektedir. Oruç tutmak ve camilerde ibadet etmek, kişinin manevi arınması ve Allah'a yaklaşması için önemli ritüellerden biridir. Beyitte, oruçlu olarak ibadet edilip, bu hâlin süreklilik kazanması, ibadetin bir alışkanlık ve yaşam tarzı hâline gelmesi arzu edilmektedir. Bu devamlı itâat, yalnızca dünyevi bir iş değil, aynı zamanda kalbin Allah'a tam teslimiyetini simgelemektedir. Gece de aynı şekilde sevgili ile manevi sevgi ve bağlılıkla ayakta durulup dua edilmesi umut edilmektedir. Burada sevgili mecazi anlamda Allah veya Allah'ın sevgilisi olarak anlam kazanmaktadır. Yezdâncasına ifadesi, tüm bu ibadetlerin ve bağlılığın Allah'ın istediği gibi, ilahî yolda ve O'nun rızasını gözeterek yapılmasını ifade etmektedir. Manzume hem dünyevi ibadetlerin hem de manevi bağlılığın bir bütün olarak Allah'a sunulması gerektiğini hatırlatmaktadır.

2.1.2. Melekler

Melek kelimesi terim anlamıyla "haberci, güç, kuvvet", özel kullanımında ise Allah'ın nurdan yarattığı ve hâlleri diğer canlılara benzemeyen varlıklar anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2012). İslâmî ilimler terminolojisinde ise nurdan

yaratılmış, yemeyen, içmeyen, erkeklik ve dişiliği olmayan, uyumayan, gençliği ve ihtiyarlığı bulunmayan ve günah işlemeyen, ağırlığı olmayan, latif, ruhani ve nurani varlıklar olarak bilinmektedir (Karaman, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010). Melekler İslâm inancına göre farklı suretlere girebilen ve duyularla algılanamayan nurani varlıklar şeklinde de tarif edilmektedirler. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de Bakara suresinin 285. ve Nisâ suresinin 136. ayetlerine göre meleklerin varlığına inanmak İslâm dininin temel inanç esasları arasındadır (Özervarlı, 2004).

Dîvân edebiyatında aynı zamanda ferişteh olarak da bilinen melek, nurdan yaratılmış, yemez, içmez, uyumaz, dişi ve erkek olmayan, hâlleri başka yaratılmışlara benzemeyen varlıklardır. İlâhî emirlerin gerçekleştirilmesinden sorumludurlar ve daima tesbîh ve zikir halindedirler. Dîvân şiirinde farklı yönleriyle ele alınan melek, en çok sevgiliye benzetilmiştir (Pala, 2004, 303).

Hamâmîzâde İhsan Dîvânı'nda da melek kavramı kullanılmıştır. Melekler anlamına gelen kudsiyân (Nâci, 1899; Remzî, 1887; Salâhî, 1322; Sami, 2023) kelimesinin geçtiği beyitle beraber Cibril ve Azrail şeklinde de melek adları geçmektedir. Ayrıca *Dîvân*'da tek başına "melek" kelimesini taradığımızda 8 farklı yerde karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu beyitlerde melek yüzlü, meleğe benzer şeklinde geçtiği görülmektedir ve herhangi bir dinî muhtevâ içermemektedir. Dolayısıyla bu beyitler çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Örnek beyitlerden biri şöyledir:

Kılar hâkdân yerde vird-i zebân

*Döner **kudsiyân** gökte tebcîl eder (N.5/6)*

Dünya/insanlar yeryüzünde -O'nu- zikrederler; Melekler gökte döner, O'nu yüceltirler. Yukarıdaki beyitte geçen hâkdân kelimesi, dünya, toprak, yer, küre, arz anlamlarına gelmektedir (Remzî, 1887, 475; Sami, 2023, 569). Zebân kelimesi dil, lisan, lehçe anlamlarına gelmektedir. Vird devamlı okunan zikirler veya Kur'ân-ı Kerîm'den cüzler anlamına gelmektedir. Tebcîl ağırlamak, hürmette bulunmak anlamlarına gelmektedir (Sami, 2023).

Nitekim İsrâ suresinin kırk dördüncü ayetinde; "*Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O'nu tesbih eder; O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihini anlayamazsınız. O halîmdir, bağışlayıcıdır.*" (el-İsrâ, 17/44) buyrulmaktadır. Beyit sürekli zikir halinde olma ve kâinatta yaratılan her şeyin Allah'ı her ân zikretmesine vurgu yapmaktadır.

Cebrâil/Cibril:

Cebrâil isminin anlamı "Allah'ın kuvveti"dir. Peygamberlere emir ve vahiy için vâsıta görevi görür ve dört büyük melekten biridir. Makamı "Sidretü'l müntehâ" olduğundan meleklerin en büyüğü olarak kabul edilmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de Ruhu'l-kudüs, Cibrîl ve Ruhu'l-emîn olarak da geçmektedir (Karaman, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010, 85; İlhan, 2015, 89).

Hamâmîzâde İhsan Dîvânı'nda doğrudan Cebrâil olarak geçmemektedir. Ancak 3 farklı yerde Cibril olarak verilmektedir. Örnek olarak bunlardan biri aşağıda incelenmiştir:

Gönül iştiyakınla tehlîl eder

Yakar şevki hemrâz-ı ***Cibril*** *eder (N.5/1)*

Gönül, -senin-özleminle Lâ ilâhe illallah der, Şevki -onu- yakar, Cebrail'in sırdaşı yapar. İştiyak kelimesi bir şeyi çok arzulama, o şeye aşırı özlem duyma anlamlarına gelmektedir ve gönül kelimesiyle birleşip gönül iştiyakı şeklinde tamlama halini aldığında ise kalbin, ruhun bir şeyi ya da birini şiddetle arzulaması veya özlemesi anlamına gelmektedir (Salâhî, 1313; Sami, 2023). Tehlîl, kelimesinin anlamı kelime-i tevhidi okuyarak zikretmek mânâsında bir terimdir (Nâci, 1899; Remzî, 1887). Şevk kelimesi, bir şey için duyulan büyük bir heyecan (Devellioğlu, 2012), Hemrâz-ı Cibril şeklindeki tamlamada geçen Hemrâz kelimesi, sırdaş, yakın dost (Nâci, 1899; Remzî, 1887), Cibril ise İslâm'a göre meleklerin en büyüğü olan Hz. Cebrail'i ifâde etmektedir (Sami, 2023; Salâhî, 1313). Bu dizedeki bağlamı güçlendirmek amacıyla şevk kelimesini kullanarak Allah'a duyulan aşkla ilişkilendirilmiş olan duygu karşıya aktarılmaya çalışılmaktadır. Beyitte kulun bütün benliğiyle yüce yaratana yönelerek

dileğini sadece ve sadece O'ndan istemesi, yalnızca O'na dua etmesi, O'nun ismini anması ve zikretmesi sonucunda yüce manevi derecelere ulaşabileceği anlatılmaktadır. Kalp özlem içinde olduğu bir sırra doğru, Allah'a doğru yönelerek her türlü dünyevî arzulardan arınmaya gayret ederek, O'nun ismini zikretmektedir. Beyitte Allah'a duyduğu samimi sevgi ve aşk sayesinde insanın manevi mertebesi Allah tarafından yükseltilerek, yine Allah'ın dilemesi durumunda Cebrâil gibi yüksek bir meleğin sırdaşı olabileceği vurgulanmaktadır.

Azrâil:

İslâm'daki dört büyük melekten biri olup, Kur'ân-ı Kerîm'de "Melekü'l-mevt," ölüm meleği olarak geçmektedir (el-Secde, 32/11). *Dîvân*'da Azrâil ismi bir yerde tespit edilmiştir. Musammatlar bölümünde yer alan bu manzume Halil Nihad Bey'in gazeline yapılmış olan tesdîsdir:

Yâr peymânen gehî ikrâr gâh inkâr eder

Gösterir yüz bin sebep dildâdesin bîzâr eder

*Görse **Azrâil** onun hışmından istigfâr eder*

Handesinden mu'ciz-i İsa'yı Hak tekrâr eder

«Nergis-i fettânı gör bîmârlık izhâr eder

Gâlibâ kasdı yine kan eylemek kan üstüne» (Td.14/2)

Sevgili bazen sözünü tutar, bazen de inkâr eder. Bu yüzden âşık olanı bıktıracak o kadar çok sebep gösterir ki eğer Azrâil onun gazabını görse, tövbe ederdi. Gülüşünden Hz. İsa'nın mucizesini Hakk tekrar meydana getirir. Yâr, kelimesi sözlükte sevgili, (Salâhî, 1322). Peymânen kelimesi ise Sami (2023)'ye göre söz verilmiş, sözleşilmiş, ahitleşilmiş, Gehî kelimesi bazen, ara sıra (Nâci, 1899), İkrâr kelimesi Remzî (1887)'ye göre kabullenme, itiraf, onay, İnkâr kelimesi de bilmeme, tanımama, red, Gâh kelimesi Gehî kelimesine benzer olarak zaman zaman, kimi vakit anlamı taşımaktadır (Salâhî, 1313). Devellioğlu (2012)'na göre Dildâde kelimesi gönül vermiş, aşık anlamlarına gelmektedir. Bîzâr kelimesi sözlükte bıkmış,

usanmış, (Sami, 2023) demektir. Hışm kelimesi öfke, hiddet, gazap (Remzî, 1887), İstigfâr kelimesi ise tövbe etmek, af dilemek anlamlarına gelmektedir (Nâci, 1899). Handesinden kelimesi ise Devellioğlu (2012)'na göre gülme, gülüş anlamı taşımaktadır. Mu'ciz-i İsa'yı tamlaması ise İsa'nın mucizesi anlamına gelmektedir (Salâhî, 1313). Divan edebiyatının çeşitli örneklerinde doğrudan veya dolaylı olarak Hz. Îsâ ile ilgili bilgilere yer verilmiş ve Hz. Îsâ birçok mazmuna konu edilmiştir. En önemli mucizelerinden biri etkili nefesiyle hastaları iyileştirip ölüleri diriltmesidir (Uzun, 2026). Yâr, sevgili her ne kadar söz vermiş olsa da sözünde durmaz, verdiği sözleri bazen kabul etmekte bazen de inkâr etmektedir. Bu inkârlarına da yüz bin sebep göstererek sözünü, ahdini bozmaktadır. Bu durum karşısında âşık bıksa da usansa da yârinden, sevdiğinden vazgeçemez çünkü onun dünyalara bedel bir gülüşü vardır. Burada gülümsemeden bahsedilirken, Hz. Îsâ'nın ölüleri diriltmesi mucizesinde (el-Âl-i İmrân, 3/49) olduğu gibi, sevdiğinin ölüleri diriltecek kadar büyük bir etkiye sahip olan gülüşü vurgulanmaktadır. Bu güzel tatlı gülüş, Hz. Îsâ'nın mucizesine atıfta bulunularak betimlenmektedir.

İsrâfil:

Kıyâmet kopmadan önce bunu haber vermek için Sûr'a üflemekle görevlendirilmiş olan melektir. İsrâfil'in Sûr'a iki kez üfleyeceği, Zümer sûresinin 68. Âyetinde: "*Sûr'a üflenince, Allah'ın diledikleri müstesna olmak üzere göklerde ve yerde ne varsa hepsi ölecektir. Sonra ona bir daha üflenince, bir de ne göresin, onlar ayağa kalkmış bakıyorlar!*" şeklinde geçmektedir (el-Zümer, 39/68). İlkinde kıyâmet kopacak, ikincisinde ise bütün insanlar dirilecek ve mahşer yerinde toplanacaklardır (Pala, 2004, 239; Karaman, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010, 328; İlhan, 2015, 90). *Hamâmîzâde İhsan Dîvânı*'nda İsrâfil ismi Kıt'alar bölümündeki Hâdisevî Kıt'alar başlığı altında bir defa zikredilmiştir.

Kalb-i mecrûh-ı vatandır çâk çâk olmuş yatan

Gelse mahşerler dirilmek yok bu müthiş fevtten

*Tabl-ı şâdî sûr-ı **İsrâfil**'i tanzîr eyleyip*

Urmasın beyhude dem ve'l-ba'sü ba'del-mevtten (Hadisevi Kıt'alar, 5)

Yerde yırtık yırtık, paramparça olmuş yatan şey, vatanın yaralı kalbidir. Kıyametler gelse bile, bu müthiş ölümden sonra dirilmek mümkün değildir. Neşe davulu İsrafil'in Sûr'unu taklit ederek/alaya alarak Ölümden sonra bahseden bir nefesi boşuna vurmasın. Mecrûh kelimesi sözlükte yaralanmış, yaralı mânâsındadır (Devellioğlu, 2012). Çâk çâk ikilemesinin anlamı yarık, çatlak (Nâci, 1899), fevt kelimesi ölüm ve kaybetme (Remzî, 1887), Tabl kelimesi davul zarı veya kulak zarı, Şâdî kelimesi memnunluk, sevinçli olma hâlidir ve bu iki kelimenin yan yana gelmesiyle oluşan Tabl-ı şâdî tamlaması ise neşe davulu anlamındadır (Sami, 2023). Tanzîr kelimesi ise benzetme, benzetilme (Salâhî, 1322), Urmasın kelimesi boşa gitmesin, Beyhude kelimesi ise boşuna olmasın (Nâci, 1899). Dem kelimesi ise gözyaşı manasına gelmektedir (Devellioğlu, 2012).

Halk, vatan dört bir yandan ele geçirilmiş haldeyken kıyametin kopmasından ümit beklemektedir. İsrâfil'in sûr'a üflemesine sevinecek durumdadır ve öldükten sonra tekrar dirilmeyi bekler gibi çaresizlikle kendine acımaktadır. Halkın manevî anlamda da çökmüş ve ümitsizliğe düşmüş oluşu beyitte vurgulanmaktadır.

2.1.3. Kitaplar

İnsanlığın yaratılmasından bu yana Allah, kullarının yaratanlarını tanımasını istemiş ve onlara rehber olarak elçiler, kitaplar ve sahifeler göndermiştir. Allah'ın Cebrâil aracılığıyla peygamberlerine indirdiği kitaplara inanmak imanın altı şartından biridir (el-Bakara, 1/177). İnsanlığa indirilen dört kitap olan Tevrât, Zebûr, İncîl ve Kur'ân-ı Kerîm dışında daha küçük kavimlere sahifeler gönderilmiştir. Hz. Âdem'e on, Hz. Şît'e elli, Hz. İdrîs'e otuz ve Hz. İbrâhim'e on sayfa olarak indirilen sahifelerden günümüze ulaşan sahife bulunmamaktadır. Kitaplardan yalnızca Kur'ân-ı Kerîm herhangi bir bozulma uğramadan bugüne kadar korunmuştur, Tevrât, Zebûr, İncîl ise değiştirilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm içerdiği âyetler Türk-İslâm Edebiyatını meydana getiren en temel kaynak olarak kabul edilmektedir. Dîvân şairleri, Kur'ân-ı Kerîm'in en büyük mucize olan günümüze dek hiçbir bozulmaya uğramadan gelmesini ve muhtevâsındaki kıssaları kendi eserlerinde yer verdikleri görülmektedir (Karagöz, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010, 383; İlhan, 96-98).

Tevrât / Zebûr / İncil / Kur'ân-ı Kerîm

Lügatte kanun, şeriat ve talim anlamlarına gelen Tevrât, ıstılahta, Hz. Musa'ya, kavmine tebliğde bulunması için Allah tarafından indirilen kutsal kitaptır. Sonradan tahrif edildiği Kur'ân-ı Kerîm de bildirilmektedir (el-Bakara, 2/75; el-Âl-i İmrân, 3/3, 48,50,56, 93; el-Mâide, 5/43, 44, 46, 66, 68, 110; el-A'râf, 7/157; el-Tevbe, 9/111; el-Fetih, 48/29; el-Sâf, 61/6; el-Cum'a, 62/5) (Karaman, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010, 660).

Zebûr sözlükte; kitap, kitap yaprağı, yazı yazma, cüz, söz, yazı, akıl, mektup, kuvvetli ve sağlam gibi anlamlara gelmektedir. Istılahta ise Zebûr, Hz. Dâvud'a Allah tarafından vahiy yoluyla indirilen kutsal kitaptır. Peygamberlere indirilen dört büyük kitaptan biri olan Zebûr'un aslı günümüze ulaşamamıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de üç ayrı yerde Zebûr'dan söz edilmektedir. "Dâvud'a Zebûr'u verdik" (el-Nisâ, 4/163), "Andolsun zikirden sonra Zebûr'da da "yeryüzüne iyi kullarım varis olacaktır." diye yazmıştık." (el-Enbiyâ, 21/105), "Gerçekten biz, peygamberlerin kimini kiminden üstün kıldık; Dâvud'a da Zebûr'u verdik" (el-İsrâ, 17/55) (Karaman, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010, 710).

Hz. İsa'ya indirilen ilâhi kitabın Kur'ân-ı Kerîm'deki adıdır. İncil kelimesi güzel haber müjde anlamlarına gelmektedir. Hristiyan toplumunda kabul gören Matta, Markos, Luka, Yuhanna incilleri ve Barnabas ile Saint Thomas İncili de bilinen İncil metinleridir (Ural, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010). Bu incillerde muhtelif din, kültür ve felsefelerden bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca bu inciller Hz. İsa'nın nasihatleri, sözleri ve prensiplerini de kapsamaktadır (Karaman, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010, 316; Harman, 3 Kasım 2025).

Allah tarafından vahiy yolu ile Arapça olarak bölüm bölüm Hz. Peygamber'e gönderilen, nesillerdir günümüze kadar tevatüren gelmiş, mushaflarda yazılmış, Fatiha sûresi ile başlayan Nas sûresi ile biten, okunulması ibadet sayılarak sevap kazanılan, 323.015 harf, 77.439 kelime, 6.236 âyet ve 114 sûreden meydana gelen (Karagöz, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010, 386), Allah kelâmı olduğu konusunda şüphe olmayan, muhtevâsında hiçbir eğrilik ve tezat bulunmayan Kur'ân-ı Kerîm, insanlar ve cinler bir araya gelseler bile bir benzerini meydana getiremeyecekleri hak kitaptır. Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber dönemine hitap eden bir kitap değil,

kılavuzluğunu kıyamete kadar devam ettirecek olan ilahî mesajdır (el-Hakka, 69/43; el-Yûnus, 10/12; el-Yûsuf, 12/2; el-Furkân, 25/32; el-Şuarâ, 26/192-195; el-Bakara, 2/2; el-Kehf, 18/1; el-İsra, 17/88).

İnsanlığa kâinat hakkında bilgiler veren Kur'ân-ı Kerîm, emirler ve yasaklar getirmiştir. Bu kuralların amacı; aklı, canı, malı, nesli ve dinî muhafaza ederek insanın huzur ve mutluluğunu; şahsi, ailevi ve toplumsal düzeni sağlamaktır. Kur'ân-ı Kerîm; insanın vazifelerini, dinî ve dünyevi şeklinde ayırmaz. İnsanın inanç, söz ve davranışlarının hem dünya hem de ahiret ile ilgili tarafı vardır. Allah'a, bireylere, topluma, canlılara ve çevreye yönelik vazifeleri insanın dünya ve âhiret mutluluğu içindir. Bireysel vazifelerin, topluma, toplumsal vazifelerinde bireye etkisi vardır. Zira insan, sosyal bir varlıktır. Bunun için Kur'ân-ı Kerîm ve sünnet; toplumsal yaşantıda insanların; sosyal, ekonomik, ahlaki, idari ve hukuki ilişki ve görevleri; inanç, amel, söz ve fiilleri ile alakalı kurallar getirmiştir (Karagöz, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010, 386-387). *Dîvân*'da Kur'ân-ı Kerîm'in iki yerde geçtiği görülmektedir. Diğer kutsal kitapların da isimleri "dört kitap" şeklinde anılarak tek bir manzumede geçtiği tespit edilmiştir. Aşağıda verilen örnek beyitlerde de görüldüğü üzere şair, Kur'ân'ı Kerîm'i sadece metin olarak değil, Allah'ın yakınlığını ve ilahî hikmeti taşıyan bir nur kaynağı olarak yüceltmektedir. Kur'ân'ı Kerîm'i diğer semavî kitaplarla eşitleyerek, onun evrensel hakikatine dikkat çeker ve Kur'ân'ı Kerîm ezberlendiğinde diğer tüm kutsal kitapların da ezberlenmiş olduğu düşüncesine vurgu yapmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm ile ilgili örnek beyitler şöyledir:

Be-sıdk-ı lehçe-i ***Kur'an be-feyz-i ümm-i kitâb***

Be-sırr-ı âyet-i İsra be-sûre-i Tâhâ (N.1/48)

Kur'an'ın dilinin doğruluğu hakkı için. Kitab'ın/Kur'an'ın temeli olan Fatiha Suresi'nin feyzi hakkı için. İsra Suresi'ndeki ayetlerin hikmeti hakkı için. Tâhâ Suresi hakkı için. Sıdk, gerçeklik, hakikat, doğru sözlü olmak, doğruluk, sadakat (Karagöz, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010), Lehçe, dil, söz (Remzî, 1887), Sırr gizli tutulan kimseye söylenmeyen şey (Devellioğlu 2012, 1109), Lehçe-i Kur'an, Kur'ân'ı Kerîm'in dili, Feyz, ilahî lütuf, bereket, nur, bütün bilgi ve varlıkların Allah'tan zuhur ve tecellî etmesi, Ümm-i kitâb, kitabın anası ya da kitabın özü,

Fatiha suresi kastedilmektedir (Karagöz, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010, 173). Besırr-ı âyet-i İsra ifadesi, İsrâ âyeti'nin derin manevi sırrını ifade etmektedir ve bu sır, Hz. Peygamber'in Allah'a olan yakınlığını ve yüksek mertebesini göstermektedir. Beyitte Kur'ân-ı Kerîm'in içeriğinden gelen bir lütuftan ve kaynağındaki ilahî bilgiden gelen mânevi bir nurdan söz edilmektedir. Tâhâ ve İsrâ sûrelerinde Hz. Peygamber'e övgü öne çıkmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'in on yedinci sûresi olan İsrâ sûresinin birinci ayetinde: *"Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah eksikliklerden münezzehtir. O, gerçekten her şeyi işitmekte ve görmektedir."* (el-İsrâ, 17/1) buyrulmaktadır. İsrâ olayı, Hz. Peygamber'in gece yolculuğu ve semaya yükselişi olan Mîraç'ın öncesindeki gecedir. Âyette, Hz. Peygamber'in Mekke'den Kudüs'e yaptığı gece yolculuğu hatırlatılmaktadır. Beyit, İsrâ âyetinin manevi sırrını ve Tâhâ sûresi'nin taşıdığı ilahî mesajı birleştirmektedir. İsrâ ayeti, Hz. Peygamber'in Allah'a olan yakınlığını ve manevi yolculuğunu anlatırken, Tâhâ sûresi de Allah'ın yardımı ve kudretiyle ilgili ilahî sırrı taşımaktadır (el- Tâhâ, 20/2). Diğer örnek beyit şöyledir:

Mef ûlü fâilün parmak hesâbı

Hepsinde fakîrin vardır nisâbı

Ezberden okuruz biz ***dört kitâbı***

Tevrât*'ı* ***İncil****'i* ***Kur'ân****'casına (Bir Destan, 13)*

Bu fakirin (şairin kendisinin) hem aruz hem de parmak hesabı (hece ölçüsü ile) şiirleri vardır. Biz dört kitabı ezbere biliriz, İncil'i ve Tevrat'ı da Kur'ân'ı Kerîm gibi okuruz. Şair Kur'ân'ı Kerîm'i diğer semavî kitaplarla eşitleyerek, onun evrensel hakikatine dikkat çekmektedir ve Kur'ân'ı Kerîm ezberlendiğinde diğer tüm kutsal kitapların da ezberlenmiş olduğu düşüncesine vurgu yapmaktadır.

2.1.4. Peygamberler

Peygamber kelimesi Farsça olup sözlükte "haber getiren" demektir (Kanar, 2011, 361). İnsanlara Tanrı'nın buyruklarını bildiren, onları Tanrı yoluna, dine çağıran kimse, yalvaç, elçi, resul, nebi anlamlarına gelmektedir (Sami, 2023, 367). Allah'ı, âhireti, zararlı ve faydalı şeyleri tanıtan, ilahî hakikatleri insanlara bildirmek ve onlara örnek olmak üzere Allah tarafından tayin edilen, vahiy yoluyla sahip olduğu ilmini yaşayıp neşreden mübarek zatların umumî ismidir (Nâcî, 1899, 200).

Peygamberlere iman etmek, İslâm dininde imanın altı esasından biridir. Bundan dolayı bütün Müslümanlar Allah'ın gönderdiği tüm peygamberlere aralarında bir fark gözetmeksizin iman etmişlerdir. İnsanlığa gönderilen ilk peygamber Hz. Âdem, son peygamber ise Hz. Muhammed'dir ve Kur'ân-ı Kerîm'de onun bu yönünü 'hâtemü'n-nebiyyîn' olarak belirtilmiştir:

"*Muhammed, içinizden hiçbir erkeğin babası değildir. Fakat o Allah'ın Rasûlü ve peygamberlerin sonuncusudur. Allah, her şeyi hakkıyla bilmektedir.*" (el-Ahzâb, 33/40).

Kur'ân-ı Kerîm'de kendilerinden nebî veya resul diye bahsedilen kişiler şunlardır: Âdem, İdrîs, Nûh, İbrâhim, İsmâil, İshak, Ya'kūb, Yûsuf, Lût, Hûd, Sâlih, Şuayb, Mûsâ, Hârûn, İlyâs, Elyesa', Yûnus, Eyyûb, Dâvûd, Süleyman, Zekeriyyâ, Yahyâ, Îsâ ve Muhammed (Yavuz, 1 Eylül 2025).

*Hamâmîzâde Dîvânı'*nda 8 tane peygamberin adı zikredildiği görülmektedir. Peygamberlerin mucizeleri, başlarından geçen olaylar, vasıfları, sıfatları ve peygamber sevgisi gibi konular *Dîvân'*da yer almaktadır. Hamâmîzâde bazen doğrudan peygamber adlarını zikretmekte, bazen de telmihte bulunmayı tercih etmektedir. Bu alt başlıkta *Dîvân'*da adı geçen Peygamber isimlerinin bulunduğu beyitler dinî muhtevâ yönünden sırasıyla incelenecektir.

Hz. Âdem

Âdem ismi kelime anlamı olarak Sami (2023) ve Nâci (1899)'ye göre insan, insanoğlu, beşer, ölümlü manasına gelmektedir. Hz. Âdem, ilk insan ve ilk peygamberdir, ayrıca bütün dinler tarafından insanlığın atası olarak kabul edilmiştir (Akkuş, 2000, 3).

Dîvân'da Âdem isminin 9 defa geçtiği görülmektedir. Aşağıda bunlardan ikisi incelenmiştir. Örnek beyitler şöyledir:

Mahabbet anda mutrib andadır elhan-serâ anda

Eder îmâ-yı vuslat çeşm-i şûh-ı dil-rubâ anda

Aman yâ Rab neler yapmaz dil-i pür-ibtilâ anda

Mey anda dilber anda cümle yârân-ı safa anda

Geçip cennetten Âdem sâkin-i meyhâne olmaz mı (Tahmîs 5/4)

Bu beyitte şair, başta her ne kadar dünyevî zevklerden bahsetse de aslında şairin kullandığı mazmunlar, masivadan geçip gerçek âleme, gerçek mutluluğa yani dünyaya ait şeylerden kurtulmaya işaret eden kelimelerden oluşmaktadır. Bu yönü ile şair, hevesine/şeytana/Havva'ya uyup cennetteki nimetlerden vazgeçen Hz. Âdem üzerinden bir örneklik kurmakta ve vahdete kavuşmak amacıyla vazgeçilen her şeyin aslında cennet nimetlerinden daha güzel olduğunu "olmaz mı" sorusu ile vurgulamaktadır. Şairin kendine ait mısraları, Vecdî'nin beyiti üzerine inşa ettiği görülmektedir.

Yârin selâm-ı pâkine meclâ olan diyâr

Dûzah da olsa ***âdeme*** *dârü's-selâm olur (G.41/3)*

Sevgili kutsal selâmınının tecelli ettiği yer cehennem olsa bile, orası Âdem için cennete dönüşür. Yârin selâm-ı pâk ifadesi, sevgiliye ait olan pak selâmı temiz, kutsal selam, Meclâ kelimesi bir şeyin açığa çıkarıldığı veya açıkça göründüğü yer, zuhur ve tecellî yeri, tecellîgâh (Devellioğlu, 2012). Dûzah kelimesi ise cehennem, ateşli azap yeri (Sami, 2023). Dârü's-selâm kelimesi ise Selâm yeri, cennetle özdeşleşen barış ve sükûnet yeri anlamlarını taşımaktadır (Remzî, 1887). Beyitte sevgilinin pak selâmına sahip olan, kutsal barışın ve huzurun bulunduğu diyâr, mekân anlamı vurgulanmaktadır. Beyitte, sevgiliye ait kutsal selamın var olduğu yer her ne kadar cehennem gibi azap dolu dûzah olsa da insan için huzurun ve barışın

bulunduğu sığınak, dârü's-selâm olur ifadesiyle, ilahî muhabbetin insanı neredeyse cehennemden cennete çevirebilecek kudrette olduğuna işaret edilmektedir.

Hz. İbrâhim

Hz. Peygamber'in üst soyundan olan ve kendisine suhuf verilen büyük peygamberlerdendir. Firavun Nemrut gördüğü bir rüyayı yorumlattıktan sonra, o yılda dünyaya gelen erkek çocuklarının hepsinin öldürülmesini emretmiştir. Hz. İbrâhim'in annesi onu gizlice bir mağarada dünyaya getirmiş ve Hz. İbrâhim'i insanlardan yıllarca saklamıştır (Köksal, 2013, 144). Nemrut'un tebâsı, putlara tapmaktadır. Ancak Hz. İbrâhim asla putlara tapmamıştır. Güneş ve ay gibi gök cisimlerini gözlemlemiş ancak onları doğup battıklarını gördükten sonra ilâh olamayacaklarına karar vermiştir. Kendi tahkikleri sonucunda Allah'ın varlığına iman etmiştir. Şehirdeki putların bulunduğu yere gidip onları kırmıştır ve bunu yapanın da orada bulunan en büyük put olduğunu iddia etmiştir. Bu durum halk arasında yayılınca ve insan düşünmeye başlayınca, Nemrud onu cezalandırmak için ateşe atmıştır. Allah'ın dilemesiyle Hz. İbrâhim'in atıldığı ateş, onu yakmamıştır: "*Onu ateşe attıklarında ise biz: "Ey ateş! İbrâhim'e serin ve selâmet ol!" diye emrettik.*" (el-Enbiyâ, 21/69). Bu mucize karşısında halktan iman edenler olmuştur. Hz. İbrâhim aynı zamanda Halil, Halilullah ve Halilu'r-rahman olarak da anılmaktadır (Harman, 3 Eylül 2025, 227; el-Nisâ, 4/125).

Hz. İsmâil'in babasıdır. Kurban ibadeti Hz. İbrâhim'in oğlu Hz. İsmâil'i rüyasında kurban ettiğini görmesiyle vacip olmuştur (el-Sâffât, 37/102, el-Meryem, 19/54). "Biz beyti insanlara toplanma mahalli ve güvenli bir yer kıldık. Siz de İbrâhim'in makamını namaz yeri edinin. Biz İbrâhim ve İsmâil'e, 'Tavaf eden, ibadete kapanan, rükû ve secde edenler için evimi temiz tutun' diye emretmiştik. İbrâhim, 'Rabbim, burayı emin bir şehir yap! Halkından Allah'a ve âhiret gününe iman edenleri çeşitli meyvelerle rızıklandır' dediğinde -Allah-, 'Kim inkâr ederse onu kısa bir süre -dünyada- faydalandırır, sonra da cehennem azabına sürüklerim. O ne kötü bir âkıbettir!' demişti. Bir zamanlar İbrâhim İsmâil ile beraber evin temellerini yükseltirken, 'Ey rabbimiz, bizden kabul buyur! Şüphesiz sen işitensin, bilensin, demişlerdi" (el-Bakara, 2/125-127); "Bir zamanlar İbrâhim'e beytin yerini göstermiş -ve şöyle demiştik-: Bana hiçbir şeyi ortak koşma; tavaf eden, kıyamda bulunan, rükû ve secde edenlere evimi temiz tut" (el-Hac, 22/26); "İnsanlar arasında

haccı ilân et ki gerek yaya olarak gerekse nice uzak yol ve diyarlardan yorgun argın gelen, zayıf develer üzerinde, kendilerine ait birtakım yararları müşahede etmeleri, Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine belli günlerde Allah'ın ismini anmaları -kurban kesmeleri- için sana -Kâbe'ye- gelsinler. Artık ondan hem kendiniz yiyin hem de fakir ve yoksullara yedirin. Sonra kirlerini gidersinler, adaklarını yerine getirsinler ve eski evi tavaf etsinler. Kim Allah'ın yasaklarına saygı gösterirse bu, rabbinin katında kendisi için daha hayırlıdır" (el-Hac, 22/27-29). Bu âyetlerden Kâbe'nin Hz. İbrâhim'den önce de var olduğu, ancak yıkılıp uzun zaman içinde yerinin kaybolduğu ve İbrâhim tarafından bulunarak yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır. *Dîvân*'da İbrâhim ismi hiç geçmemektedir ancak Halîl ismi de Hz. İbrâhim'in isimlerinden biri olduğundan dolayı ilgili beyit aşağıda incelenmiştir:

Nâr-ı gam-ı hicrimle cinân zevkini buldum

*Mânend-i **Halil'im** ben o âteşlere yanmam (G.100/3)*

Sevgiliden ayrılığın kederiyle (âdeta ateş gibi) cennet zevkini tattım. Ben Hz. İbrahim gibiyim, o ateşlerde yanmam. Nâr, ateş, cehennem; Gam, keder, tasa, kaygı; Hicr, men'etmek, bırakmak; Cinân, cennetler, uçmaklar, bahçeler; Mânend, benzer, denk anlamına gelmektedir (Nâci, 1899; Remzî, 1887; Devellioğlu, 2012, Sami, 2023). Beyitte, hicr (ayrılık) acısı karşısında yaşanan derin keder, nâr-ı gam, keder ateşi olarak tasvir edilmektedir. Bu acı cinân zevkini, cennet mutluluğunu deneyimlemiş gibi hissettirmektedir. Hicr acısı, ayrılık acısı, ilahî aşkın ve manevi olgunlaşmanın sancısı olarak anlatılmaktadır.

Beyitte, Hz. İbrâhim'in ateşte yanmaması mucizesine âtıf yapılmaktadır. Hz. İbrahim, putperestler tarafından atıldığı ateşten Allah'ın izniyle zarar görmeden kurtulmuştur (el-Enbiyâ, 21/68-71). Hamâmîzâde İhsan'da bu beyitte kendini Hz. İbrâhim'e benzeterek, tıpkı onun gibi bu sınanmaya dayanacağını ifade etmektedir. Bu tasvir, kullandığı mecazlarla kalbin ve ruhun çektiği manevi sızıyı dile getirirken, insanın zayıf ve aciz yönüne vurgu yapılmaktadır.

Hz. İsmâil

Hz. Peygamber'in soyundan atası olan Hz. İbrâhim'in oğludur. Allah'ın emretmesi üzerine Hz. İbrâhim, hanımı Hz. Hacer'i ve oğlu Hz. İsmâil'i, Kâbe'nin yakınlarında bir yerde bırakmıştır. Bırakıldıkları çölde susuz kaldıklarında Hz. İsmâil'in annesi Hz. Hacer, bebeğini olduğu yere bırakıp, Sefâ ve Merve tepeleri arasında koşarak yardım aramıştır. O sırada Hz. İsmâil'i bıraktığı yerin altından Zemzem suyu fışkırmaya başlamıştır. Hz. İsmâil, Kâbe'nin inşasında babası Hz. İbrâhim'e yardım etmiştir. Allah'a verdiği söz, kendisine rüyasında hatırlatılan Hz. İbrâhim, bu rüya üzerine oğlu Hz. İsmâil'i kurban etmek istemiştir. Fakat Allah tarafından bir melek aracılığıyla ona bir koç gönderilmiş ve oğlu Hz. İsmâil'in yerine koçu kurban etmesi emredilmiştir (Köksal, 2013, 177-187). *Dîvân*'da geçen örnek şöyledir:

Hâlâ mı cefâ nârına sûzân olayım

Lutf et bana ıyd-i vasla şâyân olayım

Ben cânımı nezretmişim ***İsmail'im***

Al tuhfe-i kurbânımı kurbân olayım (R.2)

Hala mı yakıcı çile ateşinde olayım. Lütuf et de kavuşma bayramına lâyık olayım. Ben kendi canımı adamışım. Kurban hediyemi kabul et, kurbanın olayım. Cefâ sıkıntı, çile, nâr ateş, suzân ise yakıcı, yakan (Remzî, 1887; Nâci, 1899), şâyân kelimesi münâsib, lâyık, yaraşır (Sami, 2023), nezretmişim kelimesi sözlüklerde adak, kutsal saydığı bir şey uğruna kendini feda etmek (Sami, 2023; Paçacı, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010, 527), tuhfe kelimesi ise sözlükte hediye, armağan anlamına gelmektedir (Nâci, 1899). Beyitte Hz. İsmâil'in Allah'a olan teslimiyetine atıfta bulunulmaktadır. Hz. İsmâil, kurban hadisesindeki itaat ve fedakârlığı ile bilinmektedir (el-Meryem, 19/54). Hamâmîzâde İhsan burada kendi canını Allah'a kurban etmeye hazır olduğunu ifade etmektedir. Beyitte ilahî aşk yolundaki fedakârlık, sabır ve teslimiyet dile getirilmektedir. "Iyd-i vasla şâyân olayım" ifadesiyle, vuslat günü kavuşmanın olacağı gün için Allah'tan lütuf ve kerem dilenmektedir. İlâhî aşk yolunda çekilen sıkıntıları ifade edilmektedir.

Hz. Yûsuf

Hz. Yâkûb peygamberin oğludur. Kur'ân-ı Kerîm'in Yûsuf sûresinde kıssası şöyle anlatılmaktır. Hz. Yâkûb'un 12 oğlunun içinde en çok düşkün olduğu oğlu Hz. Yûsuf idi. Hz. Yûsuf gördüğü bir rüyayı babasına anlattı ve babası da ona bu gördüğü rüyayı kardeşlerine kesinlikle anlatmamasını tembihledi. Babası bu rüyanın tâbirinin peygamberlik işareti olduğunu biliyordu ancak rüyayı öğrenen diğer kardeşler, Hz. Yûsuf'u kuyuya attılar ve babasına yalan söyleyerek "Yûsuf'u kurt yedi" dediler. Yûsuf'u da bir köle tâcirine sattılar. Mısır'da onu satın alan efendisi tarafından işlemediği bir suç yüzünden zindana atılan Yûsuf, yıllarca zindanda kaldı. Zindandayken yaptığı rüya tabirleriyle meşhur oldu. Tüm tabirlerinin doğru çıkması ve Mısır hükümdarının yedi yıl bolluk yedi yıl kıtlık anlamına gelen rüyasını da doğru tabir etmesi, Yûsuf'un zindandan kurtulmasına vesile oldu. Ardından Hz. Yûsuf Mısır azizi oldu (Pala, 2004, 483). Mısır'da ilk yedi yıl bolluk döneminde hububat biriktirilmesini sağladı. Daha sonra kıtlık dönemi geldi ve o da yedi yıl sürdü. Bu kıtlık seneleri içinde Hz. Yûsuf, biriktirilen hububatı adaletle dağıttı. Yûsuf'un kardeşleri de hububat alabilmek için Mısır'a geldiler. Kıssanın devamında Hz. Yûsuf kardeşlerine kendini tanıttı. Hz. Yâkûb, Hz. Yûsuf'un gönderdiği gömleği gözlerine sürdü. Hz. Yûsuf'un özlemiyle âmâ olan gözleri görmeye başladı. Hz. Yûsuf'un ailesinin tümünü yanına yerleştirdi. Bu kıssa Kur'ân-ı Kerîm'in en güzel kıssası olması dolayısıyla "Ahsenü'l-Kassas" olarak bilinmektedir (el-Yûsuf, 12/1-104). Hz. Yûsuf dîvân şiirinde adı en çok zikredilen peygamberlerden biridir. Dikkat çekici güzelliği sebebiyle divân şiirlerinde sevgili ona benzetilir. Güneş ve ayın Hz. Yûsuf'a secde etmeleri, kardeşleri tarafından kuyuya atılması, köle olarak satılması, Züleyhâ'nın iftirası sonucu zindana atılması, yaptığı rüya tabirlerinin doğru çıkması, babasından ayrı kalışı, başta köle iken sonradan mısır azizi oluşu ve benzeri kıssalar birçok beyitte işlenmektedir (Pala, 2004, 483). *Hamâmîzâde İhsan Dîvânı*'nda Hz. Yûsuf'un ismi sadece bir defa aşağıdaki beyitte geçmektedir:

Ufûl etmiş nazargâhımda İhsân ***Yûsuf****-ı âmâl*

Meşâm-ı hasretim müştâk-ı bûy-ı pîrehen kalmış (63/5)

Gözümün önünde arzuların Yusuf'u -olan- iyilik/İhsan kaybolup gitmiştir. Hasretle yanıp tutuşan burnum gömleğini özlem duyar halde kalmıştır. Ufûl kelimesi batış, gözden kayboluş, günün batışı, sona ermek, nazargâh kelimesi bakış yeri, bakılan yer, ihsân kelimesi lütuf, iyilik, Allah'ın verdiği nimet, âmâl sözlükte ameller, davranışlar, meşâm kelimesi sözlükte koku, esinti, müştâk kelimesi özlem duyan, hasret çeken, bûy kelimesi koku, pîrehen kelimesi sözlükte eski elbise, hırka anlamlarına gelmektedir (Devellioğlu, 2012; Sami, 2023; Remzî, 1887; Nâci, 1899; Salâhî, 1313). Beyitte, nazargâh kalbin veya gönlün baktığı yer, ilahî ihsânla donatılmıştır. İhsân Allah'ın lütfu ve rahmeti olarak anlam kazanırken, Yûsuf isminden kasıt Hz. Yûsuf'tur. Şair mahlasını tevriyeli kullanmıştır. Beyitte aynı zamanda güzellik ve sabrın sembolüdür. Yûsuf-ı âmâl ifadesi Hz. Yûsuf'un, Kur'ân-ı Kerîm'de anlatılan saf güzelliği ve güzel amelleriyle sembolize edilen yüksek maneviyatı temsil etmektedir. Hz. Yûsuf'un davranışları bu ilahî lütûfla donatılması ayrıca Hz. Yûsuf'un sabır ve güzellik timsâli olarak gösterilmesi de manevi güzelliği ve sabrı yansıtmaktadır. Özlem duymak ve eski elbise anlamlarına gelen hasret ve pîrehen kelimeleri de burada dünyevi ve uhrevi özlemleri sembolize etmektedir. Hz.Yâkûb'un oğlu Hz. Yûsuf'un eski elbisesinin kokusunu araması bûy-ı pîrehen tamlamasıyla, geçmişe duyulan derin özlemi temsil etmektedir. Beyit, Allah'ın lütfu ve manevi güzellikleri yansıtan bir kalp ile ilahî aşka olan hasreti derin bir anlatımla ortaya koymaktadır. Bu bağlamda beyit, hem Kur'ân-ı Kerîm'deki kıssaya dayanan bir tefekkür hem de insanın ilahî sevgiyi arayışında yaşadığı içsel sancıları dile getirmektedir.

Hz. Mûsâ

Hz. Mûsâ, Mısır'da yıldızlara ve putlara tapan "Kıbt" kavmine gönderilen bir peygamberdir ve kendisine Tevrat verilmiştir. Bir kâhin tarafından Mısır'ın o dönemdeki hükümdarı olan Firavun'a, doğacak bir erkek çocuğun onun yıkılmasına sebep olacağının söylendiği ve bunun üzerine Firavun'un o dönem doğan erkek çocukları öldürttüğü bilinmektedir. Bu sırada dünyaya gelen Hz. Mûsâ'nın öldürülmesini engellemek isteyen annesi de onu bir sandık içine koyup Nil nehrine bırakmıştır. Firavun'un eşi Asiye'nin onu almasının ardından Hz. Mûsâ'nın yine Asiye tarafından sarayda saklanıp büyütüldüğü bilinmektedir (Pala, 2004, 347). Tûr dağında Allah tarafından Hz. Mûsâ'ya peygamberlik verilmiştir ve Hz. Mûsâ

Firavun'u hak dine davet etmiştir. Firavun, bu davete icabet etmemiş ve Hz. Mûsâ ile kavminin ayrıldığını duyunca da askerleriyle onların peşine düşmüş Süveyş denizinin kenarına geldiklerinde Hz. Mûsâ asasıyla denizi ikiye ayırmış ve kavmi karşıya geçince deniz tekrar kapanmıştır. Onları arkadan izleyen Firavun ile askerleri denizde boğulmuşlardır (Köksal, 2013, 61). İsrailoğulları, Hz. Mûsâ'nın tevhit akidesine defalarca başkaldırmışlardır. Bu duruma üzülen Hz. Mûsâ, kardeşi Hârun'u yerine vekil tayin edip Allah'ın çağrısıyla Tûr dağına çıkmıştır. Kırk gün boyunca ibadet edip vasıtasız olarak Allah'ın kelamını işitmiştir ve bu esnada kendisine tevrat indirilmiştir (Pala, 2004, 347). Hz. Mûsâ Tûr dağından döndüğü zaman, Hârun'un verdiği öğütlere kulak asmayan İsrailoğulları'nı altını eriterek yaptıkları bir buzağı heykeline taparken bulmuştur. Hz. Mûsâ Tevrat'ı ortaya koyduktan sonra İsrailoğulları, onun getirdiği hükümlerle amel etmeye başlamışlardır. Hz. Mûsâ'nın şeriatı, Hz. İsa'nın peygamberliğine kadar devam etmiştir (Köksal, 2013, 61; Pala, 2004, 347). Dîvân edebiyatında Hz. Mûsâ'nın birçok mucize ve kıssası yaygın biçimde kullanılmış ve bunlar daha çok Allah ile konuşması, yılana dönüşebilen asası, Firavun'u suda boğması gibi yönlerden ele alınmaktadır (Pala, 2004, 348). Hamâmîzâde İhsan Dîvânı'nda iki yerde Hz. Mûsâ'nın adı geçmektedir. Aşağıda bunlardan biri incelenmiştir:

*Rü'yet-i yâre giden olsa da **Mûsâ**-yı Kelim*

Diyemez vâkı'a-i rü'yeti dembeste gelir (G.23/6)

Sevgiliyi görmeye giden Hz. Mûsâ kelimullah olsa bile, görmenin gerçekliğini tam olarak ifade edemez nefesi, soluğu kesilmiş halde gelir. Rü'yet sözlükte görme, görülme, bakma, Yâr sevgili, Mûsâ-yı Kelim tamlamasında geçen Kelim kelimesi Hz. Mûsâ'nın bir unvanı, vâkı'a kelimesi olay, tamlama olarak vâkı'a-i rü'yeti ise görülme olayı, Dembeste kelimesi sözlükte nefesi kesilmek, yetersiz kalmış anlamlarına gelmektedir (Devellioğlu, 2012; Sami, 2023; Remzî, 1887; Nâci, 1899; Salâhî, 1313).

Hz. Musa, Allah ile konuşabilen peygamber olarak bilinmektedir. Beyitte belirtildiği gibi sevgiliyi görme (rü'yet-i yâr) ilahî aşk ve hakikat dünyasının sonsuz derinliğini vurgulamaktadır. Vâkı'a-i rü'yeti dembeste gelir ifadesi, insan aklının ve

peygamberlerin bile ilahî gerçekliği tam olarak ifade etmekte yetersiz kaldıklarını belirtmektedir. İlâhî aşk yolunda ulaşılması zor, anlatılması güç bir hakikatin var olduğunu, peygamberlerin bile bu hakikatin derinliğini kavrayamamasını dile getirmektedir. Beyitte Hz. Musa'nın Tur dağı'nda Allah ile konuşması esnasında Rabbi'ni görmek istemesi ancak Allah'ın Hz. Musa'nın buna dayanamayacağını buyurması Allah'ın dağa nazar etmesi ve dağın yarılması mucizesine atıfta bulunulmaktadır.

Hz. Eyyûb

Hz. İshak peygamberin torunu ve sabır timsali olan peygamberdir. Allah onu imtihan etmiştir. Sahip olduğu malı ve mülkü elinden gitmiş, evlatları vefat etmiş, hastalanmış, vücudunda yaralar açılmış, hatta yaralarına kurtlar düşmüştür fakat Hz. Eyyûb tüm bu imtihanlara sabretmiştir. Sonunda Allah'ın emriyle ayağını vurduğu yerden fışkıran sudan içip yıkanmış ve bütün hastalıklarından, yaralarından kurtulmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'de kendisinden sabır abidesi olarak bahsedilen Eyyûb peygamber hakkında "Ne güzel ne iyi kuldur." şeklinde bahsedilmektedir (el-Sâd, 38/44). Allah insanlara sabır örneği olsun diye Hz. Eyyûb peygamberi göndermiştir. Nitekim "Eyyûb sabrı" şeklinde dilimizde zikredilir olmuştur. Edebiyatta ise sabrı dolayısıyla çokça anılmıştır (Köksal, 2013; Pala, 2004). *Dîvân*'da Hz. Eyyûb'un adı 1 defa geçmektedir ve Yenişehirli Avnî Bey'in bir na'tını tahmis olan bu örnekte Hz. Eyyûb ve Hz. Yâkûb peygamberlerin isimleri de yer almaktadır:

Eyâ maksûd-ı mutlak zât-ı Hakkın mahz-ı matlûbu
Bihîn mesned-tırâz-ı tahtgâh-ı mülk-i mahbûbu
Yakarken derd-i âteşnâk-ı aşkın sabr-ı ***Eyyûb'u***
"Tutardı hûn-ı hasret dâmen-i ferzend-i Ya kub'u
Geçeydi sâye-i verd-i ruhun fikr-i Züleyhâ'dan" (Th.3/4)

Senin aşkının ateşli derdi/ızdırabı, Eyyûb'un sabrını bile yakarken; hasretin kanı, Yakup'un oğlunun eteğini tutardı keşke yüzünün gül gölgesi, Züleyhâ'nın aklından geçseydi. Maksûd-ı mutlak mutlak amaç, nihai hedef, Zât-ı Hak Yüce

Allah, Mahz-ı matlûb aranan, beklenen hakikat, Bihîn mesned en güzel destek, en sağlam dayanma noktası, Tahtgâh-ı mülk-i mahbûb sevilenin, Allah'ın mülkünün tahtı, Âteşnâk-ı aşk aşkın yakıcı, yakan ateşi, Hûn-ı hasret özlemle dolu bir acı, "Dâmen-i ferzend-i Yâkub" Hz. Yakub'un oğlunun eteği, Sâye-i verd-i ruh, ruhun yeşil gölgesi anlamını taşımaktadır (Nâci, 1899; Remzî, 1887; Sami, 2023; Devellioğlu, 2012; Karagöz, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010; Salâhî, 1313; Salâhî, 1322). Manzume Allah'ı mutlak maksat, aranan ve beklenen hakikat olarak yüceltmektedir. Manzumede Hz. Eyyûb'ün sabrı, Allah'a karşı aşkın yakıcı ateşiyle sınanan büyük bir sabır örneği olarak gösterilmektedir. Bu sabır, insanın çektiği zorluklar karşısındaki metaneti simgelemektedir. Manzume, ilahî aşkın sabır, özlem ve ilahî gerçeklik arayışını derinlemesine ifâde etmektedir. Manzume, Allah'a ulaşma yolunda sabrın ve aşkın iç içe geçtiğini, manevi sınavların ilahî rahmet ve sevgiyle dengelendiğini anlatmaktadır.

Hz. Îsâ

Bir mucize olarak Hz. Meryem'den babasız olarak dünyaya gelen peygamberdir. Kendisine İncil indirilmiştir. Ölüleri diriltmesi, körlerin gözünü açması, bebekken konuşması, su üstünde yürümek gibi mucizeler göstermiştir. Kavmini Allah yoluna çağırmıştır ancak sadece on iki kişi iman etmiştir. Bunlara "havârî" denilmektedir. İsrailoğulları onu öldürmek istediğinde onların gözüne Hz. Îsâ'yı şikâyet eden kişi sanki Îsâ gibi görünmüştür ve onu çarmıha gererek öldürmüşlerdir. Hz. Îsâ ise Allah tarafından göğe yükseltilmiştir. Hz. Îsâ'nın doğumu milâdî takvimin başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Akkuş, 2000, 94; Pala, 2014, 248).

Türk Edebiyatında ise Hz. Meryem'in Hz. Îsâ'ya hamile kalışı, kundakta bir bebek iken konuşması, peygamberlik mucizeleri, körlerin gözlerini açıp, hastaları iyileştirmesi, ölüleri diriltmesi, ölmeyip göğe yükseltilmesi ve hiç evlenmemesi gibi birçok yönden şiirlerimize konu olmuştur. Şiirlerde çok defa "dem (nefes)" kelimesiyle yan yana anıldığı görülmektedir. Sevgilinin dudağının can bağışlaması, bazen de sevgilinin bulunduğu taraftan esen sabâ rüzgârı diriltici özellikleriyle Hz. Îsâ'ya benzetilmiştir (Pala, 2014, 249).

Hamâmîzâde İhsan Dîvânı'nda Hz. Îsâ'nın adı bir yerde geçmektedir ve ilgili manzûme örneği, Halil Nihad Bey'in bir gazelini tahmistir:

Yâr peymânen gehî ikrâr gâh inkâr eder

Gösterir yüz bin sebep dildâdesin bîzâr eder

Görse Azrâil onun hışmından istigfâr eder

*Handesinden mu'ciz-i **Îsâ'yı** Hak tekrâr eder*

"Nergis-i fettânı gör bîmârlık izhâr eder

Gâlibâ kasdı yine kan eylemek kan üstüne" (Td.14/2)

Sevgili bazen sözünü tutar, bazen de inkâr eder. Bu yüzden âşık olanı bıktıracak o kadar çok sebep gösterir ki. Eğer Azrail onun gazabını görse, tövbe ederdi. Gülüşünden Hz. Îsâ'nın mucizesini Hakk tekrar meydana getirir. Yâr, sözlükte sevgili; Peymân kelimesi yemin, ant; Gehî kelimesi bazen, ara sıra; İkrâr kelimesi kabullenme, itiraf, onay; İnkâr kelimesi de bilmeme, tanımama, red; Gâh kelimesi de gehî kelimesine benzer olarak zaman zaman, kimi vakit; Dildâde kelimesi gönül vermiş, âşık; Bîzâr kelimesi sözlükte bıkmış, usanmış; Hışm kelimesi öfke, hiddet, gazap; İstigfâr kelimesi ise tövbe etmek, af dilemek; Handesinden kelimesi ise gülme, gülüş; Mu'ciz-i Îsâ'yı tamlaması ise Îsâ'nın mucizesi anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2012; Sami, 2023; Remzî, 1887; Nâci, 1899; Salâhî, 1313). Azrâil ise, İslâm'daki dört büyük melekten biri olup, Kur'ân-ı Kerîm'de Melekü'l-mevt, ölüm meleği olarak bilinmektedir (el-Secde, 32/11).

Yâr, sevgili her ne kadar söz vermiş olsa da sözünde durmaz, verdiği sözleri bazen kabul etmekte bazen de inkâr etmektedir. Bu inkârlarına da yüz bin sebep göstererek sözünü, ahdini bozmaktadır. Bu durum karşısında âşık bıksa da usansa da yârinden, sevdiğinden vazgeçemez çünkü onun dünyalara bedel bir gülüşü vardır. Burada gülümsemeden bahsedilirken, Hz. Îsâ'nın Allah'ın dilmesiyle ölüleri diriltmesi mucizesinde olduğu gibi, sevdiğinin ölüleri diriltecek kadar büyük bir etkiye sahip olan gülüşü vurgulanmaktadır. Bu güzel tatlı gülüş, Hz. Îsâ'nın mucizesine atıfta bulunularak betimlenmektedir.

Hz. Muhammed

İnsanlığa gönderilen son peygamber Hz. Peygamber'dir ve Kur'ân-ı Kerîm'de O'nun bu yönü 'hâtemü'n-nebiyyîn,' nebilerin sonuncusu olarak belirtilmiştir (el-Ahzâb, 33/40). Hz. Peygamber *Dîvân'*da birbirinden farklı isimleriyle toplamda 6 yerde geçmektedir. Bunlardan Mustafa ve Ahmed bir kez, Mahmud ve Muhammed ise iki kez geçmektedir. Buna misal teşkil eden bir beyit şöyledir:

Muhammed Ahmed ü Mahmûd u Mustafâ Muhtâr

Cemâl-i pâkidir âyine-i cemâl-i Hudâ (N.1/20)

Muhammed Ahmed ü Mahmûd u Mustafâ Muhtâr, Saf güzelliğiyle Allah'ın güzelliğinin bir aynasıdır, yansımasıdır. Beyitin birinci mısrası, Hz. Peygamber'in isim ve unvanlarından oluşmaktadır. Muhammed, Ahmed, Mahmûd ve Mustafâ peygamberin en çok kullanılan isimleri olup, yücelik, övülmüşlük, seçilmişlik anlamlarına gelmektedir. Muhtâr ise seçilmiş, seçkin demektir (Devellioğlu, 2012). Beyitin ikinci dizesinde kutlu ve pak (temiz, saf) güzellik, Allah'ın güzelliğinin aynasıdır denilerek Hz. Peygamber'in güzelliği, Allah'ın güzelliğinin yansıması olarak anlatılmaktadır. Beyit, Hz. Peygamber'in Allah tarafından seçilmiş en üstün peygamber olduğunu vurgulamaktadır. Onu hem adlarıyla hem de güzel ve anlamlı unvanlarıyla yüceltmektedir. İsimlerin her biri peygamberin farklı özelliklerini temsil etmektedir ve Hz. Peygamber'e Allah tarafından verilen yüksek makamını ifade etmektedirler. Cemâl-i pâk ifadesi, Hz. Peygamber'in saf ve temiz olduğunu belirtmektedir. Ayrıca âyine-i cemâl-i Hudâ ifadesi, onun Allah'ın güzelliğinin en doğru ve saf yansıması olduğunu söylemektedir. Beyit Hz. Peygamber'in hem isimleriyle hem de sıfatlarıyla yüceliğini övgü dolu bir dille ortaya koymaktadır ve onun Allah'ın güzelliğini yansıtan en seçkin varlık olduğunu anlatmaktadır. Bu tasvir, İslam'da Hz. Peygamber'e duyulan derin saygı ve manevi bağlılık duygusunu yansıtmaktadır. Bir diğer örnek beyit şöyledir:

Cenâb-ı mazhar-ı levlâk bâdi-i eflâk

__Nebiyy-i tâhir__ ü pâk-âsumân-ı azz ü alâ (N.1/17)

Levlâk hitabının tecelli ettiği saygın kişi, âlemlerin varlık sebebi, yüce göklerin maddeten ve manen tertemiz ve saf olan nebisi. Eflâk kelimesi, gökler, semâlar, felekler (gezegenler), talihler, kaderler, bahtlar (Devellioğlu, 2012, 233; Remzî, 1887), bâdi kelimesi, sebep, mûcip, sebebolan, ilk, başlangıç (Devellioğlu, 2012, 71; Nâci, 1899), cenâb kelimesi şeref, onur ve büyüklük, hazret (Salâhî, 1313; Devellioğlu, 2012, 149), levlâk kelimesi ise bir hadisten alınmış olup Hz. Peygamber'e hitaptır (Devellioğlu, 2012, 632; Sami, 2023). Mazhar kelimesi sözlüklerde bir şeyin çıktığı, göründüğü yer, nâil olma, şereflenme (Devellioğlu, 2012, 681; Sami, 2023), âsumân kelimesi ise sözlükte gökyüzü, semâ anlamını taşımaktadır (Devellioğlu, 2012, 50-51; Salâhî, 1313). Beyitte geçen nebiyy-i tâhir ifadesi ile kastedilen kişi Hz. Peygamber'dir. Ayrıca cenâb-ı mazhar-ı levlâk ifadesi, Hz. Peygamber'in kâinatın varoluşunda merkezi bir role sahip olduğunu, levlâk, göklerin en güzel ve parlak yeri ya da görünüşü olduğunu, Allah'ın yüceliğinin ona yansıdığına işaret etmektedir. İlgili hadiste yer alan "*Sen olmasaydın, ben âlemleri yaratmazdım*" anlayışıyla paralellik teşkil etmektedir (El-Aclûnî, 1985, 214). Beyit, Hz. Peygamber'in evrenin ve yaratılışın merkezinde olduğu, onun sayesinde kâinatın var olduğu, Allah'ın yüceliğinin onun şahsında tecelli ettiği inancını desteklemektedir. Hz. Peygamber'in yüceliğini, saflığını ve kâinatın ruhani merkezini çok zarif ve derin bir şekilde ifade etmektedir. Ayrıca, Hz. Peygamber'in evrensel görevinin büyüklüğünü ortaya koymaktadır. Bir diğer örnek beyit şöyledir:

Yâ __Habîballâh__ bir şûride-ser meczûbunum

Dem gelir İhsân'ı feyzin şöhre-i âfâk eder (N.2/5)

Ey Allah'ın sevgilisi, ben saçı başı dağınık/Kendinden geçmiş bir divaneyim. Ama- bir gün gelir, senin bereketinle İhsan'ın şöhreti âleme yayılır. Şûride kelimesi perişan, cezbeye gelmiş, ilahî aşkla kendinden geçmiş demektir ve kelimeye eklenmiş olan -ser eki ile birlikte kazandığı anlam aklı başından gitmiş şeklindedir. Meczûb kelimesi deli, dîvâne demektir. Âfâk kelimesi insanın kendi nefsi dışındaki gözle görülen bütün varlık âlemi; şöhre kelimesi ise şöhret anlamına gelmektedir

(Nâci, 1899; Sami, 2023; Remzî, 1887). Ayrıca bu beyitte şairin mahlası geçmesi sebebiyle bu beyit "Taç Beyit" olarak sınıflandırılmaktadır. Yine bir diğer örnek beyit şöyledir:

Vücûdun oldu senin nakş-ı evvel-i hâtem

*Egerçi **hâtemi sensin nebîlerin** ammâ (N.1/39)*

Varlığın, senin ilk mühür, damga (iz, işaret) oldu, çünkü peygamberlerin sonuncusu sensin. Vücûd kelimesi varlık, yaratılış; nakş ise bir şeyin üzerine işlenmiş şekil, iz; evvel-i hâtem tamlamasındaki hâtem kelimesi mühür anlamına gelmektedir (Nâci, 1899; Sami, 2023; Remzî, 1887). Evvel-i hâtem ifadesi, ilk ve en üstün mühür olarak Hz. Peygamber'i işaret etmektedir. Hz. Peygamber'in tüm peygamberlerin mührü hem son hem en üstün peygamber olduğu vurgulanmaktadır. Beyitte, varlık, ilk mühür olarak sevgiliye ait bir iz taşımaktadır. Bu, yaratılışın ilahî takdir ve izlerinin varlıkta tezâhürü olarak ortaya çıkmaktadır. Beyitte, insan varlığının ve yaratılışının, son ve en büyük peygamber olan Hz. Peygamber'in sembolü ve izleriyle şekillendiği ifade edilmektedir. Bu durum ilahî anlamda insanın yaratılışındaki planı ve peygamber sevgisini ortaya koymaktadır. Beyitte insanın ilahî mühürle şekillenmesi ve insan, yaratılışının her aşamasında ilahî sırlar taşımasına vurgu yapılırken aynı zamanda, bu anlayışa uygun olarak insan varlığını ilahî bir sanat eseri olarak sunmaktadır. Bir diğer örnek beyit şöyledir:

***Habîb-i necîb-i Hudâ** merhabâ*

Gönül iştiyâkınla tehlîl eder (N.5/8)

Hudâ'nın soyu temiz, nesli pak olan sevgilisi, merhaba, kalp özlemle seni anar. Necîb kelimesi soyu temiz, nesli pak kimse (Devellioğlu, 2012, 955), iştiyak kelimesi bir şeyi çok arzulama, o şeye aşırı özlem duyma; gönül kelimesiyle birleşip gönül iştiyakı şeklinde tamlama halini aldığında ise kalbin, ruhun bir şeyi ya da birini şiddetle arzulaması veya özlemesi (Salâhî, 1313; Sami, 2023), tehlîl kelimesi Kelime-i tevhidi okuyarak zikretmek anlamına gelmektedir (Nâci, 1899; Remzî,

1887). Beyitte Hz. Peygamber'in tertemiz soyuna atıfta bulunularak yüceltilmekte ve Hz. Peygamber'i anmakla kalbinin huzurla dolduğu ifade edilmektedir.

2.1.5. Önemli Dinî Şahsiyetler

Hamâmîzâde İhsan'ın Dîvânı'nda, peygamberlere ek olarak İslâmiyet'in yayılmasından bugüne dek öne çıkan dinî şahsiyetler olarak Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Hz. Hızır'a yer verdiği görülmektedir.

Çalışmanın sınırlarından dolayı Hz. Peygamber'in aile bireylerinden olan torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in adlarının "hasaneyn" olarak yer aldığı bir beyit bu başlık altında incelenmiştir. Buna ek olarak Hz. Hızır isminin geçtiği bir beyit de bu başlık altında incelenmiştir.

Hulefâ-yi Râşidîn ve Hasaneyn (Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin)

Sünnî İslâm dünyasında "dört halife" veya "dört seçkin dost" (çehâr yâr, çehâr yâr-i güzîn, çihâr dost) denilerek, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali birlikte zikredilmektedir. Ehl-i sünnet'e göre ashap içinde en faziletli kimseler hilâfete geçiş sırasına göre Hulefâ-yi Râşidîn'dir (Fayda, 22 Şubat 2026).

Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin ise Hz. Ali'nin oğulları ve Hz. Peygamber'in torunlarıdır. Hz. Hasan, İslâm halifelerinin beşincisidir. Hicretin üçüncü yılında Medîne'de doğmuştur. Muâviye'nin oğlu Yezid tarafından zehirletilerek öldürülmüştür (Pala, 2004, 206). Hz. Hüseyin, 628 yılında dünyaya gelmiştir ve On iki imamın üçüncüsüdür. 683 yılında Muharrem ayının onuncu günü Kerbelâ'da şehid edildiği bilinmektedir (Akkuş, 2000, 65; Pala, 2004, 230). Türk edebiyatında Hz. Hüseyin'e çokça yer verilmiş ve O'nun hakkında birçok mersiyeler yazılmış ve çektiği eziyetler dile getirilmiştir. Fuzûlî'nin "Hadîkatu's-Süedâ" adlı mensûr eseri buna örnek teşkil etmektedir. Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin birlikte "hasaneyn" olarak anılmaktadır (Pala, 2004, 206; Akkuş, 2000, 66).

Hamâmîzâde İhsan Dîvânı'nda Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in isimleri sadece bir yerde "hasaneyn" olarak geçmektedir. Örnek beyit şöyledir:

Be-çâr-ı-yâr-ı *mükerrem be-hürmet-i* ***hasaneyn***

Be-hakk-ı beyt-i muazzam be-hânedân-ı safâ (N.1/49)

Saygıdeğer muhterem dört Halife hakkı için aziz, Hasan ve Hüseyin hakkı için, Hz. Peygamber'in soyu, saf, temiz ve asil ailesi hakkı için onların hürmetine.

Çâr-ı-yâr kelimesi sözlükte dört dost, Hz. Muhammed'den sonra halîfe olan Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'ye verilen ortak isim olup, dört halîfe (hulefâ-i râşidin) kastedilmektedir.

Be-hürmet-i hasaneyn ifadesinde geçen Hasaneyn ise, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in isimlerinin birlikte, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in hürmetine, onlara duyulan saygı ve sevgiden dolayı anlamına gelmektedir (Nâci, 1899; Remzî, 1887; Sami, 2023; Devellioğlu, 2012, 173; Salâhî, 1313).

Beyt kelimesi Arapçada ev, hane; muazzam, kocaman, koca, ulu, büyük, azametli; mükerrem kelimesi muhterem, aziz, saygıdeğer, hürmet ve ta'zîme erişmiş anlamlarına gelmekle beraber Mekke-i mükerreme şeklinde Azîz Mekke şehri anlamında da kullanılmaktadır (Devellioğlu, 2012, 838; Karagöz, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010). Safa kelimesi, saflık, temizlik, berraklık, rahat, huzur, kedersizlik (Devellioğlu, 2012, 1061), Hânedân kelimesi ise köklü, asil ve büyük âile, târihteki tanınmış bir kimseye dayanan soy, Hânedân-ı Sâfâ ifadesi ise Hz. Peygamber'in soyu, asil ailesi anlamına gelmektedir. Bu tamlamaların başında kullanılan be ifadesi yönelme belirtmektedir (Sami, 2023; Karagöz, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010).

Beyitte şair Dört Halife'nin hürmetine, Hz. Peygamber'in Torunları, Hasan ve Hüseyin hürmetine ve Hz. Peygamber'in saf, temiz ve asil ailesi hürmetine Hz. Peygamber'den şefaat istemektedir.

Hz. Hızır

Hz. Hızır'ın kim olduğuna dair veya ne zaman yaşadığına dair birbirinden farklı görüşler bulunmaktadır. Kendisine ilahî bir bilgi ve ilim öğretilmiş olan şahıs

olarak işaret edilmektedir (Ocak, 1985, 64; Akkuş, 2000, 72-73). Kur'ân-ı Kerîm'deki Kehf sûresinin 65-82. âyetlerinde geçmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de ve kaynaklarda ismi doğrudan Hızır lafzıyla geçmemektedir (Ocak, 1985, 47-49). Ölümsüzlük pınarından içip ölümsüz olduğu söylense de, Kur'ân-ı Kerîm'de ölümsüzlüğüne dair herhangi bir âyet bulunmamaktadır. Hz. Peygamber'in hadislerinde ölümsüz olmadığı aktarılmaktadır (Ocak, 1985, 67-68). Bu ismin yeşil anlamına gelen el-Hadr kelimesinden türetilmiş olduğu, ayrıca üzerinde gezdiği yerleri yeşillendirmesi ve sıkıntıda kalanlara yardım etmesi ile bilinmektedir (Ocak, 1985, 59-61; İlhan, 2015, 248). Hz. Hızır, Türk edebiyatında âb-ı hayat suyundan içmiş olması bu yüzden ölümsüzlüğe kavuşmuş olması (Ocak, 1985, 164-165), divan edebiyatında Hızır, İlyas, Hızır-İlyas, Âb-ı Hayat kelimeleri de çok sık ve değişik maksatları ifade edecek tarzda kullanılan mazmunlardandır (Ocak, 1985, 175). *Hamâmîzâde İhsan Dîvânı*'nda "Hızr" ismi dört yerde geçmektedir. Örnek beyitlerden biri aşağıdaki gibidir:

Öyle bedbahtım ki âlem olsa pür-âb-ı hayât

Sem yağar ser-çeşme-i Hızr'ın zülâlinden bana (G. 6)

Öyle talihsizim ki dünya, hayat suyuyla dolu olsa da Hızır'ın berrak pınarından zehirli yağmur yağar bana. Çeşitli lügatlarda, bedbaht kelimesi talihsizlik, bahtsızlık; Âlem kelimesi ise dünya, evren, cihan; Pür-âb-ı hayât kelimesi hayat suyuyla dolu, hayat pınarından oluşan; Sem kelimesi zehir; Ser-çeşme-i tamlaması suyun çıktığı kaynak, pınarbaşı; Zülâl kelimesi ise berrak, tatlı, soğuk su anlamlarına gelmektedir (Nâci, 1899; Remzî, 1887; Sami, 2023; Devellioğlu, 2012; Salâhî, 1313; Salâhî, 1322).

Hamâmîzâde İhsan bu beyitte, tüm dünyaya Hz. Hızır'ın ilahî ve bereketli pınarından bir güç, kurtuluş ve ferahlık, adeta hayat suyu gibi bir lütuf yağsa bile kendi talihsizliğinden dolayı ona zarar ziyan hastalık getiren yağmurlar yağacağını söylemektedir.

2.1.6. Âyetler ve Hadîsler

Âyet kelimesinin sözlükteki anlamı alâmet, nişan (Devellioğlu, 2012, 61) olarak geçmektedir. Allah'ın varlığına delâlet eden şeylere ve peygamberlerin hak olduğunu ispat eden mucizelere de âyet denilmektedir (Karagöz, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010). İslâmiyet'in kabulünden sonra Kur'ân-ı Kerîm'in edebî eserlerimize kaynaklık etmeye başladığı bilinmektedir. Özellikle bu dönemden sonra kaleme alınan eserlerin neredeyse tümünde belirgin bir şekilde Kur'ân-ı Kerîm'in etkisi hissedilmektedir. Getirdiği ibâdet, inanç ve ahlâk esasları sayesinde edebiyatımızda yeni eserlerin oluşmasına kaynaklık eden Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleri, edebî metinlerde iktibas ve telmih yoluyla kullanılmıştır (İlhan, 2015, 227). Hadîs kelimesi eski anlamındaki kadîm kelimesinin zıddıdır ve söz, haber, yeni şey anlamlarına gelmektedir. Terim olarak, İslâmiyet'le birlikte farklı bir anlam kazanan Hadîs kelimesi, Hz. Peygamber'in söz, fiil ve tasvip ettiği şeyleri ifade etmektedir (Birışık, 2 Eylül 2025; Karagöz, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010).

İslâmiyet'in kabulünden sonra hadîslerin tıpkı Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleri gibi edebiyatımızın temel kaynaklarından biri hâline geldiği bilinmektedir. Hz. Peygamber'in yaptıklarını, söylediklerini, onayladığı davranışları içeren bu kayıtlar, şairler tarafından şiirlerinde iktibas ve telmih yoluyla okuyucularına aktarılmıştır (Keleş, 2013, 1-12; İlhan, 2015, 241).

Hamâmîzâde İhsan şiirlerinde âyetleri anlatımını güçlendirmek maksadıyla iktibas etmiştir. İlgili âyetleri lafzen iktibas ettiği görülmektedir. Hz. Peygamber'e derin bir sevgiyle bağlı olan Hamâmîzâde İhsan Efendi'nin kaleme aldığı *Dîvân*'ında hadis iktibasları yaptığı da tespit edilmiştir. Bu yolla okuyucularına Hz. Peygamber'in gittiği yoldan gitmeyi tavsiye ettiği anlaşılmaktadır. Örnek beyitler şöyledir:

Fürûg-ı subh-ı ebed şem'-i mahfel-i sermed

Şu'â-i ***nûr-ı samed*** *mâh-ı leyletü'l-isrâ (N.1/15)*

Sonsuz sabahın parlak ışığı, ebedî meclisin meşâlesidir. O meclisin nuru olan parıltı, İsrâ Gecesi'nin içinde bulunduğu manevi aydır. Fürûg kelimesi ışık, parlama;

Subh-ı ebed kelimesi ebedî sabah, sonsuz sabah; Ebed kelimesi, sonsuzluk, süreklilik; Şem kelimesi meşale veya ışık kaynağı; Mahfel kelimesi ise bir araya gelinen yer, toplantı yeri; Sermed kelimesi sonsuzluk, ebedîlik; Şu'â, ışık, parıltı; Nûr kelimesi ışık; Samed (Allah'ın sıfatlarından biri) her şeyin ona muhtaç olduğu, kendisinin ise hiçbir şeye muhtaç olmadığı, her şeyin dayandığı yegâne varlık; Mâh kelimesi sözlükte ay, senenin on ikide biri anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2012; Remzî, 1887; Nâci, 1899; Sami, 2023).

Beyitte vurgulanmakta olan âyet, "*Allah göklerin ve yerin nurudur*" şeklindeki Nur sûresinin 35. âyetidir. Bu ayet, beyitteki nûr-ı samed ifadesiyle paralellik göstermektedir. Allah, her şeyi aydınlatan nurdur ve her şey bu nurla var olmuştur. Âyet, beyitte bahsedilen ilahî ışığın, her zaman ve her yerde var olduğunu ifade etmektedir. İsrâ gecesi, Hz. Peygamber'in Allah'a olan yakınlaşması, yüksek manevi mertebeye ulaşması ile bilinmektedir. Beyitin ikinci dizesinde bu geceye atıfta bulunularak Hz. Peygamber'in yüceliği anlatılmaktadır. Kaynaklarda Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya gerçekleştirilen bu yolculuğun ardından göklere yükseliş şeklinde tasvir edilen mucizevi olay için genellikle "isrâ ve mi'rac" ifadeleri kullanılmaktadır. Fakat Türkçe'de mi'râc kavramı hem isrâ hem de mi'râcı birlikte karşılamaktadır (Yavuz, 3 Eylül 2025). Hz. Peygamber'in Allah'a yakınlaşması ve bu yüksek manevi mertebeye ulaşması, bu ışığın somutlaşmış bir hali olarak anlatılmaktadır. Allah'ın sonsuz nuru ile Hz. Peygamber'in en yüksek manevi mertebelere ulaşması bağlantısı aktarılmaktadır. Bir diğer örnek beyit şöyledir:

Yârin selâm-ı pâkine meclâ olan diyâr

*Dûzah da olsa âdeme **dârü's-selâm** olur (G.41/3)*

Meclâ kelimesi bir şeyin açığa çıkarıldığı veya açıkça göründüğü yer, zuhur ve tecellî yeri, tecellîgâh; Dûzah kelimesi ise cehennem, ateşli azap yeri; Pâk kelimesi temiz, arı anlamlarını taşımaktadır (Nâci, 1899; Remzî, 1887).

Dârü's-selâm kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'in En'âm sûresinin 127. âyeti ve Yûnus sûresinin 25. ayetinde geçmektedir. Selamet yurdu, huzur yurdu, emniyet ve esenlik yurdu gibi anlamlar taşımaktadır. Aynı zamanda cennetle özdeşleşen barış ve

sükûnet yeri olarak betimlenmektedir (Karagöz, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010, 114).

Beyitte geçen "yârin selâm-ı pâk" ifadesi, sevgiliye ait olan pak selâm temiz, kutsal selama ve huzurun bulunduğu diyâra, mekâna vurgu yapılmaktadır. Beyitte sevgilinin var olduğu yer her ne kadar cehennem gibi azap dolu olsa da insan için huzurun ve barışın bulunduğu sığınak cennet gibi gelir denilerek ilahî sevginin zor şartlarda bile rahatlık ve selamet sağladığı dile getirilmektedir. Sevgiliye duyulan ilahî aşkın, insanı neredeyse cehennemden cennete döndürebilecek kudrette olduğuna da işaret edilmektedir. Bu alt başlığa dahil edebileceğimiz bir diğer beyit şöyledir:

*Kısmet gününde "**nahnü kasemnâ**" deyip bana*

Bin derd-i aşk bir dil-i sad-pâre verdiler (G. 39/4)

Kader gününde 'biz paylaştırdık' deyip bana, bin türlü aşk derdiyle dolu, yüz parçaya olmuş kalp verdiler. Kısmet kelimesi kader, alın yazısı; Sad kelimesi kutluluk, uğur; Dil kelimesi, gönül, kalb, niyet; Pâre kelimesi parça, bölük, sayı, para; Kasem kelimesi yemin, ahit anlamlarını taşımaktadır (Devellioğlu, 2012). Kısmet kelimesi hayatın önceden belirlenmiş ilahî düzenine işaret etmektedir. "nahnü kasemnâ" ifadesi ise Kur'ân-ı Kerîm'den alınmış bir ifade olup "*Biz size and içtik*" veya "*biz yemin ettik*" anlamlarına gelmektedir (el-Zuhruf, 43/32). Bu ifadenin kullanılması beyitte Allah'ın kutsallığına vurgu yapmakta ve İslam dinindeki yeminlerin ciddiyeti ve kesinliği hatırlatılmaktadır. Bin derd-i aşk ifadesiyle ilahî aşka işaret edilmekte ve bu aşkın bin türlü derdi, zahmeti olduğu anlatılmaktadır. Beyitte aşk dolu kalbindeki bin türlü derdin aslında kader gününde edilen kutsal yeminle birlikte verildiğine dikkat çekilmektedir. Diğer bir beyit örneği şöyledir:

*Be-nûr-ı meş'ale-i **lâilahe illallâh***

Be-hakk-ı tal'at-ı Mevlâ be-Manzûr-ı Sinâ (N.1/47)

Kelime-i tevhid'in ışık kaynağının nurudur, İnsanın kalbi, Allah'ın birliğini kabul ettiği zaman, bu ışıkla, bu nur ile aydınlanır. Allah Sinâ dağına gerçekten de

çehresiyle bakmıştır. Meş'ale bir ışık kaynağı veya meşale; Nûr ışık; Be-nûr-ı meş'ale tamlaması ışık kaynağının nuru anlamına gelmektedir (Sami, 2023; Nâci, 1899; Remzî, 1887). Tal'at, bir kişinin yüzü veya bakışı, kişinin yüzündeki parlaklık ve nur mânâlarını taşımaktadır (Salâhî, 1322; Sami, 2023).

Beyitte, tevhit inancının yansıması vurgulanmaktadır. İnsanın kalbi, Allah'ın birliğini kabul ettiğinde, bu ışıkla, bu nur ile aydınlanmaktadır. Beyitte Allah'ın kudreti ve yüceliğinin altı çizilerek Allah'ın varlığını ve birliğini ifade eden kelime-i tevhid'in, aslında insan ruhunu aydınlatan bir ışık gibi olması vurgulanmaktadır.

Allah'ın kendisini zikreden kelime-i tevhîd getiren kullarındaki tevhîdin nûru, tıpkı meşâlenin etrafı aydınlatması gibi görülmektedir. Ayrıca beyitte Allah'ın Hz. Mûsâ kıssâsında Sinâ dağına nazar etmesi ve dağın buna katlanamayıp yarılması mucizesine de atıfta bulunulmaktadır (el-A'râf, 7/143). Bir diğer örnek beyit şöyledir:

*Sevâdı sûre-i "**velleyl**"den ederdi beyân*

Beyâzı eyler iken nûr âyetin inbâ (N.1/2)

Siyahı "velleyl" suresiyle anlatıyordu, beyazı anlatırken ise "nur ayetini" işaret ediyordu. Sevâd karanlık, siyahlık, karartı, (Devellioğlu, 2012), Nûr ışık; İnbâ, haber verme (Sami, 2023), İken esnasında (Salâhî, 1313), Beyan anlatma, açıklama, bildirme, Leyl gece anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2012).

Sûre-i velleyl ifadesiyle Leyl Sûresi kastedilmektedir. Leyl sûresi, Kur'ân-ı Kerîm'in doksan ikinci sûresidir. İlk âyetinde geçen Leyl kelimesinden adını alan sûrede, Allah'a inanan cömert kimseler övülmekte ve cimri kimseler yerilmektedir (el-Leyl, 92/8-10, 17-20)

Beyitte karanlığı leyl sûresi, aydınlığı ise nûr ayeti simgelemektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de geçen nûr ayeti şöyledir: "*Allah, göklerin ve yerin nurudur*." (el-Nûr, 24/35).

Beyitte, siyahın ve beyazın farklı anlamları ve işlevleri metaforlar kullanılarak anlatılmaktadır. Siyah karanlığı ve gizemi beyaz ise aydınlığı ve bilgiyi temsil etmektedir. Bir diğer beyit şöyledir:

Cenâb-ı akdesi hulk-ı azîme sahiptir

Be-hükm-i nass-ı celîl ***"ve inneke le'alâ"*** *(N.1/23)*

Yüce Allah, büyük bir yaratma gücüne sahiptir. Yüce buyruğun gereği olarak muhakkak ki sen pek yücesin. Cenâb kelimesi hazret, şeref, onur ve büyüklük terimi olarak kullanılmaktadır (Devellioğlu, 2012, 149). Akde bağlama, bağlanma, sözleşme (Nâci, 1899), Hulk yaratma, var etme; Azîm büyük, yüce; Hükm emir, komuta (Devellioğlu 2012, 446), Celîl büyük, ulu (Remzî, 1887), Nass sarihlik, açıklık, kat'ilik manasında Kur'ân-ı Kerîm âyetinin delil olarak gösterileni demektir (Devellioğlu, 2012, 947).

Kur'ân-ı Kerîm'in Kalem sûresinin dördüncü ayetinde: "(*Ey Râsûlüm) Muhakkak ki sen pek yüce bir ahlâk üzerindesin*." Buyrulmaktadır (el-Kalem, 68/4). Beyit, Allah'ın birliği ve yüceliği gibi temaları yansıtmaktadır. Allah'ın her şeyi yarattığını ve her şeyin O'nun kontrolünde olduğunu aktarmaktadır. *Hamâmîzâde İhsan*, beyitte Allah'a olan sevgisini ve saygısını dile getirmektedir. Ayrıca beyit, Allah'ın yüceliğini ve kudretini anlatan bir dua niteliği taşımaktadır. Bir diğer beyit şöyledir:

Zebân-ı efsahı bir nâvidân-ı feyz ü fütûh

Beyân-ı emlahı mecrâ-yı sırr-ı ***mâ-evhâ*** *(K.1/21)*

O'nun fasih dili, feyzin ve fethin bir akarsuyudur. O'nun en tatlı sözleri, vahyedilenin sırrının aktığı bir oluktur/kanaldır.

Zeban dil, lisan, lügat, lehçe (Devellioğlu, 2012, 1368), Efsah pek çok güzel ifade; Feyz ilahî lütuf, bereket, nur, bütün bilgi ve varlıkların Allah'tan zuhur ve tecellî etmesi; Fütûh zafer, galibiyet, üstünlük, açılma, ferahlanma, gönül ferahlığı (Remzî, 1887), Beyân anlatma, açık söyleme (Salâhî, 1313), Emlah en melâhatli, pek melih, son derece güzel (Devellioğlu, 2012, 248), Mecra, suyun aktığı yol, kanal, bir haberin yayılma yolu (Nâci, 1899), Sırr gizli tutulan kimseye söylenmeyen şey anlamını taşımaktadır (Devellioğlu 2012, 1109). Mecrâ-yı sırr-ı mâ-evhâ ifadesi

vahyin esrarengiz yolunun akışıdır. Mâ-evhâ Kur'ân-ı Kerîm'de: "*Böylece Allah, kuluna vahyini iletti"* (el-Necm, 53/10) şeklinde geçmektedir ve vahiy anlamına gelmektedir. Bu beyit, Kur'ân-ı Kerîm'in mükemmel diliyle ilahî feyzini müjdeleyen bir vahiy kaynağı olduğunu vurgulamaktadır. Vahyin sırlarının akış yolu üzerinden en güzel ve açık anlatımla yayıldığını ifade ederek, kutsal kitabın içindeki derin ilahî mesajlara vurgu yapılmaktadır. Diğer beyit örneği şöyledir:

Be-sıdk-ı lehçe-i Kur'an be-feyz-i ümm-i kitâb

Be-sırr-ı ***âyet-i İsra*** *be-****sûre-i Tâhâ*** *(N.1/48)*

Kur'ân'ın hakikî, gerçek, hâlis dili ile, Ümm-i Kitâb'ın (Kur'ân'ı Kerîm'in) bereketi ile, İsrâ âyetinin sırları ve Tâhâ suresi ile.

Sıdk, gerçeklik, hakikat, doğru sözlü olmak, doğruluk, sadakat (Karagöz, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010), Lehçe, dil, söz (Remzî, 1887), Sırr gizli tutulan kimseye söylenmeyen şey (Devellioğlu 2012, 1109), Lehçe-i Kur'ân, Kur'ân'ı Kerîm'in dili, Feyz, ilahî lütuf, bereket, nur, bütün bilgi ve varlıkların Allah'tan zuhur ve tecellî etmesi, Ümm-i kitâb, kitabın anası ya da kitabın özü, bir şeyin aslı anlamlarına gelmekte ve Kur'ân-ı Kerîm'in ilahî kaynağına işaret etmektedir (Karaman, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010).

Be-sırr-ı âyet-i İsrâ ifadesi, İsrâ Âyeti'nin derin manevi sırrını ifade etmektedir ve bu sır, Hz. Peygamber'in Allah'a olan yakınlığını ve manevi mertebesini göstermektedir. Tâhâ, Kur'ân-ı Kerîm'de bir sûre ismidir. Mukattaat-ı hurufiyeden olup Allah ile Hz. Peygamber arasında bir şifredir. Hz. Peygamber'in bir ismidir, manası hakkında muhtelif rivayetler vardır (Paşa, 1888). Bu sûre, Allah'ın yardımını ve lütfunu anlatırken, aynı zamanda ilahî sırrını da yansıtmaktadır. Beyitte Kur'ân-ı Kerîm'in özünden gelen bir lütuftan ve kaynağındaki ilahî bilgiden gelen yüksek bir nurdan söz edilmektedir.

Tâhâ ve İsrâ sûrelerinde Hz. Peygamber'e övgü görülmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'in on yedinci sûresi olan İsrâ sûresinin birinci ayetinde: *"Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah eksikliklerden münezzehtir. O, gerçekten*

her şeyi işitmekte ve görmektedir." (el-İsrâ, 17/1) buyrulmaktadır. İsrâ olayı, Hz. Peygamber'in gece yolculuğu ve semaya yükselişi olan Mîraç'ın öncesindeki gecedir. Hz. Peygamber'in Mekke'den Kudüs'e yaptığı bu gece yolculuğu hakkında telmihte bulunulmuş ve bu gecenin hürmetine şefaat istenmektedir.

Tâhâ suresinde de Allah elçileri aracılığıyla insanlara gösterilen hak yolu, bu yola yönelmenin O'nun kulları için en hayırlı yönelme olması ve bu yolun gerçekliklerine değinilerek, Allah'ın kudretine ve Hz. Peygamber'in peygamberlik sorumluluğunu en güzel şekilde yapacağı müjdelenmekte ve ona karşı çıkan kâfirlerin âkıbeti anlatılmaktadır. Beyit, İsrâ ayeti'nin manevi sırrını ve Tâhâ Suresi'nin taşıdığı ilahî mesajı birleştirmektedir. İsrâ ayeti, Hz. Peygamber'in Allah'a olan yakınlığını ve manevi yolculuğunu anlatırken, Tâhâ Suresi de Allah'ın yardımı ve kudretiyle ilgili ilahî sırrı taşımaktadır.

Hz. Peygamber'in söz ve fiillerinden meydana gelen hadisler de Hâmâmîzâde İhsan Efendi'nin *Dîvân*'ındaki şiirlere kaynaklık etmiştir. Örnek beyit şöyledir:

*Cenâb-ı mazhar-ı **levlâk** bâdi-i **eflâk***

Nebiyy-i tâhir ü pâk-âsumân-ı azz ü alâ (N.1/17)

Levlâk hitabının tecelli ettiği saygın kişi, âlemlerin varlık sebebi, yüce göklerin maddeten ve manen tertemiz ve saf olan nebisi.

Eflâk kelimesi, gökler, semâlar, felekler (gezegenler), talihler, kaderler, bahtlar (Devellioğlu, 2012, 233; Remzî, 1887), Bâdi kelimesi, sebep, mûcip, sebebolan, ilk, başlangıç (Devellioğlu, 2012, 71; Nâci, 1899), Cenâb kelimesi şeref, onur ve büyüklük, hazret (Salâhî, 1313; Devellioğlu, 2012, 149), Mazhar kelimesi sözlüklerde bir şeyin çıktığı, göründüğü yer, nâil olma, şereflenme (Devellioğlu, 2012, 681; Sami, 2023), Âsumân kelimesi ise sözlükte gökyüzü, semâ anlamını taşımaktadır (Devellioğlu, 2012, 50-51; Salâhî, 1313).

"Levlâk" kelimesi ise bir kudsî hadisten alınmış olup Hz. Peygamber'e hitaptır (Devellioğlu, 2012, 632; Sami, 2023, El-Aclûnî, 1985, 214).

Beyitte geçen Nebiyy-i tâhir ifadesi ile kastedilen kişi Hz. Peygamber'dir. Cenâb-ı mazhar-ı levlâk ifadesi, Hz. Peygamber'in kâinâtın varoluşunda merkezi bir

role sahip olduğunu, levlâk göklerin en güzel ve parlak yeri ya da görünüşü olduğunu, Allah'ın yüceliğinin ona yansıdığına işaret etmektedir. Bu ilgili hadiste yer alan "*Sen olmasaydın, ben âlemleri yaratmazdım.*" anlayışıyla paralellik teşkil etmektedir (El-Aclûnî, 1985, 214). Beyitte anlatılana göre Hz. Peygamber, yaratılışın temel sebebi ve ilahî iradenin mazharıdır. Bâdi-i eflâk, göklerin başlangıcı anlamına gelmektedir. Burada Hz. Peygamber, evrenin en yüce ve en kutsal varlığı olarak tasvir edilmektedir. Nebiyy-i tâhir ü pâk, Peygamberin paklığı ve kutsallığını, günahsızlığını vurgulamaktadır. Dünyevi kirlerden arınmış manevi saflığı temsil etmektedir. Hz. Peygamber'in evrenin ve yaratılışın merkezinde olduğu, onun sayesinde kâinâtın var olduğu, Allah'ın yüceliğinin onun şahsında tecelli ettiği inancını desteklemektedir.

Beyit, ilahî bir vahiy ve tasdik kapsamında, Hz. Peygamber'in yüceliğini, saflığını ve kâinatın ruhâni merkezini çok zarif ve derin bir şekilde ifade etmektedir. Bu anlatım, Hz. Peygamber'in evrensel görevinin büyüklüğünü ortaya koymaktadır. Hâmâmîzâde İhsan'ın iyi bir dinî eğitim aldığı ve iyi seviyede Kur'ân-ı Kerîm ve siyer bilgisine sahip olduğu göz önüne alındığında, bu hadisten etkilenerek beyitinde iktibas yoluyla kullanmış olması, onun peygamber sevgisini yansıtmaktadır.

2.1.7. Diğer Dinî Mefhumlar

Hamâmîzâde İhsân dîvânı'nında, Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadîslerde ismi geçen diğer dinî mefhumlara da değinildiği görülmektedir. Bu konu başlığına dahil edilen beyitlerde geçen mefhumlar iblis ve deccal şeklinde alt başlıklara ayrılarak incelenmiştir.

İblis:

Rahmetten ve hayırlardan uzaklaşmış mahlûk; helâk edilmiş varlık, şeytan, hilekâr anlamlarına gelmektedir (Çelebi, 2010, 99; Devellioğlu, 2012, 464). Kur'ân-ı Kerîm'de iblis kelimesi 11 yerde geçmektedir. Allah insanların ilki Hz. Âdem'i yarattığında meleklere, ona secde etmelerini emretmiştir. İblis dışında hepsi secde etmişlerdir. Bu şekilde ilk isyan, kibir, ayrılık ve düşmanlık başlamıştır (el-A'râf, 7/11-22). Artık iblis, insan nesline karşı, düşmanlık (el-Fâtır, 35/5), saptırma (el-

Kasas, 28/15), vesvese verme (el-Nâs, 114/1-4), aldatma (el-Lokmân, 31/33), nankörlük etme (el-İsrâ, 17/27), isyan etme (el-Meryem, 19/44), şüpheye düşürme (el-Sebe, 34/20), kötü işleri güzel gösterme (el-Ankebut, 29/38), içki, kumar ve fuhuş gibi kötülükleri güzel gösterme işini (el-Mâide, 5/91-92) kendine görev bilmektedir (Karaman, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010, 618). Bu alt başlığa dahil edilebilecek bir örnek beyit şöyledir:

*Öyle üstâdız ki hem **iblîsi** tedrîs eyleriz*

Hem de dergâh-ı Hudâ'dan feyz-i rahmet bekleriz (K.61)

Öyle usta olmuşuz ki neredeyse şeytana ders veririz, Hem de Allah'ın dergâhından çokça merhamet bekleriz. Üstâd sözlükte bir ilim veya sanat alanında ustalaşmış olan kimse (Devellioğlu, 2012, 1316), Tedrîs ders verme, verilme, okutma (Nâci, 1899; Devellioğlu, 2012, 1230), Dergâh sözlüklerde tekke (Remzî, 1887; Devellioğlu, 2012, 199), Feyz ilim, irfan, ilerleme, çoğalma veya fazla suyun yatağından taşması (Karagöz, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010, 183; Devellioğlu, 2012, 303), Rahmet sözlüklerde acıma, esirgeme, koruma, merhamet anlamlarını taşımaktadır (Devellioğlu, 2012, 1022; Karagöz, Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2010, 544).

Bu beyitte dinî mefhumlardan biri olarak ele alabileceğimiz şeytandan bahsedilmektedir. Birinci dizede yer alan "iblîsi tedrîs eyleriz" ifadesiyle aslında neredeyse iblis'in insanların talebesi olduğu vurgulanmaktadır ve buna rağmen ikinci dizede geçen "dergâh-ı Hudâ'dan feyz-i rahmet bekleriz" ifadesi kullanılarak hala insanların Allah'tan rahmet bekledikleri oldukça büyük bir çelişki örneği olarak ortaya konulmaktadır.

Deccâl:

Sözlüklerde, hakkı bâtıl, bâtılı hak olarak gösteren kimsedir (Nâci, 1899; Remzî, 1887). Kıyametin büyük alâmetlerinden biri olarak bilinen Deccâl, dünyaya ahir zamanda gelecek olan tek gözü kör bir Yahudi'dir. Ortaya çıktığı zaman Tanrılık

davasında bulunacağı, insanları etrafına toplayacağı, uydurduğu yalanlar ile ortalığı karıştırıp kıyamet fitnesini kolaylaştıracağı Mehdi tarafından öldürüleceği Hz. Peygamber kıyamete yakın birçok fitneler olacağı ve bunların en korkuncunun, Deccâl olduğunu hadislerinde bildirmektedir. Edebiyatta ise istenmeyen kişi olarak karşımıza çıkan Deccâl mefhumu, özellikle hicviyelerde sıkça kullanılmaktadır (Pala, 2004, 118). *Dîvân*'da yalnızca aşağıdaki örnekte geçmektedir, ilgili beyit örneği şöyledir:

Ol kadar ehl-i dalâl olduk ki peymân etmişiz

Varsa hep birden har-ı ***deccâla*** *bî'at bekleriz (K.62)*

O kadar yoldan sapmış kişiler haline geldik ki, -bu sapıklığa- yemin etmişiz. Eğer Deccâl'in eşeği varsa, -o eşeğe- hepimiz birden bağlılık yemini etmeyi bekleriz. Dalâl sapıklık, sapmak, doğrudan, imân ve islâmiyyet yolundan sapmak, peymân kelimesi edilen yemin ve and (Remzî, 1887, 220), har-ı kelimesi hor, hakir, aşağı, bayağı (Devellioğlu, 2012, 375), biat kelimesi bağlılığını, itimadını bildirmek, birinin egemenliğini veya hükümdarlığını kabul etmek, bağlılığını tazelemek anlamlarına gelmektedir (Nâci, 1899, 181).

Bu beyitte de dinî literatürde olumsuzluk ifade eden tiplerden olan Deccâl'den söz edilirken beyitte geçen "ehl-i dalâl" insanların delâlete düşmüş olduğunu, iman ve ahlâkî zayıflıkları olan kitleyi işaret etmektedir. Bireylerin ya da toplumun, imanî ve ahlâkî yönden kaybolduğu, doğru yoldan saptıklarını vurgulanmaktadır. "Peymân etmişiz" deyimi ise, insanların vermiş oldukları sözleri, yeminlere beyitte geçen "har-ı deccâl" ifadesi, hor, hakir, aşağı Deccâl mefhumuna işaret etmektedir (Devellioğlu, 2012, 375).

Bu beyitte Hamâmîzâde İhsân, içinde bulunulan dönemin veya toplumun dinî ve ahlâkî felaketine dikkat çekmektedir. Beyitte insanların iman ve dinî prensiplerden saparak yeminlerini bozduklarından, kötülüğün simgesi ve kıyamet alameti (Çelebi, 22 Şubat 2026) olan Deccâl'e bile biat etmeye hazır hâle geldiklerinden bahsedilmektedir. Hamâmîzâde İhsân ahlaki çöküşe dikkat çekerken ciddi bir uyarı ile toplumsal muhasebeye davette bulunduğu düşünülmektedir.

2.2. Edebî Sanatların İncelenmesi

Öncelikle herhangi bir söz veya yazının güzel olabilmesi için ilk adım "fesâhât" kavramından geçmektedir. Fesâhât, söylenen veya yazılan bir sözün, lafz, mana ve ahenk bakımlarından mükemmel ve kusursuz olmasına denilmektedir. Bu özelliğe sahip bir söz "fasîh söz" olarak nitelendirilmektedir. Fasîh söz, yerine ve adabına göre söylendiği takdirde belâgat ilmi tahakkuk etmiş olmaktadır. Herhangi bir sözün beliğ, güzel söz olarak sayılabilmesi için öncelikle "fasîh" olması, kusursuz olması gerekmektedir. Böylece ancak bu iki nitelik, fesâhât ve belâgat özelliklerine birden sahip olan bir söz, edebî olarak nitelendirilebilmektedir (Külekçi, 2022, 11; Karaalioğlu, 1969; Coşkun, 2007; Tok, 2011; Dilçin, 2004; Yetiş; 2006).

Edebî sanat incelemesi yapılırken dikkat edilmesi gerekenler, belâgat ilmi çerçevesindeki üç temel dal olan meânî, beyân ve bedi' kavramlarıyla yakından ilişkilidir. Bu kavramlar, edebî ifadelerin anlam, anlatım ve süsleme boyutlarını sistematik bir biçimde ele almaktadırlar (Dilçin, 2004; Macit, 2012; Coşkun, 2007).

Bunlardan ilki olan meânî, "lafzın muktezâ-yı hâle mutâbakatını bildiren ahvâlden bahseden ilim" şeklinde tarif edilmektedir (Külekçi, 2022, 12; Dilçin, 2004).

Beyân, "lafzın manaya delâletinde vuzuha kavuşabilmek için gereken melekeyi kazandıran ve bununla ilgili kaidelerin bütününü içine alan bir ilimdir." (Külekçi, 2022, 12). Lafızla mana arasındaki ilişkinin açıklığa kavuşturulması beyânın konusunu teşkil etmektedir (Dilçin, 2004; Macit, 2012; Yetiş, 2006).

Bedî' kavramı ise Arapçadaki bed kökünden gelmektedir. El-Bedî' yaratan demektir. Sözlükte "bir şeyi örneği olmaksızın, yoktan var eden, Cenâb-ı Hak" anlamı verilmekte olan Bedi' kavramı "mana ve lafızla ilgili sanatlar vasıtasıyla sözün süslenmesini öğreten ilmin adıdır." (Külekçi, 2022, 12). Aynı zamanda kelâmın güzelleştirilmesi de denilmektedir (Coşkun, 2007; Tok, 2011; Yetiş, 2006).

Edebî sanatların incelenmesinde, Meânî ile anlamın derinlemesine kavranması, Beyân ile anlatımın etkinliği ve Bedî' ile süslemenin estetik boyutu ortaya konulmuş olmaktadır. Bu şekilde üç disiplin birlikte ele alındığı taktirde, edebî eserlerin hem teknik hem de estetik değerleri bilimsel bir titizlikle analiz edilebilir hale gelmektedir (Tok, 2011; Külekçi, 2022; Dilçin, 2004).

Asıl amacı mükemmel olana ulaşmak, mutlak güzele varmak olan ve bu başarıyı da ancak edebî sanatlarla elde edebileceğine inanan dîvân şairi için esas olan; teşbîh, isti'âre, mecaz, tenâsüb, tevriye, cinâs gibi söz ve anlamla ilgili sanatlara başvurmaktır (Külekçi, 2022; Macit, 2012).

Hamâmîzâde İhsan Dîvânı da klasik dîvân edebiyatının özelliklerini taşıyan bir eser olarak, çeşitli edebî sanatları içermektedir. Bu sanatlar, *Dîvân*'da kullanılan dilin zenginliğini ve şairin edebî hünerini göstermektedir. Bu bölümün devamında *Dîvân*'da dinî muhtevâ içeren beyitlerdeki edebî sanatlar sırasıyla incelenecektir.

Dinî muhtevâlı beyitlerdeki edebî sanatların bir tablosuna nicel verileri sunmak amacıyla aşağıda yer verilmiştir.

Tablo 4

Dîvân'da geçen Dinî Muhtevâlı beyitlerdeki Edebî Sanatlar

Sıra	**Edebî Sanat**	**Dinî Muhtevâlı beyitlerde kaç yerde geçmektedir?**
1	Tenâsüp	22
2	Nida	19
3	Teşbih	16
4	İktibas	13
5	Tezat	13
6	Telmih	12
7	Asonans	10
8	Aliterasyon	7
9	İstiâre	7
10	İstifham	7
11	Tekrîr	6
12	Mülemma	5

13	Teşhis ve İntak	5
14	Açık İstiâre	5
15	Sihr-i Helal	3
16	İştikak	4
17	Tecâhül-i Ârif	3
18	Mecaz	3
19	Mübâlağa	3
20	Leff ü Neşr	3
21	Mecaz-ı Mürsel	2
22	Hüsn-i Ta'lil	2
23	Cinas	2
24	Tevriye	2
25	İstihdâm	2
26	Kinâye	2
27	İrsâl-i Mesel/İrâd-ı Mesel	2
28	Kapalı İstiâre	2
29	Aks	1
30	İstidrak	1
	TOPLAM	**177**

2.2.1. Aks/Akis

Bir edebiyat terimi olarak aks, bir cümle veya mısradaki kelimelerin yerlerinin tamamen veya kısmen değiştirilmesi şeklinde yapılan, yeniden anlamlı bir

ifade meydana getirilmesi çabasıdır (Çetin, 1998, 222; Külekçi, 2022, 280; Kocakaplan, 2023, 17). Bu sanata örnek olarak aşağıdaki beyit verilebilir:

Mefûlü/Fâilâtün/Mefûlü/Fâilâtün[7]

*Gönlüm bu ibtilâdan **âzâde kılma yâ Rab***

***Âzâde kılma yâ Rab** gönlüm bu ibtilâdan (N.3/3)*

Beyitin birinci ve ikinci dizeleri aynı kelimelere sahiptir fakat kelimelerin yerleri değiştirilmiş olup aks sanatına örnek teşkil etmektedir. *Dîvân*'daki dinî muhtevâlı beyitler içinde yalnızca yukarıdaki beyitte aks sanatının vurgulandığı görülmektedir.

2.2.2. Aliterasyon

Aliterasyon, edebiyatta aynı ünsüz seslerin veya hecelerin ahenk oluşturacak şekilde kelimelerin başında veya ortasında tekrar edilmesiyle meydana gelen bir edebî sanattır. Ünlü harflerin tekrarı asonans olarak adlandırılırken, ünsüzlerin tekrarı aliterasyon olarak kabul edilmektedir. Bu iki sanatı teşhis ve intak sanatlarında olduğu gibi birbirinden ayrı düşünmek çok da mümkün olmamaktadır. Çünkü sıklıkla hecelerde hem ünlü hem ünsüz sesler birlikte bulunduğundan dolayı aliterasyon ve asonans sanatları aynı anda meydana gelmiş olmaktadır (Dilçin, 2004, 405; Pala, 2004, 20; Tok, 2011; 21).

Aşağıdaki beyitlerde koyu renkle işaretlenmiş olan ünsüz harflerin tekrarlanması aliterasyon sanatına örnek teşkil etmektedir.

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

[7] Edebî sanatların incelendiği bu bölümde vezin ölçülerinin belirtilmesi, özellikle ses uyumları ve değişimleriyle yapılan sanatların daha iyi anlaşılması için faydalı görülmüştür. Bu sebeple bu bölümde beyitlerden önce vezinleri belirtilmiştir.

***H**u**d**â**y**ı z**i**k**r** i**l**e **m**eşhû**n** i**k**e**n** sürâdık-ı kevn*

***H**u**d**â**y**ı f**i**k**r** i**l**e **m**ebtû**n** i**k**e**n** zuhûr u hafâ (N.1/4)*

Bu beyitte **h, d, y, k, r, l, m, n** sesleri kullanılarak aliterasyon yapıldığı görülmektedir.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

*Hakîr olsun mu yâ Rab kalb-i hicran da**ğ**la**y**a**n** i**sl**â**m***

*Sürüp dergâha yüzler a**ğ**la**y**a**n** el ba**ğ**la**y**a**n** i**sl**â**m***

*Gelir feryâd ü istimdâda mâtem ça**ğ**la**y**a**n** i**sl**â**m***

«İlâhî gülsün artık bunca yıl kan ağlayan islâm[8]

Dil ağlar çeşm-i cân ağlar zemin ağlar semâ ağlar» (Th.10/6)

Bu tahmiste **ğ, l, y, n, s, m** sesleri kullanılarak aliterasyon sanatına örnek verilmiştir. Tahmis edilen beyitte yer alan sesler, bu mısralardaki aliterasyonun zeminini teşkil etmiştir.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

***P**e**r**î**şa**n** dil mukîm-i kâkül-i cânâ**n**e o**l**ma**z** **m**ı*

***P**e**r**î**şa**n** kalsa gönlüm değmesen ey şâ**n**e o**l**ma**z** **m**ı*

*Olan Mecnûn'a peyrev dehre bir efsâ**n**e o**l**ma**z** **m**ı*

«Dil-i çeşm-âşinâ sâmân ile bîgâne olmaz mı

Hemîşe mest ile ülfet eden mestâne olmaz mı» (Th.5/1)

[8] Tahmis, tesdis gibi metinlerden alınan örneklerde, tahmis edilen manzumenin beyitlerinde yer alan edebî sanatlar değerlendirme dışı bırakılmıştır.

Bu tahmiste **p, r, n, l, m** sesleri kullanılarak aliterasyon yapıldığı görülmektedir.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

*Sükûn **b**u**lm**a**z** **m**ı yâ Rab bir zaman din**mez** **m**i he**n**gâ**m**e*
*Felâket intihâ **b**u**lm**a**z** **m**ı zulm er**mez** **m**i e**n**câ**m**a*
*Hayât o**l**ma**z** nasîb islâma pâyân yok **m**u â**l**â**m**a*
«Yine bilmem ne hâl olmuş diyâr-ı zâr-ı islâma
Yerinden sarsılır arş-ı Hudâ dest-i du'â ağlar» (Th.10/2)

Yukarıdaki tahmiste **b, l, m** sesleri kullanılarak aliterasyon sanatına örnek teşkil etmektedir.

Mefûlü/Fâilâtü/Mefâîlü/Fâilün

***D**ü**rr**-i **y**e**t**î**m** isem sadef-i aşk içindeyim*
***D**ü**rr**-i **y**e**t**î**m** zâde-i ümmü'I-garâm olur(G.43/3)*

Yukarıdaki beyitte **d, r, y, m** sesleri kullanılarak aliterasyon yapıldığı görülmektedir.

Feilâtün/Feilâtün/Feilâtün/Feilün

*Kadem-i yâri se**r**-i izzete kor **t**â**c** e**d**e**riz***
*Döner Allâh de**r** ol **t**â**c** ile mi'râ**c** e**d**e**riz**(G.57/1)*

Bu beyitte **r, c, d, t, z** sesleri ile aliterasyon kullanıldığı görülmektedir.

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

*Buhurlar yakarak ıtır sü**r**ü**nd**ü**k***

*Ele tesbîh aldık Hak'dan gö**r**ü**nd**ü**k***

*Soyunup rahmânî kisve bü**r**ü**nd**ü**k***

*İşler yapmak için **şeytâncasına**(Bir Destan, 25)*

Beyitte **r, n, d, k** sesleri kullanılarak aliterasyon sanatına örnek teşkil etmektedir. *Dîvân*'daki dinî muhtevâlı beyitler içinde yedi yerde aliterasyon sanatının vurgulandığı görülmektedir.

2.2.3. Asonans

Asonans, şiirde aynı ünlü harflerin tekrarlanarak oluşturduğu ses uyumu ve ahenk sanatıdır (Tok, 2011; Kocakaplan, 2023, 22; Dilçin, 2004). Bu sanat sıklıkla daha önce tanımını verdiğimiz aliterasyon sanatıyla birlikte kullanılmaktadır.

Aşağıdaki beyitlerde koyu renkle işaretlenmiş olan ünlü harflerin tekrarlanması asonans sanatına örnek teşkil etmektedir.

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

*D**e**l**î**l-**i** b**e**zm-**i** hidây**e**t c**e**l**î**l-**i** p**ü**r-h**i**mm**e**t*

*Karî**n**-**i** vahd**e**t-**i** hazr**e**t **e**mî**n**-**i** **ü**mm-**i** kurâ (N.1/16)*

Na'atlar bölümünde geçen bu beyitte **i, e** ve **ü** seslerinin tekrarı sonucunda asonans sanatı görülmektedir.

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

*Hat**î**b-**i** m**i**nb**e**r-**i** kudsî k**i** câm**ii**nd**e** **e**d**e**r*

*K**e**mâl-**i** tuhf**e**-**i** ta'zîm**i** kudsiyân **i**cra (N.1/30)*

Yukarıdaki beyitte **e** ve **i** sesinin tekrarı sonucunda asonans sanatının ortaya çıktığı görülmektedir.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

*Hakîr olsun mu yâ Rab kalb-i hicran d**a**ğl**a**y**a**n islâm*

*Sürüp dergâha yüzler **a**ğl**a**y**a**n el b**a**ğl**a**y**a**n islâm*

*Gelir feryâd ü istimdâda mâtem ç**a**ğl**a**y**a**n islâm*

«İlâhî gülsün artık bunca yıl kan ağlayan islâm

Dil ağlar çeşm-i cân ağlar zemin ağlar semâ ağlar» (Th.10/6)

Yukarıdaki tahmiste **a** sesi tekrar edilerek asonans sanatının uygulandığı görülmektedir.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

*P**e**rîş**a**n dil mukîm-i kâkül-i cân**â**n**e** **o**lm**a**z mı*

*P**e**rîş**a**n kalsa gönlüm değmesen ey şân**e** **o**lm**a**z mı*

*Olan Mecnûn'a peyrev dehre bir efs**â**n**e** **o**lm**a**z mı*

«Dil-i çeşm-âşinâ sâmân ile bîgâne olmaz mı

Hemîşe mest ile ülfet eden mestâne olmaz mı» (Th.5/1)

Yukarıdaki beyitte **i** ve **a** sesinin tekrarı sonucunda asonans sanatının ortaya çıktığı görülmektedir.

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

*Del**î**l-**i** bezm-**i** h**i**dây**e**t c**e**l**î**l-**i** p**ü**r-h**i**mmet*
*Kar**î**n-**i** vahdet-**i** hazr**e**t **e**m**î**n-**i** **ü**mm-**i** kurâ (N. 16)*

Na'atlar bölümünde geçen bu beyitte **i, h, e** ve **ü** seslerinin tekrarı sonucunda asonans sanatı görülmektedir.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

*Hakîr olsun mu yâ Rab kalb-i hicran d**a**ğl**a**y**a**n **i**sl**â**m*
*Sürüp dergâha yüzler ağl**a**y**a**n el b**a**ğl**a**y**a**n **i**sl**â**m*
*Gelir feryâd ü istimdâda mâtem ç**a**ğl**a**y**a**n **i**sl**â**m*
*«İlâhî gülsün artık bunca yıl kan **a**ğl**a**y**a**n **i**sl**â**m*
Dil ağlar çeşm-i cân ağlar zemin ağlar semâ ağlar» (Th.10/6)

Tahmiste geçen bu beyitte **a** ve **i** ünlülerinin tekrarı sonucunda asonans sanatı meydana gelmiştir.

Mefûlü/Fâilâtü/Mefâîlü/Fâilün

*D**ü**rr-**i** y**e**t**î**m isem sadef-**i** aşk içindeyim*
*D**ü**rr-**i** y**e**t**î**m zâde-**i** ümmü'I-garâm olur (G.43/3)*

Beyitte **ü** ve **i** seslerinin tekrarı sonucunda asonans sanatı görülmektedir.

Feilâtün/Feilâtün/Feilâtün/Feilün

*Kad**e**m-i y**â**ri s**e**r-i izzet**e** kor t**â**c **e**d**e**r**i**z*

*Dön**e**r All**â**h d**e**r ol t**â**c i**l**e mi'r**â**c **e**d**e**r**i**z (G.57/1)*

Gazeller bölümünde geçen bu beyitte **a** ve **e** seslerinin tekrarı sonucunda asonans sanatına rastlanmıştır.

*Buhurlar yakarak ıtır s**ü**r**ü**nd**ü**k*

*Ele tesbîh aldık Hak'dan gör**ü**nd**ü**k*

*Soyunup rahmânî kisve b**ü**r**ü**nd**ü**k*

İşler yapmak için şeytâncasına (Bir Destan, 25)

Yukarıdaki destanda **ü** sesinin tekrarlanması sonucunda asonans sanatına rastlanmıştır.

*B**i**r d**e** n**e** görey**i**m y**â**r**â**nmış g**e**l**e**n*

*H**â**n**e**-**i** r**a**hm**â**n**a** şeyt**â**nmış g**e**l**e**n*

*K**â**f**i**l**e** k**â**f**i**l**e** h**i**cr**â**nmış g**e**l**e**n*

*Hem-vusl**a**t olm**a**d**a**n c**â**n**â**nc**a**sın**a** (Bir Destan, 34)*

Yukarıdaki destanda **i, e** ve **a** seslerinin tekrarlanması sonucunda asonans sanatı görülmektedir. *Dîvân*'daki dinî muhtevâlı beyitler içinde on yerde asonans sanatı uygulanmıştır.

2.2.4. Tezat

Karşıtlama, çelişim, edebiyatta iki düşünce, duygu ve hayal arasında birbirine zıt olan özellikleri aynı cümle, mısra veya beyitte dile getirme sanatıdır (Pala, 2004, 455). Tezat sanatı varlığı ve olayları farklı yönleri ile görmeyi sağlayarak ifadenin daha etkili bir şekilde sunulmasını sağlamaktadır. Şairin iç dünyasını ve heyecanlarını da okuyucuya açma işlevi görmektedir (Saraç, 2010, 163). Anlatılmak istenilen düşünceyi daha vurgulu bir şekilde dile getirmek için şairlerin kullandıkları bir edebî sanattır. Tezat sanatına, **tıbak, tatbik, tekâfu**, **mutabakat, mütezad** da denmektedir. Bu sanat, hem nazımda hem de nesirde kullanılabilir. Tezat, şair veya yazarın bilinçli olarak kullandığı bir sanattır ve genellikle eserin bütününe yayılmaktadır (Sarıkaya, 2012, 60; Töre, 2023, 219-248; Külekçi, 2022, 83; Kocakaplan, 2023, 187).

Hamâmîzâde İhsan Dîvân'ında dinî muhtevâ içeren ve içinde tezat sanatının da kullanıldığı on üç beyit bulunmaktadır. Örnekler şöyledir:

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

Hudâyı zikr ile meşhûn iken sürâdık-ı kevn
Hudâyı fikr ile mebtûn iken ***zuhûr*** *u* ***hafâ*** *(N.1/4)*

Bu beyitte zuhûr ve hafâ kelimeleri arasındaki zıtlık tezat sanatına örnek teşkil etmektedir. Bir diğer örnek şöyledir:

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

Eylemiş gûyâ Hudâ bir yerde cem'-i ***lûtf*** *u* ***kahr***
Bezl ü nesr etmiş ***cemâl****inden* ***celâl****inden sana (G.4/2)*

Bu beyitte lûtf ile kahr ve cemâl ile celâl kelimeleri arasındaki zıtlık tezat sanatına örnek teşkil etmektedir. Bir diğer örnek şöyledir:

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

*Gezip gülüştüğümüz yerlerin **zemîn**inden*

*Hudâ-yı **arş**a çıkan girye-i nihân buldum (G.96/9)*

Bu beyitte zemîn ve arş kelimeleri arasındaki zıtlık tezat sanatına örnek teşkil etmektedir. Bir diğer örnek şöyledir:

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

*Zihî garrâ temâşâ **hakkı bâtıldan** eder tefrîk*

Gönüllerden çıkan âvâze-i Mansûr aşkından (N.4/2)

Beyitte geçen hak ve bâtıl kelimeleri arasındaki zıtlık tezat sanatına örnek teşkil etmektedir. Bir diğer örnek şöyledir:

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

***Sükût** olurdu hükümrân-ı kâinat ancak*

*Gelirdi semt-i fezâdan **nidâ**-yı âmennâ (N.1/7)*

Bu beyitte sükût ve nidâ kelimeleri arasındaki zıtlık tezat sanatına örnek teşkil etmektedir. Bir diğer örnek şöyledir:

Mefûlü/Fâilâtü/Mefâîlü/Fâilün

Yârin selâm-ı pâkine meclâ olan diyâr

***Dûzah** da olsa âdeme **dârü's-selâm** olur (G.41/3)*

Bu beyitin ikinci dizesinde geçen dûzah (cehennem) ve dârü's-selâm (cennet) şeklinde birbirinin zıttı olan iki kelimenin bir arada kullanılması tezat sanatına örnek teşkil etmektedir. Bir diğer örnek şöyledir:

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

***Sevâdı** sûre-i "velleyl"den ederdi beyân*

***Beyâzı** eyler iken nûr âyetin inbâ (N.1/2)*

Beyitte sevâdı (siyah) ve beyâzı kavramları tezat sanatına örnek teşkil etmektedir. Bir diğer örnek şöyledir:

Feilâtün/Feilâtün/Feilâtün/Feilün

*Cism-i şeytâna **görünmez** denilirken cânân*

***Görünür** gözlere ammâ ne de şeytândır bu (Iydiyye, 30)*

Bu beyitte görünmez ve görünür kelimeleri tezat sanatı oluşturmaktadır.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

Sükûn** bulmaz mı yâ Rab bir zaman dinmez mi **hengâme

Felâket intihâ bulmaz mı zulm ermez mi encâma

Hayât olmaz nasîb islâma pâyân yok mu âlâma

«Yine bilmem ne hâl olmuş diyâr-ı zâr-ı islâma

Yerinden sarsılır arş-ı Hudâ dest-i du'â ağlar» (Th.10/2)

Yukarıdaki tahmiste sükûn ve hengâme kelimeleri tezat oluşturmaktadır. Bir diğer örnek şöyledir:

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

Tecellî neş'esinden hıyre-çeşm olmuş ulü'l-ebsâr

Teveccüh eyle İhsân kıble-i dîdâra Mûsâ-vâr

*Bakıp **kesrette** görmüş zevk-i **vahdet** dîde-i bîdâr*

«Bu rengârenk meşhûdâtda Tal'at cemâl-i yâr

A'yândır dîde-i hak-bînime her bâr bir dürlü» (Th. 9/5)

Bu tahmiste kesret ve vahdet kelimeleri tezat oluşturmaktadır. Bir diğer örnek şöyledir:

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

*Eylemez bîmâra devrân **merhamet gaddâr** olur*

Ez'afü'l-mahlûk iken andan şefâat bekleriz (Tasvîr-î Hâl, 26)

Yukarıdaki örnekte merhamet ve gaddar kelimeleri arasındaki zıtlık göze çarpmaktadır. Bir diğer örnek şöyledir:

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

*Kayd-ı âb ü dâneden **âzâdeyiz** Mevlâ kerîm*

*Dâm-ı gayret kurmayız **âmâde** kısmet bekleriz (Tasvîr-î Hâl, 9)*

Tasvîr-î hâl örneğinde âzâde ve âmâde kelimeleri kullanılarak tezat sanatı oluşturulmuştur.

Feûlün/Feûlün/Feûlün/Feûl

*Kılar hâkdân **yerde** vird-i zebân*

*Döner kudsiyân **gökte** tebcîl eder (N.5/6)*

Bu örnekte yerde ve gökte kelimeleri tezat sanatına örnek teşkil etmektedir. *Dîvân*'daki dinî muhtevâlı beyitler içinde on üç yerde tezat sanatının vurgulandığı görülmektedir.

2.2.5. Telmih

Telmih, bir olayı, bir kişiyi veya bir atasözünü, herkesin bildiği şekilde, ancak adlarını anmadan, sadece bir kelime veya bir cümleyle hatırlatma sanatıdır (Kocakaplan, 2023, 149). Telmih, okuyucunun bu göndermeleri kolayca anlayabilmesi gerektiği için, metni daha etkili ve anlamlı hâle getirmektedir (Açıl, 2014, 5-18; Külekçi, 2022, 195; Kocakaplan, 1992, 149).

Hamâmîzâde İhsan Dîvânı'nda telmih sanatının kullanımı daha çok kıssalar veya Kur'ân-ı Kerîm'e yapılan göndermeler şeklinde mevcuttur. Telmihler, dinî muhtevâyı güçlendirmektedir ve okuyucunun metni daha derinlemesine anlamasını sağlamaktadır. *Dîvân*'da geçen dinî muhtevâlı beyitler arasında on üç yerde telmih sanatına rastlanmaktadır. Beyitlere örnekler şöyledir:

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

Nasîb olmaz mı yâ Rab iktirân ol mâh-ı tal'atle

***Gözüm yollarda** kaldım ellerim koynumda hasretle*

Gönül bir hoş tecellîzâr iken sevdâ-yı rü'yetle

«Cihâna arz-ı dîdâr eyledi bir dürlü sûretle

Bana göstermedi dîdârını dildâr bir dürlü» (Th. 9/2)

Beyitin ilk iki mısraında Medine halkının Hz. Peygamber'i karşılarken söyledikleri ilahîyi, "Taleal- bedru aleynâ min seniyyâti-il vedâ" (Ed-Dâkūkī, 22 Şubat 2026) hatırlatan sözler bulunmaktadır. Medine halkının Hz. Peygamber'e kavuşması gibi şair de ona kavuşmayı beklemekte onun ay yüzüne yakın olmayı dilemektedir. Dolayısıyla telmih sanatına örnektir.

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

Sevâdı sûre-i "velleyl" den ederdi beyân

*Beyâzı eyler iken **nûr âyeti**n inbâ (N.1/2)*

Beyitin ikinci mısrasında "Nûr âyeti" olarak da bilinen Kur'ân-ı Kerîm'in Nûr sûresinin 35.âyeti hatırlatılmaktadır: "*Allah göklerin ve yerin nûrudur*" (Kur'ân-ı Kerîm Meâli, 2009). Bir diğer örnek şöyledir:

Mefûlü/Fâilâtü/Mefâîlü/Fâilün

***Dürr-i yetîm** isem sadef-i aşk içindeyim*

***Dürr-i yetîm** zâde-i ümmü'I-garâm olur (G.43/3)*

Beyitte “Dürri Yetîm” ifadesinin mana, eşi benzeri bulunmayan iri taneli inci demektir. Aynı zamanda Hz. Peygamber içinde kullanıldığı bilinmektedir. Kaygusuz Abdal (ö.848/1444[?]) şiirinde, Hz. Peygamberi bu isimle anmıştır (Öztürk, 2018, 13).

Hâlâ mı cefâ nârına sûzân olayım

Lutf et bana ıyd-i vasla şâyân olayım

Ben cânımı nezretmişim ***İsmail’im***

Al tuhfe-i kurbânımı ***kurbân*** *olayım (R.2)*

Rubâî’de, Hz. İbrahim’in oğlu Hz. İsmail’i rüyasında gördüğü üzere Allah’a kurban etmek istemesi ve sonrasında Hz. Cebrail’in Allah’ın izniyle gökten bir koç indirmesiyle Allah’ın bunu kurban olarak kabul etmesine dair kıssaya telmihte bulunulmaktadır (el-Meryem, 19/54). Ayrıca birinci mısrada Hz. İbrahim ve Nemrut kıssasına telmihte bulunulmuştur. Firavun Nemrut, Hz. İbrahim’in ateşe atılmasını emretmiş, teslimiyet timsali Hz. İbrahim Allah’a tevekkül etmiş, ateş serin kılınmıştır (el-Enbiya, 21/68-71).

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

Bid’at olmuş ma’rifet san’at olur merdûdumuz

Peyrev olmaz ***sâhibü’l-furkândan*** *âyet bekleriz (Tasvîr-î Hâl, 53)*

“Sâhibü’l-furkân” tamlamasıyla Kur’ân-ı Kerîm’in sahibi olan Allah’a telmihte bulunulmaktadır.

Mefûlü/Fâilâtün/Mefûlü/Fâilâtün

Ey menba-ı şefâat vey meş'al-i hidâyet

İhsanı kesme lutf et ihsân-ı bî-nevâdan (N.3/7)

Beyitin birinci dizesinde şefâat kaynağı, hidayet meşalesi olan Hz. Peygamber'e telmihte bulunulmaktadır.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

Eyâ maksûd-ı mutlak zât-ı Hakkın mahz-ı matlûbu

Bihîn mesned-tırâz-ı tahtgâh-ı mülk-i mahbûbu

Yakarken derd-i âteşnâk-ı aşkın sabr-ı Eyûb'u

"Tutardı hûn-ı hasret dâmen-i ferzend-i Ya kub'u

Geçeydi sâye-i verd-i ruhun fikr-i Züleyhâ'dan" (Th.3/4)

Yukarıdaki tahmiste Hz. Eyyub'un hastalığının verdiği ızdıraplarla acı çekerken aşkın ateşi ile gösterdiği sabra telmihte bulunulmaktadır.

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

Yâr peymânen gehî ikrâr gâh inkâr eder

Gösterir yüz bin sebep dildâdesin bîzâr eder

Görse Azrâil onun hışmından istigfâr eder

Handesinden mu'ciz-i Îsâ'yı Hak tekrâr eder

«Nergis-i fettânı gör bîmârlık izhâr eder

Gâlibâ kasdı yine kan eylemek kan üstüne» (Td. 14/2)

Yukarıdaki tesdîste Hz. İsa'nın Allah tarafından ona verilen güçle ölüleri diriltme mûcizesine telmihte bulunulmuştur.

Mefûlü/Fâilâtü/Mefâîlü/Fâilün

*Kısmet gününde "**nahnü kasemnâ**" deyip bana*

Bin derd-i aşk bir dil-i sad-pâre verdiler (G.39/4)

Yukarıdaki gazel örneğinde Zuhruf suresinin 32. ayetinden iktibas yapılarak yaratılış gününe, o günde insanların nasiplerinin paylaştırılmasına telmihte bulunulmuştur (el-Zuhruf, 43/32).

Mefûlü/Mefâîlü/Mefâîlü/Faûlün

Nâr-ı gam-ı hicrinde cinân zevkini buldum

***Mânend-i Halil'im ben o âteşlere yanmam** (G.100/3)*

Beyitte, Hz. İbrahim'in ateşte yanmaması mucizesine âtıf yapılmaktadır. Hz. İbrahim, putperestler tarafından atıldığı ateşten Allah'ın izniyle zarar görmeden kurtulmuştur (el-Enbiyâ, 21/68-71). Beyitte Hz. İbrahim'in kıssasına telmihte bulunulmuştur.

Feilâtün/Feilâtün/Feilâtün/Feilün

Kadem-i yâri ser-i izzete kor tâc ederiz

*Döner Allâh der ol **tâc ile mi'râc ederiz** (G.57/1)*

Yukarıdaki gazelin ikinci mısraında “Döner Allâh der ol tâc ile mi’râc ederiz” ifâdesinde mi’râc hadisesine atıfta bulunulmuş telmih sanatı kullanılmıştır.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

Sezâdır şu’le-i hüsnünle ser-tâ-pâ adîm olsa

Acîb olmaz dönüp hurşîd gökten ***meh dü-nîm olsa***

Bulunmaz bir mesîlin zerreler mihr-i cesîm olsa

«Eger nûr-ı ruhun pertev-dih-i çeşm-i Kelîm olsa

Hicâb-ı len-terânî çâk olur berk-i tecellâdan» (Th. 3/2)

Yukarıdaki tahmis örneğinde “meh dü-nîm” ikiye bölünmüş ay, ifâdesiyle Hz. Peygamber’in şakkul kamer / ayı eliyle ikiye bölme mucizesine telmihte bulunulmaktadır (el-Kamer, 54/1).

2.2.6. Tecâhül-i Ârif

Tecâhül-i ârif, edebî bir sanat olarak, şairin bildiği bir şeyi bilmezmiş gibi davranmasıdır. Amacı bir anlam inceliği yaratmak ya da nükteli bir ifade kullanarak okuyucuda bir etki meydana getirmektir. Tecâhül-i ârif, genellikle bilineni bilinmez gibi göstererek, muhatabı şaşırtmak, neşelendirmek, azarlamak veya şiddetli aşkı ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu sanat, bazen soru sorma şeklinde ya da bir şeyi bilmezlikten gelme tarzında gerçekleşir ve dîvân şiirinde sıkça görülmektedir. Tecâhül-i ârif, bilinen bir hususu bilmezmiş gibi göstererek etkili ve nükteli bir anlatım sağlamaktır (Pala, 2004, 444; Kocakaplan, 2023, 139; Külekçi, 2022, 111; Dilçin, 2005, 441). *Dîvân*’daki dinî muhtevâlı beyitlerde üç yerde bu sanat tespit edilmiştir. Örnekler şöyledir:

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

Hudâ-yı aşk u mahabbet ***midir nedir bilmem***

İlâhiyâne yanar lem'a-bâr gözleriniz (G.53/6)

Yukarıdaki beyitte şair, ilahî aşkın yakıcılığının farkındadır ancak bilmezden gelmektedir.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

Sükûn ***bulmaz mı*** *yâ Rab bir zaman* ***dinmez mi*** *hengâme*

Felâket intihâ ***bulmaz mı*** *zulm* ***ermez mi*** *encâma*

Hayât olmaz nasîb islâma pâyân ***yok mu*** *âlâma*

«Yine bilmem ne hâl olmuş diyâr-ı zâr-ı islâma

Yerinden sarsılır arş-ı Hudâ dest-i du'â ağlar» (Th.10/2)

Yukarıdaki tahmiste şair, zorlukların, karışıklıkların, felaketlerin sona ermesini istemekte ve İslam'ın âlemde payidar olmasını dilemektedir. Beyitte sorular cevap almak için değil, duygu ve heyecanların daha vurgulu ve etkili bir şekilde aktarılabilmesi için kullanılmıştır.

Feilâtün/Feilâtün/Feilâtün/Feilün

Vahdet-i sırfeye müstagrakım el'ân giderim

Deyre yâ mescide mensup ***nedir*** *ben bilmem*

Bilirim sıdk ile Allâh'ı bir ancak İhsân

Mâsivâdan dahî matlûb ***nedir*** *ben bilmem (KT. 6)*

Yukarıdaki örnekte şair, Allah'tan dışındaki hiçbir şeyi hakiki anlamda kıymetli aranan, beklenen olarak görmediğini ifade etmektedir. Gerçek değerin sadece samimi ve içten bir inanışla Allah'ı bilmek olduğu vurgulanmaktadır. Dünya ve içindeki tüm varlıklar olmak üzere, gerçek anlamda bir beklentisi olmadığını söylemektedir. Bu teslimiyet vurgusu ile merkezde sadece Allah'ın olduğu yansıtılmaktadır şair nitelendirdiği durumları bildiği halde bilmezden gelerek tecâhül-i ârif sanatını ortaya koymaktadır.

2.2.7. Hüsn-i Ta'lil

Hüsn-i ta'lil, edebî bir sanat olarak, bir olayın, durumun ya da olgunun gerçek sebebini bir yana bırakarak, onu daha güzel, hayalî ve etkileyici bir nedene bağlama sanatıdır. Bu sanat, özellikle dîvân şiirinde yaygın kullanılmaktadır ve şairlerin duygu ve düşüncelerini daha estetik ve derinlemesine ifade etmelerini sağlamaktadır. Aynı zamanda, güzel sebep gösterme sanatı olarak da bilinmektedir (Coşkun, 2007, 96; Kocakaplan, 2023, 45; Külekçi, 2022, 140; Dilçin, 2005, 443). Bu sanata dinî muhtevâlı beyitlerde iki yerde rastlanmaktadır. Beyit örnekleri şöyledir:

Mefûlü/Fâilâtü/Mefâîlü/Fâilün

Mihrâb-ı ebruvânına taptıkça ol bütün
İsm-i Celâl'i zikr ile İhsân imâm olur *(G.42/5)*

Beyitin ikinci mısrasında geçen "İhsân imâm olur" ifadesinin sebebi olarak birinci mısradaki kaşlarının mihrabına tapması sonucuna işaret edilmektedir. Burada şair büyüklük ve ululuk sahibi olan Allah'ı, İsm-i Celâl'i zikretmesinin sonucu olarak kendini mihrapta namaz kıldıran bir imâm olarak betimlemekte ve bu mihrabı sevgilinin kaşlarının arası olarak tasvir etmektedir. Beyit, bu yönüyle hüsn-i ta'lil sanatına örnek teşkil etmektedir. Bir diğer örnek şöyledir:

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

Yâr peymânen gehî ikrâr gâh inkâr eder

Gösterir yüz bin sebep dildâdesin bîzâr eder

Görse Azrâil onun hışmından istigfâr eder

Handesinden mu'ciz-i İsa'yı Hak tekrâr eder

«Nergis-i fettânı gör bîmârlık izhâr eder

Gâlibâ kasdı yine kan eylemek kan üstüne» (Td. 14/2)

Yukarıdaki tesdiste, sevgilinin bakışının, kendisini âşığa göstermesinin âşık üzerindeki öldürücü tesirine telmihte bulunulmuş ve sevgilinin bu özelliği nedeniyle, Azrail'in görevinden tövbe edeceği hüsn-i talil yapılarak aktarılmıştır. Diğer mısrada da şair benzer yöntemi kullamış bu defa sevgilinin, tebessümü ile âşığa can vereceğini Hz. İsa'nın mucizesi ile ilişkilendirmiştir. Sevgilinin tebessümü ile hayat bulan âşığın bu yeniden canlanma hâli bu gülüşün can bağışlayıcı olması güzel sebep gösterilerek hüsn-i ta'lil sanatına örnek teşkil etmiştir.

2.2.8. Mübâlağa

Mübâlağa, gerçeğin ötesine geçerek abartılı bir anlatımla duygu ve düşünceleri güçlendirme sanatıdır. Anlama güzellik katan bedî' sanatlar içinde yer alan mübâlağa ile ilgili olarak yapılan farklı tanımlar bulunmaktadır. Bir şeyin vasfını veya manasını bazen akla sığmayacak derecede büyüterek veya küçülterek ifade etmektir. Bir şeyi gerçek değerinden daha fazla veya daha az göstermek için kullanılan bir edebî sanattır (Dilçin, 2004, 447; Saraç, 219-220; Kocakaplan, 2023, 107; Külekçi, 2022, 148). *Dîvân*'da geçen dinî muhtevâlı beyitlerden mübâlağa sanatının kullanıldığı üç beyit tespit edilmiştir. Örnekler şöyledir:

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

O rütbe vardı tecelli ki şu'le-i zerrât

Ziyâ-yı feyz ile olmuştu bir ***güneş gûyâ*** *(N.1/3)*

Beyitte Hakk'ın tecellisi ile her bir zerrenin ateşi, aydınlığı, güneş gibi olmuştu parlıyordu denilerek mübâlağa sanatı kullanılmıştır. Allah'a olan sevgi ve O'nun varlık üzerindeki tecellisinin, en ufak bir zerreye bile nasıl etki edeceği belirtilmektedir.

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

Öyle üstâdız ki hem ***iblîsi tedrîs eyleriz***

Hem de dergâh-ı Hudâ'dan feyz-i rahmet bekleriz (K.61)

Beyitte, insanların kötü ve günahkar olma hususunda, iblisten daha usta hâle gelebileceği, iblise ders verebilecek kadar üstad olabileceği mübâlağa sanatı kullanılarak vurgulanmaktadır. Bir diğer örnek şöyledir:

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

Yâr peymânen gehî ikrâr gâh inkâr eder

Gösterir yüz bin sebep dildâdesin bîzâr eder

Görse Azrâil onun hışmından istigfâr eder

Handesinden mu'ciz-i İsa'yı Hak tekrâr eder

«Nergis-i fettânı gör bîmârlık izhâr eder

Gâlibâ kasdı yine kan eylemek kan üstüne» (Td.14/2)

Yukarıdaki tedriste geçen "Görse Azrâil onun korkusundan istigfâr eder" ifadesinde sevgilinin kararsız hâllerinin verdiği yılgınlıktan ve âşığın canına kast

eden bu davranışlarından dolayı Azrâil'i bile ölüm meleği olma görevinden tövbe ettireceği anlatılmış, sevgilinin âşığa zulüm eden hâlleri mübâlağa sanatı yapılarak okuyucuya aktarılmıştır.

2.2.9. Mecaz

Bir kelimeyi ya da sözü gerçek anlamı dışında kullanma sanatıdır. Bir kelimenin gerçek anlamının değil anlamının kastedilmesi için iki anlam arasında bir ilişki bulunması gerekli olup buna "karine (delil)" adı verilmektedir (Tok, 2011, 285-286; Saraç, 2010, 219; Kocakaplan, 2023, 99; Külekçi, 2022, 19; Dilçin, 2005; 415). Dinî muhtevâlı beyitler içerisinde üç yerde tespit edilmiştir. Örnek beyitler şöyledir:

Feûlün/Feûlün/Feûlün/Feûl

Gönül iştiyakınla tehlîl eder
Yakar şevki ***hemrâz-ı Cibril*** *eder (N.5/1)*

Beyitteki "hemrâz-ı Cibril" tamlamasının gerçek anlamı "Cibril'in dostu" demektir fakat aslında mecazi olarak kastedilen Hz. Peygamber'dir.

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

Bu şebde âlemi etmiş kemâl-i lütfundan
Habîb-i hâs-ı Hudâ *reşk-i cennetü'l-me'vâ (N.1/13)*

Birinci beyitte geçen "Habîb-i hâs-ı Hudâ" ifadesinin gerçek anlamı "Allah'ın en yakın, sevgili dostu" olup mecazen kastedilen Hz. Peygamber'dir.

Mefûlü/Fâilâtü/Mefâîlü/Fâilün

Dürr-i yetîm *isem sadef-i aşk içindeyim*

Dürr-i yetîm *zâde-i ümmü'l-garâm olur (G.43/3)*

Birinci beyitte geçen "Dürr-i yetîm" ifadesinin gerçek anlamı "İnci tanesi yetim" olup mecazen kastedilen Hz. Muhammed'dir.

2.2.10. Mecaz-ı Mürsel

Bir kelimeyi ya da sözü gerçek anlamı dışında benzetme amacı olmadan kullanma sanatıdır. Bir kelimenin gerçek anlamının değil mecazi anlamının kastedilmesi için iki anlam arasında bir ilişki bulunması gerekli olup buna "karine (delil)" adı verilmektedir. Genellikle deyimlerde bolca kullanılmaktadır (Dilçin, 2004, 415; Tok, 2011, 285-286; Saraç, 2010, 219; Kocakaplan, 2023, 99; Külekçi, 2022, 21). Dinî muhtevâlı beyitler içerisinde iki yerde bu sanata rastlanmıştır. Örnek beyitler şöyledir:

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

Nikâb-ı hüsnünü tehzîz edince rûyinden

Düşürdü dağlara *Cibril'i vâlih u şeydâ (N. 1/33)*

Yukarıda na'atlar bölümünden alıntılanan beyitte "dağlara düşmek" deyimi ile mecaz-ı mürsel sanatında kullanılan duyguları deyimlerle ifade etme sanatına dair bir örnek görülmektedir.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

Nasîb olmaz mı yâ Rab iktirân ol mâh-ı tal'atle

Gözüm yollarda kaldım *ellerim koynumda hasretle*

Gönül bir hoş tecellîzâr iken sevdâ-yı rü'yetle

«Cihâna arz-ı dîdâr eyledi bir dürlü sûretle

Bana göstermedi dîdârını dildâr bir dürlü» (Th. 9/2)

Tahmis örneğinde "gözü yollarda kalmak" deyimi kullanılmış mecaz-ı mürsel sanatına örnek ortaya konulmuştur.

2.2.11. Teşbih

Teşbih sanatı hem İslâm belâgatında hem de batı retoriğinde mecaz sanatıyla beraber incelenmiştir. Ancak teşbihte mecazın aksine kelimeler gerçek anlamıyla kullanılır. Türkçede teşbih edatı "gibi" takısıdır. Buna ek olarak "tek, sanki, nitekim, çün, güya, gûne, mânend, kadar, sıfat, misal" kelimeleriyle "-casına, -cılayın, -âsâ, -veş, -vâr" ekleri de kullanılmıştır (Tâhir'ül-Mevlevî, 1994, 169). Teşbih, bir nesneyi veya kavramı başka bir nesne veya kavrama benzeten bir edebî sanattır (Macit, 2012, 275; Külekçi, 2022, 32; Pala, 2004, 452; Kocakaplan, 2023, 162; Dilçin, 2005, 405). Dinî muhtevâlı beyitler içerisinde 16 yerde bu sanata rastlanmıştır. Örnekler beyitler şöyledir:

Mefûlü/Mefâîlü/Mefâîlü/Faûlün

Nâr-ı gam-ı hicrimle cinân zevkini buldum

Mânend*-i Halil'im ben o âteşlere yanmam (G.100/3)*

Beyitte geçen "Mânend" kelimesi "gibi" anlamına gelmektedir. Beyitte "Mânend-i Halil'im" ifadesiyle şair kendisini Hz. İbrahim'e benzetmektedir. Bu durum teşbih sanatına örnek teşkil etmektedir.

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

O rütbe vardı tecelli ki şu'le-i zerrât

Ziyâ-yı feyz ile olmuştu bir ***güneş gûyâ*** *(N.1/3)*

Bu beyitte "gûyâ" kelimesini kullanan şairin aslında ikinci dizede geçen "Ziyâ-yı feyz" ifadesini, feyz'in meydana getirdiği parlaklığı, güneşe benzettiği anlaşılmaktadır. Bu da teşbih sanatına bir örnektir. Bir diğer örnek şöyledir:

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

Safâ-yı aşkı semâhânesinde müstagrak

Döner sufûf-ı melâik ***misâl-i Mevlânâ*** *(N.1/31)*

Beyitin ikinci dizesinde geçen "misâl-i Mevlânâ" kısmında "misâl" kelimesi kullanılarak Mevlânâ'nın yaptığı sema ile meleklerin dönüşü benzetilerek teşbih sanatı uygulanmıştır. Mevlânâ'nın semâ ederken ilahî bir aşkla dönmesi ve meleklerin de saf saf dönerek Allah'a yönelmeleri arasında bir benzetme kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Teşbih sanatını içeren diğer örnekler aşağıdaki gibidir.

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

Ol ***kadar*** *ehl-i dalâl olduk ki peymân etmişiz*

Varsa hep birden har-ı deccâla bî'at bekleriz (K.62)

Kıtalar bölümündeki örnekte şair "ol kadar ehl-i dalâl olduk" diyerek sapkınlığa ve doğru yoldan ayrılanlara hem kendisini hem de yaşadığı dönemdeki insanları benzeterek teşbih sanatına örnek oluşturmuştur.

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

*Eylemiş **gûyâ** Hudâ bir yerde cem'-i **lûtf u kahr***

*Bezl ü nesr etmiş **cemâlinden celâlinden** sana (G.4/2)*

Gazeller bölümündeki örnekte şair, sevgiliyi anlatırken Allah'ın onun şahsında hem lütfu hem de kahrı bir arada verdiğini, bunu Cemâl ve Celâl esmasının bir tecellisi olarak sevgiliye bolca nasip ettiğini anlatmaktadır. Cemal ve celal adlarını zikrederek tezat sanatını kullanan şair aynı zamanda bu kullanımda, Eylemiş gûyâ ifadesiyle teşbih sanatını da ortaya koymuştur.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

Lisân-ı âşık-ı nâçârı deng ü lâl eden Mevlâ

*O fettân şûha **gûyâ** kuş dilinden bir lisân vermiş (G. 65/2)*

Şairin bir gazelinden alıntılanan beyitte fettan (fitneci) ve şûh'a (hareketlerinde serbest olan kişi) sanki kuş dilinden bir lisan verilmiş gibi denilerek teşbih sanatı uygulanmıştır.

Feilâtün/Feilâtün/Feilâtün/Feilün

Ne tecellî bu ki dîdârı eder âdemi lâl

*Tûr'a çıkmış **gibi** bir Vâdî-i Eymen'li güzel (G.92/3)*

Yukarıdaki örnekte şair, sevgilin âşığa görünmesi ile Hz. Musa'nın Tur Dağı''nda şahit olduğu tecelliyi, etkisi bakımından birbirine benzetmiştir. Allah'ın

tecellisi ile kendinden geçen Musa peygamber gibi âşık da sevgilisini görünce dilsiz olmuştur. Aynı zamanda Hz. Musa'nın peltek konuşmasına da atıfta bulunulmuştur. Sevgili burada, Hz. Musa kıssasının geçtiği yer olan Vadi-i Eymen'den bir güzele teşbih sanatı vasıtasıyla benzetilmiştir. Hz. Musa kıssasına da şair telmihte bulunmuştur.

Mefûlü/Mefâîlü/Mefâîlü/Faûlün

*Cennet **gibi** mahlût olarak sahn-ı mekâtip*

Birlikte okur hûri vü gılmân-ı ma'ârif (Kudûmiyye, 17)

Kudûmiyyeden örnekte cennet, teşbih sanatı ile hûrilerin, gılmânların birlikte karışık hâlde eğitim gördükleri yer olarak tasvir edilmiştir.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

*Yanardım **misl**-i İhsân âteş-i cânsûz-ı gayretten*

Maazallâh eger bir an olaydım dûr aşkından (N. 4/5)

Na'atlar bölümündeki beyitte şair kendisini eğer sevgilinin aşkından uzak kalırsa, sevgiliye/Hz. Peygamber'e kavuşmanın can yakan ateşiyle yanan İhsan'a yani yine kendisine benzetmektedir. Burada şair kendini yine kendine teşbih ederken varlığını mücerret, başka bir varlık gibi takdim etmiştir.

Faûlün/Faûlün/Faûlün/Faûl

Bu târîhe imdâd eder çâryâr

*Bu yıl doğdu **meh-veş** Muhammed Ali (Bir Târîh-i Velâdet, 18)*

Yukarıdaki örnekte “meh-veş”, ay yüzlü gibi Muhammed Ali bu yıl dünyaya geldi denilerek teşbih sanatı meydana getirilmiştir.

Biz Kara Ahmed’le başa çıkmışız

Kuruyu bırakmış yaşa çıkmışız

Eğeri görmeden kaşa çıkmışız

*Atlar oynatmışız arslan**casına** (Bir Destan, 12)*

Mef ûlü fâilün parmak hesâbı

Hepsinde fakîrin vardır nisâbı

Ezberden okuruz biz dört kitâbı

*Tevrât’ı İncil’i Kur’ân**’casına** (Bir Destan, 13)*

O gün câmilerde dolaştık sâ’im

Tâ’at-ı Hudâ’ya olduk müdâvim

Bu şeb de cânânla olalım kâ’im

*Mevlâm kabul etsin Yezdân**casına** (Bir Destan, 23)*

Buhurlar yakarak ıtır süründük

Ele tesbîh aldık Hak’dan göründük

Soyunup rahmânî kisve büründük

*İşler yapmak için şeytân**casına** (Bir Destan, 25)*

Gelince o reşk-i firdevs-i a’lâ

Kâlâ-yı cân kıldım pâyine fedâ

Bu gece giymişti çünkü serâpâ

*Sırmalı hulleler gılmân**casına** (Bir Destan, 27)*

Destandaki "arslancasına" arslan gibi ifadesiyle şair kendisini ve içinde yaşadığı toplumu cesaretin sembolü olan arslana benzeterek teşbih sanatını uygulamıştır. Devamında "Kur'âncasına" Kur'ân gibi ifadesiyle de dört kutsal kitabın ortak mesajları itibariyle Kur'ân-ı Kerîm'e benzeterek teşbih sanatını ortaya koymaktadır. Yine "Yezdâncasına" Tanrı gibi gibi, ifadesiyle şair Allah'tan yaratıcı olarak taat ve kulluğunu kabul etmesini istemekte ve teşbih sanatı burada ortaya çıkmaktadır. Devamındaki dizelerde "şeytâncasına" şeytan gibi ifadesiyle şair kendisini ve içinde bulunduğu toplumu dindar görünerek aslında şeytana yaraşır işler yapar şekilde betimlemiş ve teşbih sanatını uygulamıştır. Son olarak "gılmâncasına" cennet erkeği gibi ifadesi ile firdevs cennetindeki Hz. Peygamber'e atıf yapılarak teşbih sanatı kullanılmıştır.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

Tecellî neş'esinden hıyre-çeşm olmuş ulü'l-ebsâr

*Teveccüh eyle İhsân kıble-i dîdâra **Mûsâ-vâr***

Bakıp kesrette görmüş zevk-i vahdet dîde-i bîdâr

«Bu rengârenk meşhûdâtda Tal'at cemâl-i yâr

A'yândır dîde-i hak-bînime her bâr bir dürlü (Th. 9/5)

Musa-vâr ifadesi ile şair, bir önceki tecelli kelimesi arasında ilgi kurmuştur. Akıl sahiplerinin bakışları, Hakk'ı görmenin sevinci ile donuklaşmıştır. Şair de sevgilinin yüzünü/vahdetini yönelecek bir yer olarak tasvir etmiş, vahdet tecellisi olan sevgilinin yüzüne yönetmeyi, Hz. Musa'nın şahit olduğu tecelli ile ilişkilendirerek "Musa gibi" sen de sevgiliye, yönel diyerek kendisi ve Hz. Musa arasında teşbih sanatı ile bir ilgi kurmuştur.

2.2.12. İstifham

Doğrudan heyecana bağlı sanatlardan olan biri istifham; hayret, elem, şefkat, nefret, kin gibi duyguların soru şeklinde sorulmasıyla ortaya çıkmaktadır. Fakat bu sorulara cevap beklenmemektedir. Çünkü bu sorular cevap almak için değil, duygu ve heyecanların daha vurgulu ve etkili bir şekilde aktarılabilmesi için var olmuşlardır (Pala, 2004, 200; Külekçi, 2022, 120; Kocakaplan, 2023, 79; Dilçin, 2005, 456). Dinî muhtevâlı beyitler arasında bu sanat sekiz yerde tespit edilmiştir. Bu edebî sanata örnek beyitler şöyledir:

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

Nedendi *tuhfe-i ta'zîm-i kâinat bütün*

Nedendi *bâis-i cûş-ı avâtıf-ı uzemâ (N.1/10)*

Na'tlar bölümünde yer alan beyitte iki defa geçen "Nedendi" sorusu, istifhâm sanatına örnek teşkil etmektedir. Şair Peygamber'in gelişiyle kâinatın ve O'nun gelişini bekleyen her şeyin coşkusunun sebebini işaret ederek, onun kâinatın en büyük hediyesi olduğunu dile getirmektedir.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

Nasîb ***olmaz mı*** *yâ Rab iktirân ol mâh-ı tal'atle*

Gözüm yollarda kaldım ellerim koynumda hasretle

Gönül bir hoş tecellîzâr iken sevdâ-yı rü'yetle

«Cihâna arz-ı dîdâr eyledi bir dürlü sûretle

Bana göstermedi dîdârını dildâr bir dürlü» (Th. 9/2)

Tahmis örneğindeki “olmaz mı” ifadesi istifham sanatına örnek teşkil etmektedir.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

*Hakîr **olsun mu** yâ Rab kalb-i hicran dağlayan islâm*
Sürüp dergâha yüzler ağlayan el bağlayan islâm
Gelir feryâd ü istimdâda mâtem çağlayan islâm
«İlâhî gülsün artık bunca yıl kan ağlayan islâm
Dil ağlar çeşm-i cân ağlar zemin ağlar semâ ağlar» (Th.10/6)

Tahmisteki “olsun mu” şeklindeki soru ifadesi istifham sanatına örnek teşkil etmektedir. Diğer örnekler şöyledir:

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

Mahabbet anda mutrib andadır elhan-serâ anda
Eder îmâ-yı vuslat çeşm-i şûh-ı dil-rubâ anda
Aman yâ Rab neler yapmaz dil-i pür-ibtilâ anda
Mey anda dilber anda cümle yârân-ı safa anda
*Geçip cennetten Âdem sâkin-i meyhâne **olmaz mı** (Tahmîs 5/4)*

Yukarıdaki manzume, Vecdî’nin bir gazelini tahmistir ve “olmaz mı” sorusu istifhâm sanatı örneğidir. Bu beyitte şair, başta her ne kadar dünyevî zevklerden bahsetse de aslında şairin kullandığı mazmunlar, masivadan geçip gerçek âleme, gerçek mutluluğa yani dünyaya ait şeylerden kurtulmaya işaret eden kelimelerden oluşmaktadır. Bu yönü ile şair, cennetteki nimetlerden vazgeçen Hz. Âdem üzerinden bir örneklik kurmakta ve vahdete kavuşmak amacıyla vazgeçilen her şeyin aslında

cennet nimetlerinden daha güzel olduğunu "olmaz mı" sorusu ile vurgulamaktadır. Beyitte şairin kendine ait mısraları, Vecdî'nin kullandığı bu sanat üzerine inşa ettiği görülmektedir.

Feilâtün/Feilâtün/Feilâtün/Feilün

Vahdet-i sırfeye müstagrakım el'ân giderim

Deyre yâ mescide mensup ***nedir*** *ben bilmem*

Bilirim sıdk ile Allâh'ı bir ancak İhsân

Mâsivâdan dahî matlûb ***nedir*** *ben bilmem (KT. 6)*

Yukarıdaki örnekteki "nedir" ifâdeleri istifhâm sanatını oluşturmaktadır. Şair burada vahdet-i vücuda ulaşmak için bulunduğu hâlden, dünyevî olan her şeyden mescit, ibadet, kilise gibi ya da masiva olarak nitelenen her şeyden uzaklaştığını belirtmektedir ve istifham sanatını kullanarak içinde bulunduğu hâlin anlatımını kuvvetlendirmiştir.

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

Doğar mı *âlem-i dîgerde nerde bilmem ki*

Açılmamış bana bir yüzden âfitâb-ı hayât (G.14/4)

Beyitinde istifhâm sanatına örnek teşkil eden ifadede ilk dizede geçen "Doğar mı?" sorusudur.

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

Hâk-i iflâs üzre düşmüş can verir ahlâkımız

***Hangi** vicdandan rehâ **kimden** fazîlet bekleriz (K.63)*

Kaside örneğindeki "hangi" ve "kimden" soruları istifhâm sanatına örnek teşkil etmektedir. Şair burada devrinden şikâyet etmede, klasik şiirin çokça işlenen bu temasını kendi devri için de kullanmaktadır. Ahlakımızın iflas toprağı üzerinde can vermekte olduğunu belirten şair, içinde bulunduğu ümitsizliği okuyucuya daha iyi aktarabilmek için de hangi ve kimden sorularını kullanarak istifham sanatını kullanmıştır.

2.2.13. İstihdâm

İki farklı anlamı olan bir kelimenin, delâlet ettiği anlamların ayrı ayrı kastedilerek kullanılmasıdır. Bir kelimenin her iki anlamı için ayrı ayrı işaretler bulunmasıdır. Edebiyatımızda fazla kullanılmış bir sanat değildir (Coşkun, 2007, 101; Saraç, 2010, 321; Külekçi, 2022, 101; Kocakaplan, 2023, 84; Dilçin, 2005, 429). Bu sanat dinî muhtevâlı beyitler arasında iki yerde tespit edilmiştir. Örnek beyit şöyledir:

Feilâtün/Feilâtün/Feilün

*Akarak gönlümü **dağlar** dereler*

Ağlarım şimdi ben ağlar dereler

Seni inler bana elhân-ı vatan

*«Seni söyler bana **dağlar** dereler» (G. 25/1)*

"Akarak gönlümü dağlar" mısrasındaki dağlar ile "seni söyler bana dağlar" mısrasındaki "dağlar" kelimeleri sesteş kelimelerdir fakat anlamları farklıdır. İlk mısrada derelerin, âşığın gönlünü yıpratması "dağlar ifadesi ile belirtilirken, ikinci mısrada doğa unsuru olan dağlar anlamı metinde kullanılmıştır. Diğer örnek şöyledir:

Mefûlü/Fâilâtü/Mefâîlü/Fâilün

Cânân temâyül etti de sînemde ağladı

Bülbül çemende kondu perîşân ***pey üstüne***

Çektim ayağı bâdeden öptüm dudağını

Billâh bu kevserin dahi içmem ***mey üstüne****(Kıt'alar, 12)*

Kıtalar bölümündeki örnekte istihdâm sanatına örnek teşkil eden kısım "pey üstüne" ve "mey üstüne" kafiyelerinde görülmektedir. İlkinde bülbülün ağacın dalında ayaklarının "üstüne" fiziksel olarak somut anlamıyla durması kastedilirken, ikincisinde şarabın "üstüne" kevser olsa içmem şeklinde, bir içeceği içtikten sonra arkasına başka bir içecek içmek anlamı kastedilmiştir.

2.2.14. Nida

Nida, duygu ve heyecanın yoğun olduğu anlarda yapılan etkili seslenme sanatıdır. Şair veya yazar tarafından duygu ve heyecanı coşkulu ve etkileyici bir şekilde belli etmek amacıyla kullanılmaktadır. Bu sanat, şiirde genellikle "Ey, eyvah, eyâ, vah, ah vs." gibi ünlemlerle gerçekleştirilmektedir ve şairin yoğun duygularını, şaşkınlık, coşku, acı, öfke gibi hislerini güçlü bir seslenişle ifade etmesini sağlamaktadır (Dilçin, 2004, 453; Karaalioğlu, 1969, 53; Külekçi, 2022, 161; Kocakaplan, 2023, 113). *Dîvân*'daki dinî muhtevâlı beyitlerde on dokuz yerde bulunmaktadır. Bu sanata örnek beyitler şöyledir:

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

Nûr-ı âlem-sûz-ı aşkından dil olsun müstenîr

Ey *Fuzûlî rûh-ı pâkinden de himmet bekleriz (K. 78)*

Beyitte, “Ey Fuzûlî” hitabıyla, nida sanatı kullanılmakla birlikte Dîvân şairlerinden Fuzûlî’nin Dîvân şiirinin en lirik şairlerinden, âşığı, mecnunu en iyi anlatan şairlerden biri oluşuna da atıfta bulunulmaktadır.

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

*Nebiy-yi muhterem **ey** şefî-i her dü-serâ*

***Eyâ** hülâsa-i mevcûd melce-i fukarâ (N.1/36)*

Bu beyitte geçen “Ey” ve “Eyâ” hitapları şairin her iki âlemde de şefaatçi olan ve maddi manevi ihtiyacı olan herkesin sığınağı olan Hz. Peygamber’den şefaat isteyen şairin ona seslenişini ifade etmektedir. Bu kullanım, nidâ sanatına örnek teşkil etmektedir. Bir başka beyit örneği şöyledir:

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

***Yâ habîballâh** bir şûride-ser meczûbunum*

Dem gelir İhsân’ı feyzin şöhre-i âfâk eder (N.2/5)

“Yâ habîballâh” hitabıyla bir önceki örnekte olduğu gibi Hz. Peygamber’e seslenilmektedir.

Mefûlü/Fâilâtün/Mefûlü/Fâilâtün

***Ey** menba-ı şefâat **vey** meş’al-i hidâyet*

İhsanı kesme lutf et ihsân-ı bî-nevâdan (N.3/7)

Beyitteki “Ey” ve “vey” hitâpları nida sanatına örnek teşkil etmektedir.

Mefûlü/Fâilâtü/Mefâîlü/Fâilün

*Seyr-i cemâl-i pâkin için **ey** ilâh-ı hüsn*

Her zerre cezb-i aşk edecek bir nigâh olur (N.41/4)

Beyitteki "ey" hitâbı nida sanatına örnek teşkil etmektedir.

Mefûlü/Fâilâtü/Mefâîlü/Fâilün

İhsan ümîd-i lutf-ı visâl eyler ağlarım

*Âşıkların terânesi hep **âh ü vâh** olur (N.41/5)*

Beyitteki "âh" ve "vâh" hitâpları nida sanatına örnek teşkil etmektedir.

Mefûlü/Fâilâtün/Mefûlü/Fâilâtün

*Gönlüm bu ibtilâdan âzâde kılma **yâ** Rab*

*Âzâde kılma **yâ** Rab gönlüm bu ibtilâdan (N.3/3)*

Yukarıdaki beyitteki "yâ" hitâpları nida sanatına örnek oluşturmaktadır.

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

Kûşe-gîr-i inzivâ olmakla bir dergâhda

*Şeyh-i câhilden aman **yâ** Rab kerâmet bekleriz (K.36)*

Kıtalar bölümündeki örnekte "yâ Rab" ifâdesi nida sanatına örnektir.

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

***Ey** İlâhi yâr gel olsun fedâ canlar sana*

Hep kudûmünden refah ister sa'âdet bekleriz (K. 75)

Kıtalar bölümündeki örnekte "Ey İlâhi" ifâdesi nida sanatını ortaya koymaktadır.

Mefûlü/Fâilâtü/Mefâîlü/Fâilün

İhsân garîb ü haste gönül şerha-nâk ise

Bîçâreler devâsı devâ-yı helâk ise

Encâm-ı hasretimde yerim zîr-ı hâk ise

***Yâ** Rab nikâb-ı merhametin çâk çâk ise*

Kalsın benim de dest-i felâkette dâmenim (Muhammes, 2/5)

Yukarıdaki örnekte "Yâ Rab" seslenişi nida sanatına örnektir.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

***Eyâ** maksûd-ı mutlak zât-ı Hakkın mahz-ı matlûbu*

Bihîn mesned-tırâz-ı tahtgâh-ı mülk-i mahbûbu

Yakarken derd-i âteşnâk-ı aşkın sabr-ı Eyyub'u

"Tutardı hûn-ı hasret dâmen-i ferzend-i Ya kub'u

Geçeydi sâye-i verd-i ruhun fikr-i Züleyhâ'dan" (Th.3/4)

Yukarıdaki tahmiste "Eyâ" hitâbı bu sanata vurgu yapmaktadır.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

Mahabbet anda mutrib andadır elhan-serâ anda

Eder îmâ-yı vuslat çeşm-i şûh-ı dil-rubâ anda

*Aman **yâ** Rab neler yapmaz dil-i pür-ibtilâ anda*

Mey anda dilber anda cümle yârân-ı safa anda

Geçip cennetten Âdem sâkin-i meyhâne olmaz mı (Tahmîs 5/4)

Tahmis örneğindeki "Yâ Rab" ifâdesi nida sanatına örnektir.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

*Nasîb olmaz mı **yâ** Rab iktirân ol mâh-ı tal'atle*

Gözüm yollarda kaldım ellerim koynumda hasretle

Gönül bir hoş tecellîzâr iken sevdâ-yı rü'yetle

«Cihâna arz-ı dîdâr eyledi bir dürlü sûretle

Bana göstermedi dîdârını dildâr bir dürlü» (Th. 9/2)

Tahmis örneğindeki "Yâ Rab" ifâdesi nida sanatına örnektir.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

*Sükûn bulmaz mı **yâ** Rab bir zaman dinmez mi hengâme*

Felâket intihâ bulmaz mı zulm ermez mi encâma

Hayât olmaz nasîb islâma pâyân yok mu âlâma

«Yine bilmem ne hâl olmuş diyâr-ı zâr-ı islâma

Yerinden sarsılır arş-ı Hudâ dest-i du'â ağlar» (Th.10/2)

Tahmis örneğindeki "Yâ Rab" ifâdesi nida sanatı ile oluşturulmuştur.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

*Hakîr olsun mu **yâ** Rab kalb-i hicran dağlayan islâm*

Sürüp dergâha yüzler ağlayan el bağlayan islâm

Gelir feryâd ü istimdâda mâtem çağlayan islâm

«İlâhî gülsün artık bunca yıl kan ağlayan islâm

Dil ağlar çeşm-i cân ağlar zemin ağlar semâ ağlar» (Th.10/6)

Tahmis örneğindeki "Yâ Rab" ifâdesi nida sanatına örnektir.

Cehl âfet-i cândır ana kurbân etme

Bîgâne-i cânâne-i irfân etme

Fermân-berim ahkâmına neylersen et

***Yâ** Rabb beni hem-sohbet-i nâdân etme (Rubailer, 16)*

Rubailer bölümündeki örnekte "Yâ Rab" hitâbı bu sanata örnektir.

Mefûlü/Mefâîlü/Mefâîlü/Faûlün

Yâ *Rab ne medâristi ne tahsîl idi ol*

Hep "kâle yekûlu" diye çan çân-ı ma'ârif (Kudûmiyye, 119)

Yukarıdaki örnekte "Yâ Rab" seslenişi ile nida sanatı oluşturulmuştur.

Mefûlü/Mefâilün/Faûlün

Yâ *Rab ne nevâ nevâ-yı cânân*

İnler bu nevâda nây-ı hamsi (Hamsi Kasidesi, 37)

Hamsi Kasidesindeki örnekte "Yâ Rab" hitâbıyla nida sanatına atıfta bulunulmuştur.

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

Ben demez miydim amân ***ey*** *dil güzellerden kaçın*

Âdemin zîrâ perî-rûlar alır ârâmını (G. 136/5)

Gazel örneğindeki "ey" ifâdesi ile nida sanatı oluşturulmuştur. Şair, nida sanatını dinî muhtevâlı beyitlerinde genel olarak ya Cenâb-ı Hak'tan bağışlanma dilerken ya da Hz. Peygamber'den şefaat isterken kullanmıştır. Fuzuli, bu sanatla seslenilen tek örnek olması dolayısıyla önem teşkil etmekte, şairin kimlerden etkilendiği hakkında da bilgi vermesi dolayısıyla dikkat çekmektedir.

2.2.15. Mülemma

Bir edebiyat terimi olarak mülemma, bir manzumenin mısralarından kiminin tamamen veya kısmen, değişik bir lisanla yazılmasıdır. Edebiyatımızda dîvân şairleri tarafından sıkça kullanılan bir edebi sanattır (Külekçi, 2022, 215; Pala, 2004, 339; Kurtuluş, Pala, 22 Şubat 2026).

Dinî muhtevâlı beyitlerde beş yerde geçmektedir. Bu sanata örnekler aşağıdaki gibidir:

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

Hızr-ı ferrûh-pey *gelip* ***erbâb-ı azm ü himmetin***
Rehber-i te'yîd *olur* ***a'mâl-i hayr-efzâsına***
Bâ-i bismillah *alıp yazdım güher târîhini*
Bed' olundu rıhtımın bir vefk-ı bâl imlâsına (T.K. 270)

Tarihi kıtalar örneğinde "bâ-i bismillah" ifâdesi mülemma sanatına örnek teşkil etmektedir.

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

Be-nûr-ı meş'ale-i lâilâhe illallâh
Be-hakk-ı tal'at-ı Mevlâ be-Manzûr-ı Sinâ *(N.47)*

Örnekte "lâilâhe illallâh" ifâdesi mülemma sanatını oluşturmaktadır.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

*Görenler **ebruvân**ın sayha-i **Allâhü Ekberle***

***Birabbi'l-beyt** olurlar **sâcidân**-ı nûr aşkından (N.4/3)*

Yukarıdaki örnekte Allahu Ekberle ifâdesi mülemma sanatına örnek teşkil etmektedir.

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

Câmi-i millet**teyiz ihvâna **hayyâle'l-felâh

Eyleriz bir hayli müddettir ikâmet bekleriz (K.66)

Kıtalar örneğinde ezan'da geçen "hayyâle'l-felâh" çağrısı mülemma sanatına örnek oluşturmaktadır.

Mefûlü/Mefâîlü/Mefâîlü/Faûlün

*Yâ Rab ne **medâris**ti ne **tahsîl** idi ol*

*Hep **"kâle yekûlu"** diye çan **çân-ı ma'ârif** (Kudûmiyye, 119)*

Kudûmiyye örneğinde yer alan "kâle yekûlu" ifâdesi mülemma sanatına örnektir.

2.2.16. Tekrîr

Bir edebiyat terimi olarak tekrîr, anlamı güçlendirmek amacıyla birbirinin aynı kelime ya da kelime gruplarını tekrarlamaktır. Tekrar edilen kelime vâsıtasıyla kullanılan ifadelerin daha açık ve net bir anlam kazanması söz konusu olup muhatabın dikkatinin toplanması amaçlanmaktadır. Bu sanat kapsamında şair kendi

üzerinde etkili olan bir durumu sık sık tekrarlayarak okuyucularının düşüncelerini tek bir noktaya odaklamayı hedeflemektedir (Saraç, 2010, 196; Tok, 2011, 259; Külekçi, 2022, 187; Dilçin, 2005, 452; Kocakaplan, 2023, 145; Pala, 2004, 447). *Dîvân*'daki dinî muhtevâlı beyitler arasında bu sanata altı defa rastlanmıştır. Bu edebî sanata örnekler şöyledir:

Mefûlü/Mefâîlü/Mefâîlü/Faûlün

***Allâh** derim ben seni gördükçe gönülden*

***Allâh** için ol dîde-i giryâne mu'ârız (G.68/3)*

Beyitte manayı kuvvetlendirmek niyetiyle tekrîr sanatına başvurulmuştur ve "Allâh" kelimesini iki defa tekrar edilmiştir. Sevgilinin gözlerine bakıldığında Allah zikredilmesi, ilahî aşkın sevgilinin güzelliğinde tecelli ettiğini ifade etmektedir. Kasideler bölümünden bir diğer örnek şöyledir:

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

***Hudâyı** zikr **ile** meşhûn **iken** sürâdık-ı kevn*

***Hudâyı** fikr **ile** mebtûn **iken** zuhûr u hafâ (N.1/4)*

Varlık üzerindeki perde Allah'ın zikri ile ağırlaşmış/dopdoluyken, gizli ve âşikar olanlar Allah'ı anmakla yorgun, kendinden geçmiş iken anlamına gelen beyitte "Hudâyı", "iken" ve "ile" kelimeleri her iki dizede de birer kez tekrar edilerek tekrîr sanatı uygulandığı görülmektedir. Bir diğer örnek şöyledir:

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

Muntazırlar muhtazırdır muhtazırlar muntazır

Bekleriz ammâ bilen yoktur ne hâlet bekleriz (K. 51)

Beyitte tekrar eden "muntazırlar" ve "muhtazırdır" kelimeleri tekrîr sanatına örnek teşkil etmektedir. İnsanların bekleyişi ve beklenen ilahî hâlin bilinmezliği, uhrevî kurtuluşa duyulan gizli özlemi yansıtmaktadır.

Mefûlü/Mefâîlü/Mefâîlü/Feûlün

Bülbülleri nâlende eder gonca çiçeksin

Âşıkları ağlatma cezâsın çekeceksin

Firdevs-i mahabbetteki ***nâzende meleksin***

Nâzende meleksin *kuzucuksun küçücüksün*

Kâfî seni bir nazramız âzâre efendim (Muhammes, 1/5)

Yukarıdaki örnekte tekrar eden "nâzende meleksin" ifâdeleri tekrîr sanatını ortaya koymaktadır. Firdevs cennetindeki melekler sevgili ile özdeşleştirilerek ilahî aşka atıf yapılmaktadır.

Mefûlü/Fâilâtü/Mefâîlü/Fâilün

Dürr-i yetîm *isem sadef-i aşk içindeyim*

Dürr-i yetîm *zâde-i ümmü'I-garâm olur (G.43/3)*

Gazel örneğinde tekrar eden "dürr-i yetîm" ifâdesi tekrîr sanatına örnek teşkil etmektedir. Beyitte şair, istiridye kabuğu içinde saklı olan aşktan bahsetmektedir. Aslında kastedilen Hz. Peygamber'e olan aşktır.

Bir de ne göreyim yârânmış gelen

Hâne-i rahmâna şeytânmış gelen

***Kâfile kâfile** hicrânmış gelen*

Hem-vuslat olmadan cânâncasına (Bir Destan, 34)

Destanda geçen "kâfile" kelimesi tekrar edilerek tekrîr sanatı meydana getirilmiştir. Rahman'ın evine şeytan ve ayrılık kervanlarının gelmesi, ilahî kavuşmaya engel olan dünyaya aldanma durumunu dile getirmektedir.

2.2.17. Tevriye

Bir edebiyat terimi olarak iki veya daha fazla anlamı olan bir kelimenin yakın anlamını söylemek ama aslında uzak anlamını kastetmektir (Külekçi, 2022, 94). *Dîvân*'daki dinî muhtevâlı beyitler arasında bu sanat iki yerde tespit edilmiştir. Tevriye sanatına örnek olarak aşağıdaki beyitler verilebilir:

Mefâîlün/Feilâtün/Mefâîlün/Faûlün

Likâ-yı tal'ata bak ey gönül mükerrem isen

*Behişt-i vuslatı koy sen de **ibn-i âdem** isen (G.81/1)*

Bu beyitte geçen "ibn-i âdem" kelimesiyle kastedilen Hz. Âdem'in oğlu değildir. Kelime burada uzak anlamını almaktadır. İnsanoğlu anlamında veyahut Hz. Âdem peygamberin neslinden gelen anlamında kullanılmıştır. Bu kelimenin tevriyeli kullanıma örnek teşkil ettiği tespit edilmiştir.

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

*Vücûdun oldu senin nakş-ı evvel-i **hâtem***

*Egerçi **hâtemi** sensin nebîlerin ammâ (N.1/39)*

Yukarıdaki örnekte iki anlamlı olan hâtem kelimesi hem mühür anlamıyla hem de peygamberlerin sonuncusu olması bakımından Hz Peygamber kastedilerek kullanılmıştır. Beyitte hem yakın anlam hem de uzak anlamın birlikte kullanılmış olduğu görülmektedir.

2.2.18. Teşhis ve İntak

Bir edebiyat terimi olarak teşhis, insan dışındaki varlıkları duyan, düşünen, hareket eden biçimde, bir nevi insan kişiliğinde göstermek, kişilik vermek teşhis sanatıdır. İntak sanatı ise, söyletme, konuşma yeteneği olmayan şeyleri konuşturma sanatıdır. Genellikle teşhis ile birlikte kullanılır. Her intakta bir teşhis vardır ama teşhis bazen intaksız da olabilir (Dilçin, 1983, 419; Külekçi, 2022, 136; Pala, 2004, 233; Kocakaplan, 2023, 176). *Dîvân*'daki dinî muhtevâlı beyitler arasında bu sanat beş yerde tespit edilmiştir. Bu sanata dair örnekler şöyledir:

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

*Hâk-i iflâs üzre düşmüş **can verir ahlâkımız***

Hangi vicdandan rehâ kimden fazîlet bekleriz (K.63)

Yukarıdaki beyitte koyu renkle vurgulanan ifade de "ahlâk" kelimesi sanki canlı bir varlıkmış gibi gösterilerek can vermesi söz konusu edilmektedir.

Feûlün/Feûlün/Feûlün/Feûl

Gönül iştiyakınla tehlîl eder

Yakar şevki hemrâz-ı Cibril eder (N.5/1)

İnsan kalbinin görünmeyen soyut tarafı olan “gönül”, bir insan gibi canlı olarak betimlenmektedir. Beyitte intak sanatıyla “gönül”, adeta yaşayan ve zikreden, la ilahe illallah zikri çeken bir varlık gibi betimlenerek şairin duygularını derinleştirmektedir.

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

Kalb-i mecrûh-ı vatandır *çâk çâk olmuş yatan*

Gelse mahşerler dirilmek yok bu müthiş fevtten

Tabl-ı şâdî sûr-ı İsrafil’i tanzîr eyleyip

Urmasın beyhude dem ve’l-ba’sü ba’del-mevtten (Hadisevi Kıt’alar, 5)

Yukarıdaki örnekte vatanın kalbinin yaralandığından bahsedilmektedir, vatanın kalbi yoktur ama varmış gibi insana benzetilmektedir. Bu durum teşhis sanatına örnektir. Diğer örnek şöyledir:

Feilâtün/Feilâtün/Feilün

Akarak gönlümü dağlar dereler

Ağlarım şimdi ben ***ağlar dereler***

Seni inler bana elhân-ı vatan

«Seni söyler bana dağlar dereler» (G. 25/1-2)

Yukarıdaki gazelde “ağlar dereler” ve dağlar dereler ifadesinde dereye insan özelliği kazandırılarak hem ağlama hem de dağlama fiilleri atfedilerek teşhis yapılmıştır. Diğer bir örnek şöyledir:

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

*Hudâ bilir ki **gönül teşnedir** cemâlin için*

Zülâl-i tal'at-i pâkinle eyle sen irvâ (N. 52/1)

Yukarıdaki na'atta "gönül teşnedir" gönül susamıştır ifadesinde gönle insan özelliği kazandırılarak teşhis sanatına örnek teşkil edilmektedir.

2.2.19. Sihr-i Helâl

Bir edebiyat terimi olarak sihr-i helâl, bir beyitin ilk mısrasının sonunda yer alan kelime veya kelime grubunun, birinci mısranın sonuna bağlanabileceği gibi ikinci mısranın en baş tarafına da bağlanabilecek nitelikte olmasıdır. Bazen güzel ve iyi söylenmiş sözler içinde bu tabir kullanılabilir (Saraç, 2006, 297; Tok, 2011, 109; Külekçi, 2022, 247; Kocakaplan, 2023, 127; Dilçin, 2005, 445; Pala, 2004, 405).

Ayrıca sihr-i helâl sanatının doğru kabul edilebilmesi için iki beyitin de kazandığı mananın birbiriyle aynı ve uygun olması gerekir. Dinî muhtevâlı beyitler içerisinde sihr-i helâl sanatına dört yerde rastlanmış olup örnek beyitler şöyledir:

Mefûlü/Fâilâtün/Mefûlü/Fâilâtün

*Gönlüm bu ibtilâdan **âzâde kılma yâ Rab***

***Âzâde kılma yâ Rab** gönlüm bu ibtilâdan (N.3/3)*

Beyitte vurgulanan kelime grubunun ikinci mısranın baş tarafında da kullanılabilmiş olması sihr-i helâl sanatına örnek teşkil etmektedir.

Mefûlü/Fâilâtü/Mefâîlü/Fâilün

Dürr-i yetîm isem sadef-i aşk içindeyim

Dürr-i yetîm *zâde-i ümmü'l-garâm olur (G.43/3)*

Yukarıdaki beyitte vurgulanan kelime grubunun her iki mısrada da kullanılmış olması ve ikinci mısranın da başında kullanılabilmesi sihr-i helâl sanatına örnek teşkil etmektedir.

Mefûlü/Mefâîlü/Mefâîlü/Feûlün

Bülbülleri nâlende eder gonca çiçeksin

Âşıkları ağlatma cezâsın çekeceksin

Firdevs-i mahabbetteki ***nâzende meleksin***

Nâzende meleksin *kuzucuksun küçücüksün*

Kâfî seni bir nazramız âzâre efendim (Muhammes, 1/5)

Yukarıdaki örnekte vurgulanan kelime grubunun iki mısrada tekrar edilerek ikinci mısranın başında da kullanılabilmesi sihr-i helâl sanatına örnek oluşturmaktadır.

2.2.20. İştikâk

Sözlük manası türemedir. Bir edebiyat terimi olarak ise aralarında mana ve terkip itibarı ile fark olmak kaydıyla bir kökten başka bir kelimenin veya kelimelerin türetilmesidir. Bu tür kelimelere müştak kelimeler denilir. Meydana gelen sanata da iştikak denir. Bu sanat; birbiriyle gerçekte müştak olan kelimelerin bir araya getirilmesiyle yapılan bir iştikâk çeşidi olan "İttihâd-ı iştikâk" ve herhangi bir köke bağlı olmadığı halde, yazılış ve telaffuzundaki benzerlikten dolayı bir köke bağlı gibi görünen kelimelerin bir araya gelmesiyle oluşan "Şibh-i iştikâk" şeklinde ikiye

ayrılmaktadır (Külekçi, 2022, 136; Saraç, 2010; Karaalioğlu, 1969; Kocakaplan, 2023, 84; Dilçin, 2005, 483).

*Dîvân'*da dinî muhtevâlı beyitler içerisinde iştikâk sanatına dört yerde rastlanmış olup örnek beyitler şöyledir:

Feûlün/Feûlün/Feûlün/Feûl

*Gönül **iştiyak**ınla tehlîl eder*

*Yakar **şevk**i hemrâz-ı Cibril eder (N.5/1)*

"İştiyak" kelimesi bir şeyi çok arzulama, o şeye aşırı özlem duyma anlamlarına gelmektedir. "Şevk" kelimesi, bir şey için duyulan büyük bir heyecan anlamına gelmektedir (Sami, 2023; Devellioğlu, 2012).

Şevk ve iştiyak kelimeleri birbiriyle müştak olan aynı kökten türemiş olan kelimelerdir. Bu nedenle bu beyitte ittihâd-ı iştikâk edebî sanatı kullanılmıştır. Bu sanata örnek teşkil eden diğer örnek şöyledir:

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

*Murâd-ı hilkat-i **mevcûd** esâs-ı kasr-ı **vücûd***

Binâ-yı gâye-i maksûd şâhid-i Mevlâ (N.1/18)

Mevcûd ve vücûd birbiriyle müştak olan aynı kökten türemiş olan kelimeler olmaları sebebiyle aralarında ittihâd-ı iştikâk sanatı bulunmaktadır. Mevcûd kelimesi var olan, bulunan, hazır olan, hazır bulunan veya bir topluluğu meydana getiren fertlerin hepsi anlamlarına gelmektedir (Devellioğlu, 2012, 737). Vücûd kelimesi ise bulunma, var olma, varlık; insan veya hayvanın gövdesi anlamlarına gelmektedir (Devellioğlu, 2012, 1343).

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

*İmâm-ı **ekmel**-i küll pîşvâ-yı ceyş-i rasûl*

*Verâg-ı bezm-i t**ekemmül** ziyâ-yı şems-i bekâ (N. 1/19)*

Yukarıdaki na'at örneğindeki ekmel ve tekemmül kelimelerinde aynı kökten gelmeleri dolayısıyla ittihâd-ı iştikâk sanatı bulunmaktadır. Devellioğlu'na göre (2012, 241) "Ekmel" kelimesi daha (en, pek), kâmil, mükemmel ve kusursuz olan, en uygun, en eksiksiz anlamlarına gelmektedir. "Tekemmül" kelimesi ise kemâle gelme, kemal bulma, olgunlaşma demektir (Devellioğlu, 2012, 1242).

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

Habîb-i hazret-i Hak sırr-ı rahmet-i mutlak

***Medâr**-ı **devr**-i nesak ber-güzîde-i eşyâ (N.1/14)*

Na'at örneğindeki medâr ve devr kelimeleri yazılış ve telaffuzundaki benzerlikten dolayı şibh-i iştikâk sanatına örnek teşkil etmektedir. Medâr kelimesi bir şeyin döneceği, devredeceği, üzerinde hareket edeceği yer, etrafında dönülen nokta anlamlarına gelmektedir (Devellioğlu, 2012, 691). Devr kelimesi ise Devellioğlu'na göre dönme, bir şeyin etrafını dolaşma demektir (2012, 205).

2.2.21. Tenâsüp

Anlam bakımından alakalı iki veya daha fazla sözcüğü tezat oluşturmadan bir arada kullanma sanatıdır. Bu sanat, şiirde anlam bütünlüğü sağlamaktadır ve okuyucunun veya dinleyicinin zihninde belirli bir kavram alanını canlandırarak anlatımı güçlendirmektedir. (Dilçin, 2004, 431; Külekçi, 2022, 190; Saraç, 2010, 160; Tok, 2011, 99). Dinî muhtevâlı beyitler içerisinde tenâsüp sanatına yirmi iki yerde rastlanmış olup örnek beyitler şöyledir:

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

***Hatîb**-i **minber**-i kudsî ki **câmii**nde eder*

Kemâl-i tuhfe-i ta'zîmi kudsiyân icra (N.30)

Beyitteki hatîb, minber, câmii kelimeleri anlam bakımından birbiriyle alakalı sözcükler olup tenâsüp sanatını meydana getirmektedir. Bir diğer örnek şöyledir:

Feilâtün/Mefâilün/Feilün

Serhoş oldum düşüp bayıldım aman

Kevser-i vaslının ayağında

*Dil verenler **yanar tüter** İhsan*

***Nâr-ı aşk**ıyla nûr **ocağında** (G.127/9-10)*

Yukarıdaki gazeldeki yanmak, tütmek, nâr-ı aşk ve ocak kelimeleri birbiriyle alakalı sözcükler olup tenâsüp sanatı oluşturmaktadır. Bir diğer örnek şöyledir:

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

*Bir **nevâ**dır **inleyen dergâh**da **ney** nâbedîd*

*Ser-nigûn **peymâne**-i âlem-nümâ **mey** nâbedid*

Olmuş erbâb-ı kemâl İhsân pey-â-pey nâbedîd

"Geç geçenlerden o nâçiz ol ki sen ey Nâbedîd

Nâbedidân-ı Hudâ'dırlar Hudâ'dan geçtiler" (Tahmis, 81)

Beyitteki nevâ, inleyen, ney ve dergâh ile mey ve peymâne kelimeleri birbiriyle alakalı sözcükler olup tenâsüp sanatını meydana getirdiği görülmektedir. Bir diğer örnek şöyledir:

Mefâîlün/Mefâîlün/Faûlün

*Görür ehl-i **nazar** yüz bin **temâşâ***
*Mücessem nûrdur **mir'ât**-ı pâkim*
Cemâl-i pâke müştâkım bu yüzden
Hudâ-yı aşka vardır iştirâkim (Kt.4)

Nazar (bakmak), temaşa (izlemek) ve mir'ât (ayna) kelimeleri (Nâci, 1899; Remzî, 1887; Sami, 2023) arasında tenâsüp sanatı bulunmaktadır. Bir diğer örnek şöyledir:

*O gün **câmi**lerde dolaştık **sâ'im***
***Tâ'at**-ı Hudâ'ya olduk müdâvim*
*Bu şeb de cânânla olalım **kâ'im***
Mevlâm kabul etsin Yezdâncasına (Bir Destan, 23)

Destandaki câmi, sâ'im (oruçlu), tâ'at (itaat), kâ'im (kıyamda durmak) ibadet şekilleri olma yönüyle anlam bakımından ilişkilidir (Devellioğlu, 2012; Sami, 2023) ve tenâsüp sanatına örnek teşkil etmektedir. Ayrıca altı çizili kelimelerin hepsinin de Allah'ın isimleri olması sebebiyle tenâsüp sanatına örnek teşkil etmektedir. Bir diğer örnek şöyledir:

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

İlâhî ***nağme****lerden* ***feyz-i Mevlânâ'ya*** *düşmez mi*

O ***nây-ı*** *hoş-****nevâ dergâh-ı Mevlânâ****'ya düşmez mi (G.133/1)*

Gazelde vurgulanan nağme, nây(ney), nevâ, feyz ve dergâh-ı Mevlânâ kelimeleri anlamsal olarak musiki çağrışımında bulunduklarından dolayı tenâsüp sanatına örnek teşkil etmektedirler. Bir diğer örnek şöyledir:

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

Hakîr olsun mu yâ Rab kalb-i ***hicran*** *dağlayan islâm*

Sürüp dergâha yüzler ***ağlayan*** *el bağlayan islâm*

Gelir feryâd ü istimdâda ***mâtem*** *çağlayan islâm*

«İlâhî gülsün artık bunca yıl kan ***ağlayan*** *islâm*

Dil ***ağlar*** *çeşm-i cân* ***ağlar*** *zemin* ***ağlar*** *semâ* ***ağlar****» (Th.10/6)*

Yukarıdaki tahmiste işaretlenmiş olan hicran, matem, ağlamak kelimeleri arasındaki uygunluk tenâsüp sanatına örnek teşkil etmektedir. Tespit edilen diğer örnek şöyledir:

Mef ûlü fâilün parmak hesâbı

Hepsinde fakîrin vardır nisâbı

Ezberden okuruz biz ***dört kitâbı***

Tevrât*'ı* ***İncil****'i* ***Kur'ân****'casına (Bir Destan, 13)*

Destanda vurgulanan Tevrât, İncil, Kur'ân kelimeleri anlam bakımından ilişkilidir ve bu durum tenâsüp sanatına örnek oluşturmaktadır. Diğer beyit örneği aşağıda tespit edilmiştir.

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

*Sevâdı **sûre**-i **"velleyl"** den ederdi **beyân***

*Beyâzı eyler iken nûr **âyet**in inbâ (N.1/2)*

Na'at örneğinde sûre, beyân, âyet, velleyl ifadeleri uygunluk içerdiklerinden dolayı tenâsüp sanatı oluşturmaktadır. Bir diğer örnek şöyledir:

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

*Safâ-yı aşkı **semâhâne**sinde müstagrak*

***Döner sufûf**-ı melâik misâl-i **Mevlânâ** (N.1/31)*

Yukarıdaki na'at örneğinde semâhâne, Mevlânâ, dönmek ve saflar ifâdeleri arasında bulunan alaka bu sanata örnektir.

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

*Be-sıdk-ı lehçe-i **Kur'ân** be-feyz-i **ümm-i kitâb***

*Be-sırr-ı **âyet**-i **İsrâ** be-**sûre**-i **Tâhâ** (N. 1/48)*

Na'at da geçen Kur'ân, kitâb, âyet, isrâ, sûre, Tâhâ, ümm-i kitâb ifadeleri Kur'ân-ı Kerîm ile ilgili ifadeler olup tenâsüb sanatını oluşturmaktadırlar. Ayrıca ümm-i kitâb tamlaması Fatiha sûresine de işaret etmektedir. Kitabın aslı, esası, özü, temeli olduğu için "Ümmü'l-Kitap" denilmektedir[9].

[9] Suyûtî, el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an, 1/70; Hadislerde geçen isimleri için bkz. Buhari, Tefsir, 1, Ezan, 109; Tirmizi, Salât, 183.

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

***Kûşe-gîr**-i **inzivâ** olmakla bir **dergâh**da*

***Şeyh**-i câhilden aman yâ Rab **kerâmet** bekleriz (K.36)*

Kıtalar örneğinde kullanılmış kuşe-gir, inzivâ, dergâh, şeyh ve kerâmet sözcükleri birbirine uyumlu olup bu sanata örnektir.

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

*Öyle **üstâd**ız ki hem iblîsi **tedrîs eyleriz***

*Hem de **dergâh**-ı Hudâ'dan feyz-i rahmet bekleriz (K.61)*

Kıtalar örneğinde bulunan dergâh, üstâd ve tedris kelimeleri tenâsüp örneğidir.

Mefûlü/Fâilâtü/Mefâîlü/Fâilün

*İhsân garîb ü **haste** gönül **şerha-nâk** ise*

***Bîçâre**ler **devâsı** devâ-yı helâk ise*

Encâm-ı hasretimde yerim zîr-ı hâk ise

*Yâ Rab nikâb-ı merhametin **çâk çâk** ise*

Kalsın benim de dest-i felâkette dâmenim (Muhammes, 2/5)

Yukarıdaki örnekte belirlenmiş olan haste, şerha-nâk, bîçâre, devâ, çâk çâk sözcükleri arasındaki uygunluk tenâsüptür.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

*Garîk-ı hayretindir **sâkinân**-ı âlem-i nâsût*

*Bütün kevn ü **mekân** meşgûl-i tebcîlin fakat meskût*

Senin müştâk-ı hüsnündür döner kerrûbiyân mebhût

"Nazîr olmaz sana ey şâhid-i halvetgeh-i lâhût

Eğer Yûsuf tevellüd eylese sulb-i Mesîhâdan" (Tahmîs, 3)

Yukarıdaki tahmiste sâkinân ve mekân sözcükleri arasındaki uygunluk tenâsüptür.

Mefûlü/Mefâîlü/Mefâîlü/Faûlün

*Rûhü'l-kudüsün ruhu olurdum **ten**in olsam*

*Hep **gerden**-i sâfından öperdim **ben**in olsam*

*Nâz eyler idim subha senin **gerden**in olsam*

*«Bir kimseye açılmaz idim **dâmen**in olsam*

*Kim görür idim **sîne**ni **pîrâhen**in olsam» (Tahmîs, 7/1)*

Tahmis örneğinde belirlenmiş olan ten, gerden, ben ve sîne kelimeleri arasındaki uyum tenâsüp sanatını oluşturmaktadır.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

Hakîr olsun mu yâ Rab kalb-i hicran dağlayan islâm

*Sürüp dergâha yüzler **ağlayan** el bağlayan islâm*

*Gelir **feryâd** ü **istimdâd**a **mâtem** çağlayan islâm*

*«İlâhî gülsün artık bunca yıl kan **ağlayan** islâm*

Dil ağlar çeşm-i cân ağlar zemin ağlar semâ ağlar» (Th.10/6)

Yukarıdaki tahmis örneğinde ağlayan, feryâd, istimdâd ve mâtem kelimeleri arasındaki uyum tenâsüp sanatını oluşturmaktadır.

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

*Hudâ-yı **nâz u niyaz** eylemiş nasîb-i ezel*

*Kemâl-i işveyi dildâre, **âh ü zârı** bana (G. 1/3)*

Yukarıdaki gazelde nâz, niyaz, âh ve zâr kelimeleri arasındaki uygunluk tenâsüp örneğidir.

Mefûlü/Mefâîlü/Mefâîlü/Faûlün

***Zencîr** ile hem dört yanı **bağlandı** sarıldı*

*Tutmaz bu yaman ifriti **kaytân**-ı ma'ârif (Kudûmiyye, 23)*

Yukarıdaki örnekte geçen zencîr, bağlandı ve kaytân (sicim) kelimeleri arasındaki ilişki tenâsüp örneğidir.

Mefûlü/Fâilâtün/Mefûlü/Fâilâtün

*Ey **menba-ı şefâat** vey meş'al-i hidâyet*

*İhsanı kesme **lutf** et **ihsân**-ı bî-nevâdan (N.3/7)*

Na’at örneğindeki menba-ı şefâat (şefâat kaynağı), ihsan ve lutf kelimeleri arasındaki ilişki tenâsüp örneği oluşturmaktadır.

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

*Etmeden Allah için beyne’l-ehibbâ bir **kelâm***

*İsteriz bin bir **kelâmullâhı sohbet** bekleriz (K.38)*

Kasideden alınan beyitteki kelâm, kelâmullâh ve sohbet kelimeleri arasındaki ilişki tenâsüp örneğidir.

Hele günümüzü akşam edelim

***Ramazanımızı bayram** edelim*

Biz de bu kubbede bir nâm edelim

Parmak ısırsınlar hayrâncasına (Bir Destân, 21)

Destanda geçen Ramazan ve bayram ifadelerinin tenâsüp sanatı oluşturduğu görülmektedir.

2.2.22. Cinas

Cinas, şekil veya telaffuz bakımından aynı (sesteş) veya birbirine çok yakın, fakat manaları farklı iki kelimeyi şiirde bir araya getirmek veya kafiye olarak kullanmaktır (Kocakaplan, 2023, 23; Coşkun, 2007; Dilçin, 2005, 467; Külekçi, 2022, 261; Pala, 2004, 92). Dinî muhtevâlı beyitler içerisinde cinas sanatına iki yerde rastlanmış olup örnek beyitler şöyledir:

Mefûlü/Fâilâtü/Mefâîlü/Fâilün

Cânân temâyül etti de sînemde ağladı

Bülbül çemende kondu perîşân pey ***üstüne***

Çektim ayağı bâdeden öptüm dudağını

Billâh bu kevserin dahi içmem mey ***üstüne*** *(Kıt'alar, 12)*

Bu beyitte cinas sanatına örnek teşkil eden yer "üstüne" kafiyelerinde kastedilen anlamlarda saklıdır. İlkinde bülbülün ağacın dalında ayaklarının "üstüne" fiziksel olarak somut anlamıyla durması kastedilirken, ikincisinde şarabın "üstüne" kevser dahi olsa içmem şeklinde, bir içeceği içtikten sonra arkasına diğerini içmek anlamı kastedilmiştir. Diğer örnekler şöyledir:

Mefâîlün/Mefâîlün/Faûlün

Görür ehl-i nazar ***yüz*** *bin temâşâ*

Mücessem nûrdur mir'ât-ı pâkim

Cemâl-i pâke müştâkım bu ***yüzden***

Hudâ-yı aşka vardır iştirâkim (Kt.4)

Yukarıdaki örnekte birinci "yüz" kelimesi sayı anlamındaki yüz, ikinci "yüz" kelimesi ise sebep belirten, "bu yüzden" anlamında kullanılmış olup buradaki sesteşlik cinas sanatına örnektir.

2.2.23. İktibas

Pala (2004)'ya göre, ödünç alma, bir kelimeyi, bir cümleyi tam, yarım veya mânâsı ile alıp aktarmaktır. Özellikle âyet ve hâdisler iktibas sanatının temel malzemesini oluşturmaktadırlar. Sami (2023)'ye göre, bir söz veya yazıyı olduğu gibi veya kısaltarak almaktır. Birinden ilmen istifade etmek, istifade etmek suretiyle

almaktır. Kur'ân-ı Kerîm'den, hadîslerden veya başka makbul eserlerden bir cümlenin tamamen veya kısmen alınması anlamlarına gelmektedir (Dilçin, 2005, 465; Kocakaplan, 2023, 59; Külekçi, 2022, 204). Dinî muhtevâlı beyitler içerisinde iktibas sanatına on üç yerde rastlanmış olup örnek beyitler şöyledir:

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

*Câmi-i milletteyiz ihvâna **hayyâle'l-felâh***

Eyleriz bir hayli müddettir ikâmet bekleriz (K.66)

Yukarıdaki örnekte, ezandaki "hayyâle'l-felâh", "haydin felaha" (kurtuluşa) ifâdesi ile müslümanlar namaza çağrılmaktadır. Bu ifâde, iktibas sanatına örnek teşkil etmektedir.

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

*Be-nûr-ı meş'ale-i **lâilahe illallâh***

Be-hakk-ı tal'at-ı Mevlâ be-Manzûr-ı Sinâ (N.1/47)

Beyitte "Lâilahe illallah" ifadesiyle doğrudan Allah'ın varlığını ve birliğini anlatan kelime-i tevhide iktibas yapılmaktadır. Bir diğer örnekte şöyledir:

Mefûlü/Fâilâtü/Mefâîlü/Fâilün

*Kısmet gününde "**nahnü kasemnâ**" deyip bana*

Bin derd-i aşk bir dil-i sad-pâre verdiler (G.39/4)

Bu gazelde geçen "nahnü kasemnâ" ifadesi Zuhruf sûresinin 32. âyetine iktibas yapmaktadır. "*Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz taksim ettik*." (el-Zuhruf, 43/32). Bir diğer örnek şöyledir:

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

*Sevâdı sûre-i **"velleyl"** den ederdi beyân*
Beyâzı eyler iken nûr âyetin inbâ (N.1/2)

Yukarıdaki beyitin ilk mısrasında Kur'ân-ı Kerîm'in leyl sûresinin ilk âyetine iktibas yapıldığı görülmektedir, ilgili âyet meâlen şöyledir: *"Yemin olsun, bürüyüp örttüğünde geceye."* (el-Leyl, 92/1). Bir diğer iktibas örneği ise kıt'alar bölümüne aittir:

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

Kalb-i mecrûh-ı vatandır çâk çâk olmuş yatan
Gelse mahşerler dirilmek yok bu müthiş fevtten
Tabl-ı şâdî sûr-ı İsrafîl'i tanzîr eyleyip
*Urmasın beyhude dem **ve'l-ba'sü ba'del-mevt**ten (Hadisevi Kıt'alar, 5)*

Son mısrada geçen "ve'l-ba'sü ba'del-mevt" ifadesiyle şair, amentü duâsına iktibas yapmaktadır. Bir diğer örnek:

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

Bu şebde âlemi etmiş kemâl-i lütfundan

*Habîb-i hâs-ı Hudâ reşk-i **cennetü'l-me'vâ** (N.1/13)*

Bu beyitte geçen "*cennetü'l-me'vâ*" ifadesi Necm suresinin 15. âyetinde yer almaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de *"Onun yanında da Me'vâ Cenneti vardır"* şeklinde buyrulmaktadır. Beyit, iktibas sanatına örnek teşkil etmektedir. Bir diğer örnekte şöyledir:

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

Be-sıdk-ı lehçe-i Kur'an be-feyz-i ümm-i kitâb

*Be-sırr-ı **âyet-i İsra be-sûre-i Tâhâ** (N.1/48)*

Bu beyitte "İsra âyeti" olarak bilinen, İsra sûresinin ilk ayetine iktibas yapılmaktadır. Bu âyet, Hz. Muhammed'in Allah'a olan yakınlığı ve manevi yolculuğunu simgelemektedir. Âyetten meâlen, *"Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah eksikliklerden münezzehtir."* buyrulmaktadır (el-İsra, 17/1). Aynı mısra içinde Tâhâ sûresine de iktibas bulunmaktadır: *"Tâhâ. Biz sana Kur'an'ı sıkıntıya düşesin diye indirmedik."* (Bilmen, 1991).

Mefûlü/Fâilâtü/Mefâîlü/Fâilün

Yârin selâm-ı pâkine meclâ olan diyâr

*Dûzah da olsa âdeme **dârü's-selâm** olur (G.41/3)*

Bu gazelde geçen "dârü's-selâm" kelimesi aynı zamanda Kur'ân-ı Kerîm'de cennet için kullanılan "huzur yeri" anlamına gelmektedir (el-En'âm, 6/127; el-Yûnus, 10/25).

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

Cenâb-ı akdesi hulk-ı azîme sahiptir

*Be-hükm-i nass-ı celîl "**ve inneke le'alâ**" (N.1/23)*

Beyitte geçen "ve inneke le'alâ" ifadesi, Kur'ân-ı Kerîm'in Nisâ suresi'nin 85. âyetinde yer almaktadır. Bu âyetten iktibasla, Hz. Peygamber'in üstün yaratılışına ve örnek ahlakına atıfta bulunulmaktadır. Aşağıdaki iki örnekte ise tekbire iktibas bulunmaktadır:

Mefâîlün/Mefâîlün/Faûlün

Yanar gönlümde sevdâ-yı visâlin

Habîb-i kibriyâ ey mâh-ı enver

Cemâlin seyreden Allâh dermiş

*Büyüksün pek büyük **Allâhü Ekber** (Kt. 1/2)*

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

*Görenler ebruvânın sayha-i **Allâhü Ekberle***

Birabbi'l-beyt olurlar sâcidân-ı nûr aşkından (N.4/3)

Yukarıdaki örnekler Tekbir'den iktibas olarak alınmıştır.

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

Zebân-ı efsahı bir nâvidân-ı feyz ü fütûh

*Beyân-ı emlahı mecrâ-yı sırr-ı **mâ-evhâ** (K.1/21)*

Yukarıdaki örnekte belirlenmiş olan ifâde, Kur'ân-ı Kerîm'de: "*Böylece Allah, kuluna vahyini iletti"* âyetinden iktibastır (el-Necm, 53/10).

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

Bu hâle gözyaşı döksen revâ ki eslâfın

Harâbe oldu müberrâtı gitti peyderpey

Teâkub etmede bak çeşmeler karîn-i türâb

*Kitabeler **"ve ... mine'l-mâi külli şey'in hayy"** (H.K. 269)*

Yukarıdaki iktibas örneğinde vurgulanan kısım Kur'ân-ı Kerîm'de: "*Hayatı olan her şeyi sudan yarattık"* âyetinde geçmektedir (el-Enbiya, 21/30).

2.2.24. Leff ü Neşir

"Leff" ve "Neşr" kelimeleri sözlükte "toplamak ve dağıtmak" anlamlarına gelmektedir (Nâci, 1899; Sami, 2023). Edebî bir sanat olarak Leff ü Neşr, anlamca birbirine yakın ya da aynı konuda olan kelime veya kelime gruplarının ardışık olarak sıralanmasıyla yapılan anlatım sanatıdır. Daha önce geçen kavramların etkisini güçlendirmek ve daha belirgin hâle getirmek için onlarla ilgili kavramlar peşi sıra kullanılmaktadır. Ayrıca tenâsüp sanatı ile karıştırılmamalıdır; çünkü tenâsüp sanatında anlamca birbirine yakın kelimeler uyumlu olarak yer alırken, Leff ü Neşr sanatında kelimeler tekrar edilmektedir (Kocakaplan, 2023, 94-96; Karaalioğlu, 1969, 88; Pala, 2004, 286). Dinî muhtevâlı beyitler içerisinde leff ü neşr sanatına üç yerde rastlanmış olup örnek beyitler şöyledir:

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

***Bülbül** etmiş **bâg**da taklîd-i **nutk-ı gül-fem**in*

***Destmâl-i işve** almış **gül** yüzünden **şebnem**in*

El-amân ateşlemiş gittikçe sevdâ âlemin

"Bir nezâketle açıp fes kûşesinden perçemin

Şöyle göstermiş ki kim gördüyse hayrân oldu hep" (Th. 6/6)

Tahmiste geçen bülbül ile gül, bâğ ile şebnem, nutk-ı gül-fem ile destmâl-i işve kelimeleri arasında leff ü neşr-i müşevveş yapılmıştır. Bu sanata dair diğer bir beyit örneği şöyledir:

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

***Muntazır muntazırlar** muhtazırdır muhtazırlar*

***Bekleriz** ammâ bilen yoktur ne hâlet **bekleriz** (K. 51)*

Yukarıdaki örnekte vurgulanan muntazır ve bekleriz kelimleri leff ü neşr-i müretteb sanatına örnek teşkil etmektedir. Bu sanata dair diğer bir beyit örneği şöyledir:

Mefûlü/Mefâilün/Faûlün

*Yâ Rab ne **nevâ nevâ-yı cânân***

*İnler bu **nevâda nây-ı hamsi** (Hamsi Kasidesi, 37)*

Yukarıdaki örnekte belirlenen neva kelimesi ile nevâ-yı cânân ve Karadenizli bir şair olan İhsan'ın hamsiye olan ilgisini gösteren nây-ı hamsi kullanımı, leff ü neşr sanatına örnektir.

2.2.25. Kinâye

Kinâye, bir ifadenin hem gerçek hem de mecaz anlamını düşündürerek, dolaylı ve örtülü anlatım sağlaması sanatıdır. Bir sözün örtülü ve daha dokunaklı biçimde söylenmesidir. Deyimlerin çoğu kinâyeli sözlerdir (Pala, 2004, 276; Dilçin, 2004, 416; Coşkun, 2007; Kocakaplan, 2023, 90; Külekçi, 2022, 68). *Dîvân*'daki dinî muhtevâlı beyitler içerisinde kinâye sanatına iki yerde rastlanmış olup örnek beyitler şöyledir:

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

Nasîb olmaz mı yâ Rab iktirân ol mâh-ı tal'atle
***Gözüm yollarda kaldım** ellerim koynumda hasretle*
Gönül bir hoş tecellîzâr iken sevdâ-yı rü'yetle
«Cihâna arz-ı dîdâr eyledi bir dürlü sûretle
Bana göstermedi dîdârını dildâr bir dürlü» (Th. 9/2)

Tahmisten alınan bu "gözüm yollarda kaldı" deyimi ile şairin ne kadar çok beklediği anlatılmış, bu hâl, dolaylı anlatılarak kinâye yapılmıştır. Bir diğer örnek şöyledir:

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

Nikâb-ı hüsnünü tehzîz edince rûyinden
***Düşürdü dağlara** Cibril'i vâlih u şeydâ (N. 1/33)*

Yukarıda na'atlar bölümünden alıntılanan örnek beyitte "dağlara düşmek" deyimi ile sevgilinin cemali ile karşılaşan âşığın hâli, anlatılmış, bu kullanımla kinâye yapılmıştır.

2.2.26. İrsâl-i Mesel / İrâd-ı Mesel

İrsâl-i Mesel (ya da İrâd-ı Mesel), edebî bir sanat olarak, bir fikri, görüşü veya düşünceyi açıklamak, ispat etmek, söze kuvvet ve güzellik katmak için söz veya yazı arasında atasözü, vecîze kullanma sanatıdır. Bu sanat, anlamı pekiştirmek ve okuyucunun ya da dinleyicinin ilgisini çekmek amacıyla kullanılmaktadır. Genellikle herkes tarafından kabul edilen, anlamı açık ve üzerinde tartışma olmayan veciz sözler tercih edilmektedir (Külekçi, 2022, 48; Kocakaplan, 2023, 65; Dilçin, 2005, 464; Pala, 2004, 234; Macit, 2012; Tok, 2011). *Dîvân*'daki dinî muhtevâlı beyitler içerisinde irsâl-i mesel sanatına iki yerde rastlanmış olup örnek beyitler şöyledir:

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

Yalancının mumu yanmış değil sabâha kadar
O şeb gelir ki söner yıldızın sirâcı düşer
Çıkınca bâmına erbâb-ı i'tilâ bir gün,
«Velî-i ni'met-i bî-minnet»in de tâcı düşer (H.K.1)

Gece olunca yıldızların ışığı ortaya çıkar. İ'tilâ erbâb-ı dama çıkınca daha önce orada olanların tâcı düşer. Bu demektir ki gerçek ilim sahibi, işin erbâbı ortaya çıkınca alimim diyen, bu işleri çok iyi bilirim diyen ancak hiçbir vasfı olmayan sahtekarların foyası, gerçek kimliği aşikâr olur. Kıt'a'nın ilk mısrasında "Yalancının mumu yatsıya kadar yanar" atasözüne yer verildiği için irsâl-i mesel sanatına örnek teşkil etmektedir.

Mefûlü/Mefâîlü/Mefâîlü/Faûlün

Âyîne-i endîşede bir gerd-i hatâ yok

Göstermedi yüz çehre-i maksûd ne yapsın

Hep böyle tesellî ediyor kendine zîrâ

Ma'bûd ki vermez sana Mahmûd ne yapsın *(Darb-ı-Mesellerden Kt. 14)*

Aynaya bakıp kızmaya, endişelenmeye gerek yok. O yalan söylemez. Ne isen, karşısına geçen ne ise onu gösterir. Dolayısıyla kendini güzelleştir ki ayna da güzel göstersin. Akil ol, gayret göster. Gaflete düşüp ma'bûd vermiyor ben ne yapayım, diye kendini kandırma. Yukarıdaki örnekte "Ma'bûd ki vermez sana Mahmûd ne yapsın" vecîzesi kullanılarak irsâl-i mesel sanatının ortaya çıkarıldığı görülmektedir.

2.2.28. İstidrak

İstidrak, edebi bir sanat olarak, birini över gibi görünüp yermek ya da yerer gibi görünüp övmek anlamına gelmektedir. Bu sanat, eleştiri ve övgüyü dolaylı ve karşıt şekilde kullanarak anlatımı güçlendirmek için tercih edilmektedir (Pala, 2004, 240; Külekçi, 2022, 158; Kocaplan, 1992, 78; Dilçin, 2005; 451). *Dîvân*'daki dinî muhtevâlı beyitler içerisinde istidrak sanatına bir yerde rastlanmaktadır. Bu durumun sebebi *Dîvân*'da dinî unsurların ön planda olması ve istidrak sanatının da birini över gibi görünüp yerme unsurlarını barındırmasıdır. Örnek beyit şöyledir:

Mefûlü/Mefâîlü/Mefâîlü/Faûlün

Allâh için akvâli de ef'âline uygun

Pek çok iş eder sonra verir âdeme pendi *(Bir Lâtife, 7)*

Beyitte geçen pek çok iş edip sonra insanlara nasîhat etme ifadesiyle birini över gibi yapılırken, devamında dolaylı yoldan eleştiri yöneltilmektedir. Bu durum istidrak sanatına örnek teşkil etmektedir.

2.2.29. İstiâre

İstiâre (diğer adıyla eğretileme), edebî bir sanat olarak, bir kelimenin anlamını geçici olarak benzetme amacıyla kendi gerçek anlamı dışında ona benzeyen bir başka kelime hakkında kullanma sanatıdır. Genellikle benzetilen unsur söylenmez, sadece benzeyen sözcük kullanılmaktadır. Örneğin, "Aslan gibi cesur" ifadesinde "aslan", cesur kişi için kullanılmaktadır ve gerçek değil mecaz anlamındadır. Tek başına "aslan" kelimesi bu cesur kişiyi ifade etmek için kullanılırsa işte o zaman bu durum istiâre sanatına örnek teşkil etmiş olmaktadır. Bu sanat; benzetme öğelerinden sadece benzetmelik ile yapılan "Açık İstiâre" ve benzetme öğelerinden yalnızca benzetilen ile yapılan "Kapalı İstiâre" gibi çeşitlere ayrılmaktadır (Külekçi, 2022, 54; Dilçin, 412, 2004; Kocakaplan, 2023, 66; Pala, 2004, 239). *Dîvân*'daki dinî muhtevâlı beyitler içerisinde istiâre sanatına yedi yerde rastlanmaktadır.

Açık İstiâre:

Açık İstiâre, zayıf bir varlığı daha kuvvetli göstermek için yapılan benzetmedir, teşbihten farkı sadece tek öge ile yapılmasıdır, benzeyen zayıf öge, benzetilen ise kuvvetli ögedir. Açık istiâre kuvvetli öge, benzetilen ile yapılır (Dilçin, 412, 2004; Kocakaplan, 2023, 66; Pala, 2004, 239; Külekçi, 2022, 58). *Dîvân*'daki dinî muhtevâlı beyitler içerisinde açık istiâre sanatına beş yerde rastlanmaktadır. Örnekler şöyledir:

Biz Kara Ahmed'le başa çıkmışız

Kuruyu bırakmış yaşa çıkmışız

Eğeri görmeden kaşa çıkmışız

*Atlar oynatmışız **arslancasına** (Bir Destan, 12)*

Yukarıdaki örnekte "arslancasına" ifadesi, zayıf varlık olan insanı, kuvvetli varlık olan arslana benzetilmesi sebebiyle açık istiâre sanatı ortaya çıkmaktadır.

Feûlün/Feûlün/Feûlün/Feûl

Habîb-i necîb-i Hudâ merhabâ

***Gönül iştiyâkınla tehlîl eder** (N.5/8)*

Yukarıdaki beyitte "gönül iştiyâkınla tehlîl eder" ifâdeyle gönül, zayıf varlık olarak tehlîl eden insana yani kuvvetli varlığa benzetilmektedir.

Mefûlü/Mefâîlü/Mefâîlü/Feûlün

Bülbülleri nâlende eder gonca çiçeksin

Âşıkları ağlatma cezâsın çekeceksin

*Firdevs-i mahabbetteki **nâzende meleksin***

***Nâzende meleksin** kuzucuksun küçücüksün*

Kâfî seni bir nazramız âzâre efendim (Muhammes 1/3)

Yukarıdaki örnekte zayıf varlık olan insan "nâzende meleksin" denilerek kuvvetli varlık olan meleğe benzetilerek açık istiâre sanatı örneklendirilmiştir.

Buhurlar yakarak ıtır süründük

Ele tesbîh aldık Hak'dan göründük

Soyunup rahmânî kisve büründük

*İşler yapmak için **şeytâncasına** (Bir Destan, 25)*

Destan örneğinde "şeytâncasına" kelimesiyle insan, yaratılış itibarıyla daha güçlü varlık olan şeytana benzetilerek açık istiâre sanatı oluşturulmuştur.

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

O meh-ruhsâr için fevka'l-beşerlik ittifâkîdir

***Perî der yâ melek der** bunda insân ihtilâf eyler (Gazeller, 27/4)*

Gazel örneğinde ay yüzlü kişi, melek ve periye benzetilerek açık istiâre sanatına örnek oluşturmuştur.

Kapalı İstiâre:

Kapalı İstiâre, kuvvetli bir varlığı zayıf göstermek için yapılan benzetmedir. Bu istiâre türünde benzetme, benzeyen unsurla yapılır, kendisine benzetilen unsur söylenmez, kapalı kalır (Dilçin, 412, 2004; Kocakaplan, 2023, 66; Pala, 2004, 239; Külekçi, 2022, 58). *Dîvân*'daki dinî muhtevâlı beyitler içerisinde kapalı istiâre sanatına iki yerde rastlanmaktadır. Örnekler aşağıdaki gibidir:

Mefûlü/Fâilâtü/Mefâîlü/Fâilün

Dürr-i yetîm isem sadef-i aşk içindeyim

Dürr-i yetîm zâde-i ümmü'I-garâm olur (G.43/3)

Yukarıdaki örnekte “dürr-i yetîm” (inci tanesi) ifadesiyle insanı inci tanesine benzetme vardır. Güçlünün zayıfa benzetilmesinden dolayı kapalı istiâre örneği ortaya çıkmaktadır. Diğer örnek şöyledir:

Mefâilün/Feilâtün/Mefâilün/Feilün

Safâ-yı aşkı semâhânesinde müstagrak

Döner sufûf-ı melâik misâl-i Mevlânâ (N.1/31)

Na’attan alıntılanan örnekte meleklerin Mevlânâ gibi dönmeleriyle insana benzetilmesi, güçlünün zayıfa benzetilmesi yönüyle kapalı istiâre sanatına örnek teşkil etmektedir.

SONUÇ

Hamâmîzâde İhsân Dîvânı, matbu bir dîvândır ve İstanbul Ahmed İhsân Matbaasında 1928 yılında basılmıştır. Arap harfleriyle basılan son Türkçe dîvân olma özelliğiyle edebiyat tarihinde ayrıcalıklı bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Bu çalışma, *Dîvân*'ın hem dinî muhtevâ hem de edebî sanatlar bakımından ilk kapsamlı analizini sunmayı amaçlamıştır. Tanzîmât sonrası dönemde dîvân edebiyatına ait tür ve şekillere şairlerin ilgisinin azaldığı ve geç dönem dîvânlarının günümüzde yapılan akademik çalışmalarda ihmal edildiği göz önünde bulundurulduğunda, *Hamâmîzâde İhsan Dîvânı*'nın incelenmesinin alanyazına özgün ve önemli bir katkı sağlamış olduğu düşünülmektedir.

Hamâmîzâde İhsân Efendi, Osmanlı'nın geç dönem entelektüel kimliğini şiirlerine yansıtarak, klasik dîvân geleneğini sürdürmekle kalmamış; Anadolu folklorunu eserlerine taşıyarak kültürel bir bağ da oluşturmuştur. *Dîvân* aruz vezniyle yazılmış olup, bu durum 20. Yüzyılda da klasik şiir yapısının devam ettiğini belgelemektedir.

Toplamda 1669 beyitten oluşan *Dîvân*'da, 124 beyit dinî muhtevâ içermektedir. Bu durum toplam beyit sayısının dinî muhtevâ içeren beyit sayısına oranının %7.4 olduğunu göstermektedir. Dinî muhtevâya ait beyitler detaylı şekilde incelenmiş ve bu beyitlerde kullanılan edebî sanatlar da kapsamlı olarak ele alınmıştır.

Dinî muhtevâya sahip olan beyitlerde Allah ismi 12 farklı yerde geçmektedir. Hûda ismi 18, Mevlâ ismi 8, Rab/Rabb ismi 12, Hak/Hakk ismi 3, Yazdân ise 1 yerde, melekler başlığı altında incelediğimiz beyitlerde Kudsiyân 1, Cebrâil/Cibrîl 3, Azrâil 1, İsrâfil 1 yerde, Peygamberler başlığı altında incelediğimiz Hz. Âdem 1, Hz. İbrâhim 1, Hz. İsmaîl 1, Hz. Yûsuf 1, Hz. Mûsa 2, Hz. Eyyûb 1, Hz. Îsâ 1 ve Hz. Muhammed 6 yerde, önemli dinî şahsiyetler başlığı altında incelediğimiz beyitlerde Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin 1 yerde, Hz. Hızır ise 4 farklı yerde geçmektedir. Âyetler ve Hadisler başlığı altında incelediğimiz beyitlerde 9 âyet ve 1 hadis'e yer verilmiştir. Dinî mefhumlar başlığı altında incelediğimiz beyitlerde ise İblis ve Deccal 1 yerde geçtiği tespit edilmiştir.

Dinî muhtevâya sahip olan beyitler için tespit edilen toplam edebî sanat sayısı 177 olup, aks 1, aliterasyon 7, asonans 10, tezat 13, telmih 12, tecâhül-i ârif 3, hüsn-i

ta'lil 2, mübâlağa 3, mecaz 3, mecaz-ı mürsel 2, teşbih 16, istifham 7, istihdâm 2, nida 19, mülemma 5, tekrîr 6, tevriye 2, teşhis ve intak 5, sihr-i helal 3, iştikâk 4, tenâsüp 22, cinas 2, iktibas 13, leff ü neşr 3, kinâye 2, irsâl-i mesel 2, istidrak 1, istiâre 7 sanatı yerde geçmektedir. En sık kullanılan edebî sanat tenâsüp'ün 22 yerde, en az kullanılan edebî sanatlar olan aks ve istidrak'ın 1 yerde kullanıldıkları belirlenmiştir. Hiç tespit edilemeyen edebî sanat ise akrostiş sanatıdır.

Hamâmîzâde İhsan Dîvânı'ndaki edebî sanatların dinî temalara olan etkisi incelenirken teşbih, tenâsüp, telmih, tezat, mecaz, mübâlağa gibi sanatlar sayesinde dinî temaların daha güçlü, vurgulu ve derin bir biçimde aktarıldığı görülmektedir. *Dîvân*'da dinî temaların, semboller, atasözleri ve mecazlarla nasıl zenginleştirilebileceği ortaya konulmaktadır.

Bu yönleriyle çalışma, *Hamâmîzâde İhsan Dîvânı*'nın hem edebî hem de dinî değerlerinin bilimsel bir çerçevede ortaya konması açısından önem taşımaktadır. Çalışmanın, dîvân edebiyatının son halkasını akademik bir titizlikle belgeleyerek hem edebiyat araştırmalarının din, tarih, kültürel antropoloji ve dilbilim ile kesiştiği noktaları ele alarak dîvânların çok boyutlu incelenmesine hem de kültürel mirasın korunmasına katkı sunacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Aclûnî, İsmâil b. Muhammed -el. *Keşfü'l-ḫafâ'*. nşr. Ahmed el-Kalâş, II., Beyrut, 1985, 214.

Acun, Fatma. "Muhtevâ Analizi Metodu ve Cumhuriyet Tarihi Araştırmalarında Kullanımı". *Hacettepe Üni. Edebiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2005), 27-50.

Açıl, Berat. "Telmih'e Telmih: Klasik Türk Edebiyatında Geleneğin İnşası". *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 67 (2014), 5-18. https://doi.org/10.32704/erdem.537397

Akkuş, Metin. *Divan Şiirinde İnsan I, Dinî Kişilikler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2000.

Akün, Ömer F. "Divan Edebiyatı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Şubat 2026. https://islamansiklopedisi.org.tr/divan-edebiyati

Bal, Mehmet Akif. "Hamamioğlu İhsan, Osmanlıdan Günümüze Trabzonlu Simalar ve Aileler". Trabzonlular Ansiklopedisi. İstanbul, 2009.

Bilmen, Ömer N. *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1991.

Birışık, Abdulhamit. "Sûre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 2 Eylül 2025. https://islamansiklopedisi.org.tr/sure

Coşkun, Menderes. *Sözün Büyüsü Edebî Sanatlar*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007.

Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü*. İstanbul: Anka Yayınları, 2005.

Çalka, Mehmet Sait. "Nüktedan Şair Hamamizade İhsan ve Divanındaki Mizahi Manzumeleri". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 53 (2017).

Çetin, N. *Edebî Sanatlar. Edebiyat Bilgi ve Kuramları*, edt.: Zeliha Güneş, Eskişehir: AÖF Yayınları, 1998, 200-226.

Çelebi, İlyas. "Şeytan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Şubat 2026. https://islamansiklopedisi.org.tr/seytan#1

Çelebi, İlyas. "Deccâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Şubat 2026. https://islamansiklopedisi.org.tr/deccal#2-islamiyette-deccal

Demirli, Ekrem, "Tasavvufun "Tutarlılık" Arayışında Bir Yorum Çerçevesi Olarak Vahdet-i Vücûd: Yûnus Emre'de Vahdet-i Vücûd Anlayışının Yansıması Hakkında Bir Değerlendirme". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 21 (2009), 25-50.

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 29. Baskı, 2012.

Dilçin, Cem. *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004.

Dinî Kavramlar Sözlüğü, Haz: Doç. Dr. İsmail Karagöz, Ankara: DİB Yayınları, 2010.

Ed-Dâkūkī, İbrâhim. "Halk Edebiyatı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Şubat 2026. https://islamansiklopedisi.org.tr/halk-edebiyati#2-arap-edebiyati

Ercan, Özlem. "Feyzî Osman Hüsamzade Divanı'ndaki Dinî Kavramlar". *Uludağ Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), (2000), 77-93.

Erdoğan, Mustafa. *Abdülbâkî Baykara Dede: hayatı, şahsiyeti, eserleri ve şiirleri: Meşrutiyetten Cumhuriyete bir mevlevî şeyhi*. Dergâh Yayınları. 2003.

Fayda, Mustafa. "Hulefâ-yi Râşidîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Şubat 2026. https://islamansiklopedisi.org.tr/hulefa-yi-rasidin

Gezgin, H. Süha. *Edebî Portreler*. nşr. Beşir Ayvazoğlu. İstanbul: Timaş Yayınları, 1999.

Güven, Abdullah Muaz. "Türk İslam Edebiyatı". İSTEM. 34 (Aralık 1, 2019): 663-666. https://doi.org/10.31591/istem.610380.

Hamâmîzâde, İhsân. *Hamâmîzâde İhsân Dîvânı*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Sami Benli, 00256. https://portal.yek.gov.tr/works/detail/407759

Harman, Ö. Faruk. "İbrâhim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 3 Eylül 2025. https://islamansiklopedisi.org.tr/ibrahim--peygamber#2-turk-edebiyati

Harman, Ö. Faruk. "İncil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 3 Kasım 2025. https://islamansiklopedisi.org.tr/incil

İlhan, Bilge. *Âşık Ruhsatî'nin Şiirlerinde Dinî-Tasavvufî Muhtevâ*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

İsen, Mustafa - Canım, Rıdvan. *Hamâmîzâde İhsan Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2019. Erişim: 4 Mayıs 2024. https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-240980/hamamizade-ihsan-divani.html

İsen, Mustafa – Canım, Rıdvan. *Hamâmîzâde İhsan: Hayatı Eserleri ve Divanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. 1989.

İsfahânî, Râgıb -el. *Müfredât Ḳur'ân Kavramları Sözlüğü*. çev. Abdulbaki Güneş, Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 3. Baskı, 2012.

Kanar, Mehmet. *Farsça Dilbilgisi*. İstanbul: Say Yayınları, 2011.

Karaalioğlu, S. Kemal. *Edebi Sanatlar Antolojisi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1969.

Keleş, Reyhan. *Divan Şiirinde Ayet ve Hadis İktibasları.* İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2016.

Keleş, Reyhan. "Türk İslâm Edebiyatının Muhtevâ Kaynakları: Şeyh Gâlib Örneği". *Bilimname Dergisi* 41, (2020), 443-484. https://doi.org/10.28949/bilimname.673704

Kocakaplan, İsa. *Açıklamalı Edebî Sanatlar*. İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1992.

Köksal, M. Asım. *Peygamberler Tarihi*, Ankara: TDV Yayınları, 2013.

Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: DİB Yayınları, 3. Baskı, 2009.

Kurtuluş, Rıza - Pala, İskender. "Mülemma'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Şubat 2026. https://islamansiklopedisi.org.tr/mulemma

Macit, Muhsin vd. *Edebî Sanatlar, Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları, 7. Baskı, 2012.

Nâci, Muallim. *Lugat-ı Nâcî*, İstanbul, 1899.

Necatigil, Behçet. "Hamâmîzâde İhsan". Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü. İstanbul, 2007.

Ocak, Ahmet Y. *İslâm-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1985.

Özervarlı, M. Sait. "Melek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 2 Eylül 2025. https://islamansiklopedisi.org.tr/melek#2-islam-inancinda-melek

Özserdar, Asiye Ş. *Hamâmîzâde Mehmet İhsan Bey Dîvânı Sözlüğü (Bağlamlı dizin ve işlevsel sözlük)*. Giresun: Giresun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Öztürk, Cuma. *İmam Birgivî'nin ed-Dürrü'l-Yetîm adlı risâlesi (İnceleme ve tahkik)*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Pala, İskender. *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: Kapı Yayınları, 13. Baskı, 2004.

Remzî, Hüseyin. *Lugat-ı Remzî*, İstanbul, 1887.

Sakar, Ekrem. "Divan Edebiyatında Nazım Şekli Meselesi". *Turkish Studies (Elektronik)* 12(15), (2017), 545-556.

Salâhî, Mehmed. *Kâmûs-ı Osmânî*, C I-II, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul hicrî 1313.

Salâhî, Mehmed. *Kâmûs-ı Osmânî*, C III-IV, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul hicrî 1322.

Sami, Şemseddin. *Kamus-ı Türkî*, Paşa Yavuzarslan. Ankara: TDK Yayınları, 4. Baskı, 2023.

Saraç, M. Yekta. *Klasik Edebiyat Bilgisi-Belagat*, İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2010.

Saraç, M. Yekta. "Divan tahlilleri üzerine". *İlmî Araştırmalar*, (8), (1999), 209-219.

Sarıkaya, Meliha. "Tezat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 8 Mart 2025. https://islamansiklopedisi.org.tr/tezat--edebiyat#2-turk-edebiyati

Sayılır, Burhan – Babuçoğlu, Murat. *Hamamizade İhsan Hamsinâme Küçük Balığın Büyük Öyküsü*, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2007.

Tâhir'ül-Mevlevî. *Edebiyat Lügatı*. haz. Kemal Edip Kürkçüoğlu. İstanbul: Enderun Yayınları, 1994.

Talu, E. Ekrem. *Lâf Olsun Diye*. İstanbul. VI. 1949.

Tarlan, Ali Nihat. *Hamâmîzâde İhsan'da Nükte ve Zerâfet*. İstanbul. III. 1949.

Tok, V. Ali. *Edebî Sanatlar Ansiklopedisi*. Konya: Literatürk Yayınları. 2011.

Topaloğlu, Bekir. "Mevlâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Haziran 2025. https://islamansiklopedisi.org.tr/mevla--esma-i-husna

Topaloğlu, Bekir. "Esmâ-i Hüsnâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Şubat 2026. https://islamansiklopedisi.org.tr/esma-i-husna

Töre, Emre. "İbrahim Gülşenî Divanında Tezat Sanatı Kullanımları". *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 84, (2023), 219-248. https://doi.org/10.32704/erdem.2023.84.219

Uğur, F. "Klasik Türk Edebiyatında Peygamberler". *Türkbilig*, 49, (2025), 600-604. https://doi.org/10.59257/turkbilig.1642061

Uzun, M. İsmet. "Hamâmîzâde Mehmed İhsan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 4 Mayıs 2025. https://islamansiklopedisi.org.tr/hamamizade-mehmed-ihsan

Uzun, M. İsmet. "ÎSÂ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Mayıs 2025. https://islamansiklopedisi.org.tr/isa#3-turk-edebiyati

Uzun, Şerife. *16. Yüzyıl Klasik Türk Edebiyatında Tevhid*, Ankara: TDV Yayınları, 2013.

Paşa, A. Vefik. *Lehçe-i Osmani*. Türkiye: Mahmud Bey Matbaası, 1888.

Yağcı, S. Nuri. "Üsküdarlı Aşkî Dîvân'ında Dinî ve Tasavvufî Muhtevâ". *Rize İlahiyat Dergisi* 23, (2023), 197-214. https://doi.org/10.32950/rid.1265028

Yavuz, S. Sabri. "Mi'rac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 3 Eylül 2025. https://islamansiklopedisi.org.tr/mirac

Yavuz, Y. Şevki. "Peygamber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 1 Eylül 2025. https://islamansiklopedisi.org.tr/peygamber

Yetiş, Kazım. *Belâgattan Retoriğe*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.

Yıldırım, Ali – Şimşek, Hasan. *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları. 2008.

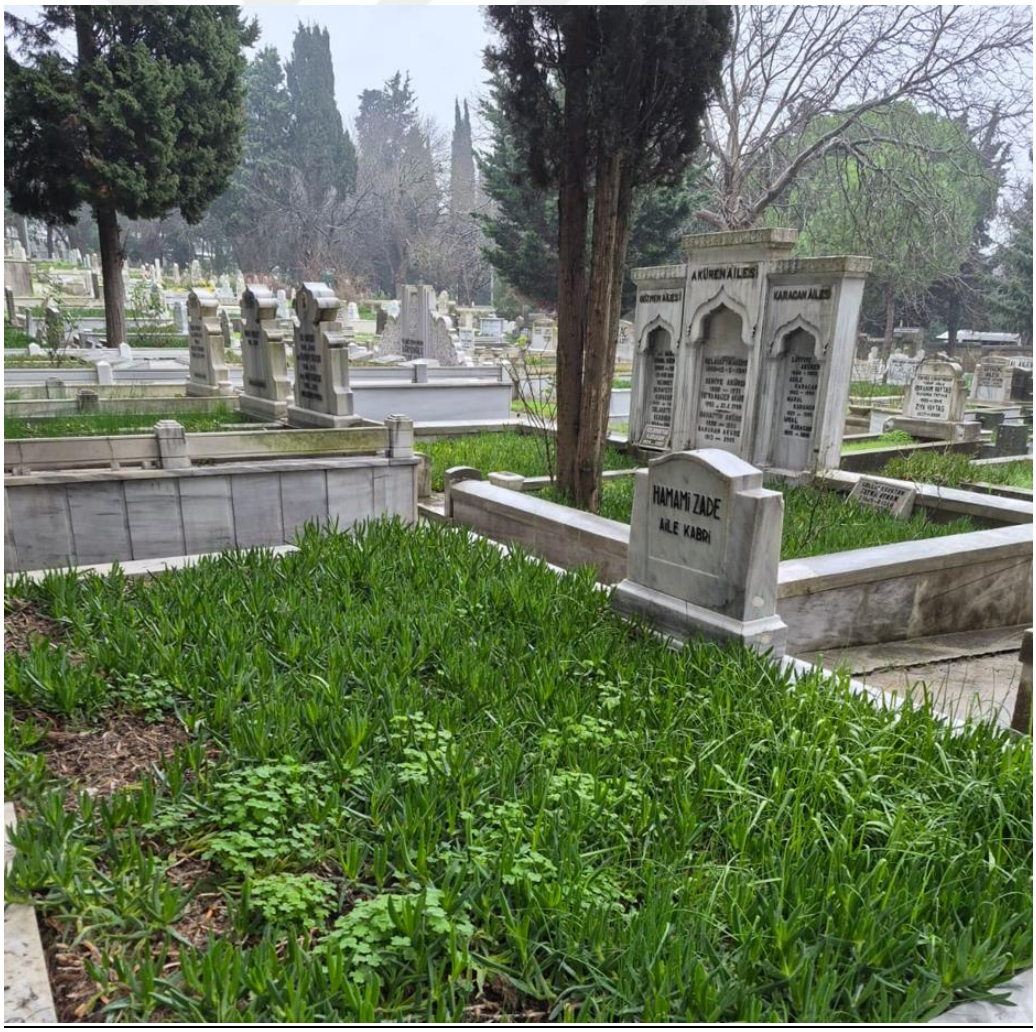
EKLER

EK 1: Hamâmîzâde İhsân Bey'in Kabri

MOROVA AİLESİ
HAMAMİ ZADE
AİLE KABRİ

AKÜREN AİLESİ
KARACAN AİLESİ
HAMAMİ ZADE
AİLE KABRİ

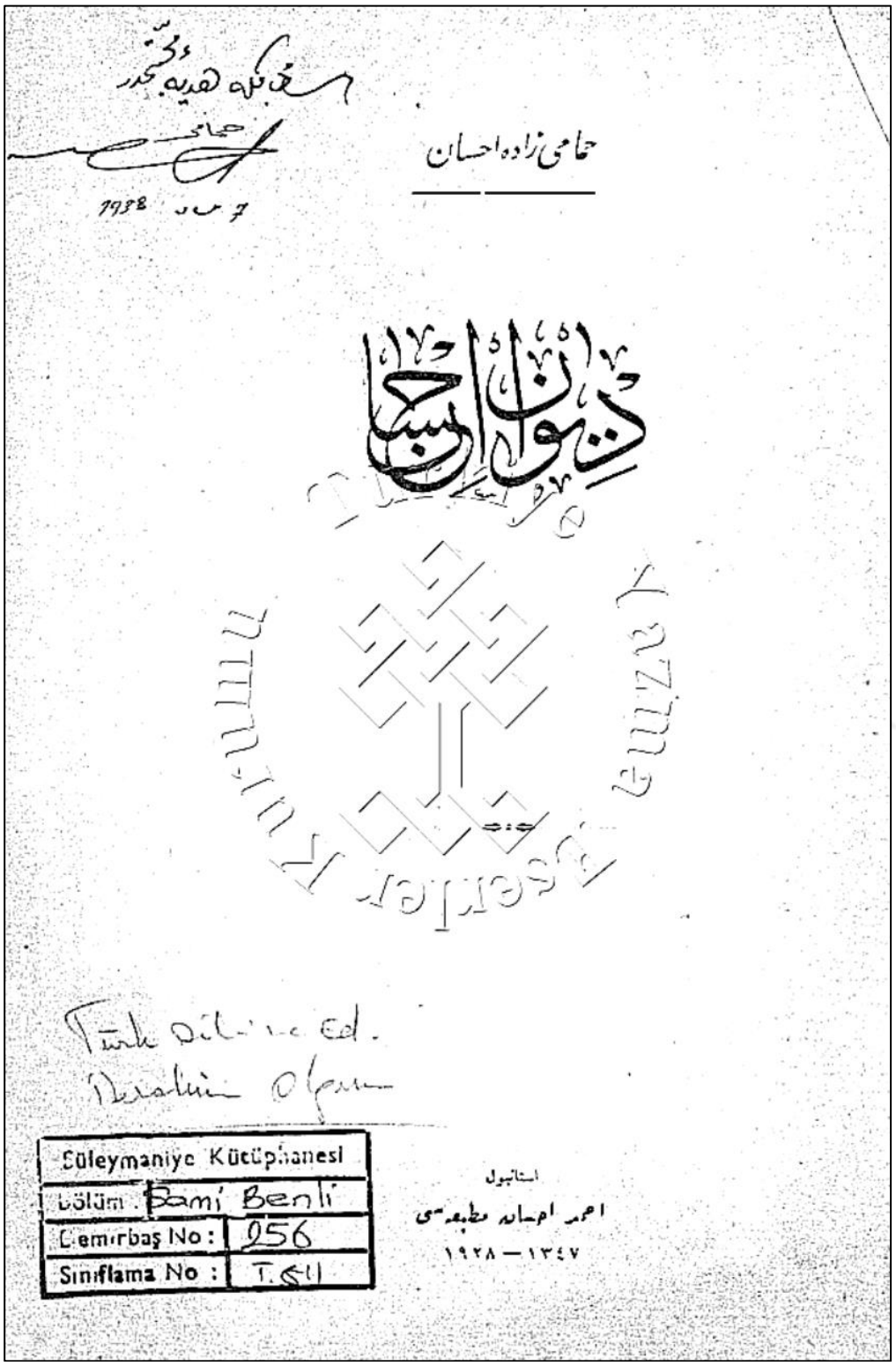

EDİRNEKAPI KARA ŞEHİTLİĞİ

EY BU VATAN
İÇİN TOPRAĞA
DÜŞMÜŞ
ASKER
VATAN SANA

EK 2: Hamâmîzâde İhsân Bey Kültür Merkezi

EK 3: Hamâmîzâde İhsân Dîvânı Matbu Nüshası

مندرجات :

	صحیفه
نعتلر	۳
قصیده‌لر	۹
ترکیبلر	۱۵
شرقیلر	۲۷
غزللر	۳۳
قطعه‌لر	٦۷
رباعیلر	۷۵
مزاحی منظومه‌لر	۸۱
شادی نامه	۱۰۷

« نعت » لر :

فلکده برشبی کورمشدی دیدهٔ بینا
که حیرت اینده وصفنده فکره استیلا

سوادی سورهٔ «والليل» دن ایدردی بیان
بیاضی ایلر ایکن نور آیتی انشا

او رتبه واردی تجلی که شعلهٔ ذرات
ضیای فیض ایله اولمشدی پر کونش کویا

خدایی ذکر ایله مشحون ایکن سرادق کون
خدایی فکر ایله مبطون ایکن ظهور و خفا

هجوم جلوهٔ روحانیانك اولدی همان
غریق لجهٔ اشواق ساحهٔ غبرا

تبدل ایتدی بوتون شکلی اول عالم
جهان دکل کورونن پر جهان رنك و ضیا

سکوت اولوردی حکمران کائنات آنجق
کاوردی سمت فضادن ندای آمنا

شو طرفه هیئت ایچندن دهان موجودات
پرر زبان اولوب ایلردی عرض حمد وثنا

قلوب عالمی ایتمشدی مست مستغرق
اولنجه ذوق دمادم بو رتبه نشئه فزا

نه‌دندی باعث جوش عواطف عظما
نه‌دندی باعث جوش عواطف عظما

بو دورلو ابدع آثارہ جلوه‌کاه اولدی
بو شب فصل دم سعد آفرین ایتش آیا

بو لیل اقدس اولور مطلع فیوض ودود
اولنجه مولد پاك پیامبر دوسرا

بو شبده عالمی ایتمش کمال لطفندن
حبیب خاص خدادرسك جنت‌المأوا

جیب حضرت حق سر رحمت مطلق
مهار دورنسق پر کزیدهٔ أشیا

فروغ صبح ابد شمع محفل سرمد
شعاع نور سعد ماه لیلة‌الاسری

دلیل بزم هدایت جلیلی پر همت
قرین وحدت حضرت صلوین امقرا

جناب مظهر لولاك هادی افلاك
نبی طاهر وپاك آسمان سخن وعلا

مراد خلقت موجود اساس قصر وجود
بنای غایهٔ مقصود شاهد مولی

امام اکمل کل پیشوای جیش رسل
چراغ بزم تکلم حیای شمس بقا

محمد احمد ومحمود ومصطفی مختار
جمال پاکدر آینهٔ جمال خدا

محیط مأمن لطفنده قطره‌در نایجار
بسیط خرمن جودنده دانه‌در دنیا

کزیده واقف آثار عالم ناسوت
ستوده عارف اسرار کشور معنا

زبان افصحی پر ناودان فیض وفتوح
بیان اماجی مجرای سر ما اوحی

جلالی نیر تابنده شعلهٔ رحمان
لی مهر فروزنده زبدهٔ أسما

نکاه پاکی اولور فیض دولت جاوید
غبار خاکی اولور کحل عین اهل وفا

جناب اقدسی خلق عظیمه صاحبدر
بحکم نص جلیل « وانك لعلی »

کمینه ذرهٔ خورشید فیضنك اولهماز
کمینه ذره‌سی خورشید آسمان آرا

سحاب مکرمتندن قاپایدی رشحهٔ نم
زمین شوره‌ده کلمز بولوردی نشو ونما

مصادف نظر لطفی اولسه قطرهٔ آب
کاور خروشه اولور بی نهایه بر دریا

دوشهیدی لحهٔ انظاری ذرهٔ ناچیز
ایدردی غرق ضیا دهری آفتاب آسا

تصویر حال:

تابکی بز کوشهٔ ذل و عطالت بکلهرز
عرض ایجون احوالی یا ارباب غیرت بکلهرز

شمدیلك بر نبذه‌جك تصویر حال ایتمك کرك
خیلی دمدر بویله بر فرصت غنیمت بکلهرز

قورقومز یوق کیمسه‌دن آنجق یمان بر آفتك
همتدن بر شمك آسوده احوالز دیو

هپ شکایات اوزره تقریر شئونات ایلرز
شکر ایدرکن خلقی عالم بز شکایت بکلهرز

داثرزخسرانده حالا ایتمز اظهار عجز
جهرهٔ اندیشه‌دن جیهان دقت بکلهرز

سیر وطیر ایلر جهان فوق‌السما تحت‌البحار
کوشه‌گیر انزوایز بر کسات بکلهرز

دولت اقصایه ایتمش اعتلاجویان صعود
مسکنت باینده بز یبوسنه نوبت بکلهرز

قید آب وگلدن آزاده‌یز مولی کریم
ذلت قصواده بز کویا حقارت بکلهرز

دست تدبیر یصرده‌یکن زمام خیر وشر
دام غیرت قورمایز آماده قسمت بکلهرز

غرب اولور بر مشرق فیض و رفاه آنلر یشار
روز کارك پخته‌سندن تاب و قدرت بکلهرز

نشوهٔ رنج یداستدن که تومید اولمیز
بز نه غفلتدر قیامتدن علامت بکلهرز

ذوق دنیادیدهم بز مأیوس اولان غافلارز
عالك طاش شئونندن نهایت بکلهرز

دون بوکون دیرکن چالار برکون بوعمرك ساعتی
بیلمدك آرام و قدرعمری رحلت بکلهرز

ثروت ملکه دکر آلارده دور ایتدیکه بز
حالی اصلاح ایتمدن فرخنده ساعت بکلهرز

حق احقاق ایلمك اهوندی جرم ارتکاب
کنز غیبیدن نه خوش امید ثروت بکلهرز

حامل نقد اولدق زیرا رجال الغیبدن
بز فقط دنیاده حقسزدنده رشوت بکلهرز

اهلمزکن فوت اولوب کیتمش رجال سابقون
آی باشندن بر معاش آلمقده عادت بکلهرز

مزرع اندیشه قالمش بی نصیب روزکار
طوتلرز اوج بوز بیل اولمش اهل وعدت بکلهرز

ملتك ابواب بیت‌المالی مأکادر بزه
ملکی اعمار ایتمدن فیض طبیعت بکلهرز

دور ایدر کویا دوباب اوستنده امر انتعاش
آلتی یوز بیلدرکه ابواب حکومت بکلهرز

حکم ایدر صنعتله هم ثروتله هر ملت بوکون
باب عالی یوقسه أسفلدن معیشت بکلهرز

الده یوق برهانی وار دعواسی انسانیتك
ملت محکومه‌یز کویا رعیت بکلهرز

بالفعل غیرت نه‌در غایت نه‌در فرق ایتمیز
قاضی‌الحاجاته باش اورمازده حجت بکلهرز

یشت ویا اورمقده‌یز صحرا نور دغیرتز
ایلرز آنجق دعادران اجابت بکلهرز

خواجه‌سنده فطرتك الان بو بندرکاهده
من وسلوا ایسته‌مز بر بشقه نعمت بکلهرز

ایلر بیماره دوران مرحمت غدار اولور
حبهٔ سرمایه‌مز یوقکن‌ده رغبت بکلهرز

سینهٔ ملت سرایا جرحهٔ پر زهردر
اضعف المخلوق ایکن آندن شفاعت بکلهرز

مهرمز غارب سمالر مکتب فرق ایتمیز
بز شفای صدر اولور داروی دولت بکلهرز

سایه‌لردن وایه‌لردن استراحت بکلهرز

مخمس :

سودك سنی یول یوق یونی اظهاره افندم
آغازی کوکلدر بو اورتاره افندم
باغلاتمه او گیسوی سیهکاره افندم
آغلاتمه یازیق ایتمه دل آواره افندم
اولدق ألم عشق ایله بیچاره افندم

آهو باقیشك خال سیاهك رخ آلك
ایتمش بزی افتادهٔ دیوانه مثالك
دیمایه بدلدر دم مسعود وصالك
یاقمش بزی مهر شفق آرای جمالك
پرنور توانسوز ایله بیك ناره افندم

بلبلاری نالنده ایدر غنچه چیچکسك
عاشقلری آغلاتمه جزاسن چکجکسك
فردوس مجتمعوکی نازنده ملکسك
نازنده ملکسك قوزوجقسك کوچوچکسك
کافی سنی بر نظره مز آزاره افندم

عشقکله سنك کورمه ده یزکلری بی خار
غیر اولدی نهان جان وجهان اولدی بتون یار
بر طلعت دیدار ایله ایتدك بزی بیدار
وار سنده او کوزلرکه فسونکار وجهاندار
یوق بزده فقط طاقت نظاره افندم

بر نخل روانسکه ملاحتله مزهر
سنسك ینه خوبان طرزونه مظفر
عشقك بزی ایتدکجه سعادتله مظهر
ایتسون سنی حسنکده الله معمر
لطف ایت بو کوکل خانه سن اعماره افندم

۱۴ شباط ۱۳۱۹

مخمس :

احباب الندہ یاندی خراب اولدی کاشنم
نکبتسرای بوم وغراب اولدی مسکنم
ترك ایلدم دیاری آواره لردنم
اولمش کشاده غارت یارانه مأمنم
کلمش ظهوره صورت رهبرده رهزنم

آغلار دوشوب محیطمه بر ظل پر ألم
لایق دکلی عمرمه بر آهدر دیه م
بیلمم نه یاپه م اولمایه آزادهٔ ستم
یوق بر امیدم ایلم اظهار درد وغم ؟
کریان ایکن بو حال ایله بن صورتا شنم

چوکمش لیال تارمه قوتلی بر ملال
کچمش ملال ایچنده کونم غرقهٔ لیال
ایتمم صونولمه آب بقا عرض ابتهال
بولمام سکونت اولمه ده بیك جلوهٔ جمال
مألوف شیونم بنه مألوف شیونم

یوقمش امید وصلی هجران یتیمنك
أسمز باشمده نفخه سی جانان نسیمنك
ترك ایتمم خیالی امید وبیمنك
اولسون ضیاسی وادی ایمن کلیمنك
قالمش ظلام ایچنده تجلیلرم بنم

احسان غریب وخسته کوکل شرحه ناك ایمه
بیچاره لر دواسی دوای هلاك ایمه
أنجام حسرتمده یرم زیر خاك ایمه
یارب نقاب رحمتك چاك چاك ایمه
قالسون بنمده دست فلاکتده دامنم

۱۷ ایلول ۱۳۲۳

«شرق»لر :

نه‌دن بار آغلایوب اغیار کولدی
صولوب گلشن امیدم دوکولدی

یتیم اولدم بوگون بوینم بوکولدی
یتیم اولدم بوگون بوینم بوکولدی

نهاندر دیده‌دن آرام جانم
پریشان اولدی حیفا آشیانم

قارا کلقلره مشحون آسمانم
یتیم اولدم بوگون بوینم بوکولدی

نشان یوق نظره‌پیرا صورتندن
آلم قویمده قالدم حسرتندن

خبر گلمز بیلمم جنتدن
یتیم اولدم بوگون بوینم بوکولدی

بو محرق دلوده درمان آغلامازمی
بوین بوگزمی هجران آغلامازمی

تسلی جوی افغان آغلامازمی
یتیم اولدم بوگون بوینم بوکولدی.

۳ تشرین اول ۱۳۳۲

بر شب بنه قاچ گل سنی سرخوش ایده‌لم گل
هجرانله تحسرله در آغوش ایده‌لم گل

سن گل قدح وصلته بر نوش ایده‌لم گل
سن گل قدح وصلته بر نوش ایده‌لم گل

نوش ایتمی کلفام آجیل ای غنچهٔ رعنا
سوز دیدهٔ جانبخشی سوز بزمی قیل احیا

صهبا گبی اولسون بنه گل‌گل رخ زیبا
سن گل قدح وصلته بر نوش ایده‌لم گل

۱۰ تشرین ثانی ۱۳۳۹

وصلت امیدیله هرآن ایکلین بر خسته‌یم
مرحمت ایتزمیسك احسانه پك شایسته‌یم

عشقکك سازنده هجران آغلایان بر بسته‌یم
عشقکك سازنده هجران آغلایان بر بسته‌یم

جیرپینان قوشدر پریشاندر کوکل کاکل گبی
گلستان سینه‌دن مهجور اولان بلبل گبی

یار آلندن جرحه‌دار اولمش یاتور بر گل گبی
عشقکك سازنده هجران آغلایان بر بسته‌یم

۱۵ ایلول ۱۳۳۷

«غزل» لر :

هزار طالعك گوله‌دن بهاری بکا
خزانه اوغرادی کلزاری قالدی خاری بکا

زمی غرابت ساقی زمی غرابتمی
کجام نشئه‌دن اول صونار خماری بکا

خدای ناز و نیاز ایلش نصیب أزل
کال عشوه‌ی دلداره ، آه وزاری بکا

هوای زلفی هردم باشمده کوردیریرم
مسخر ایلشم چوقمی روزگاری بکا

وجودی برکله‌بکدی أیلدن اوجدی بم
پرنده قالدی همان زرنشان غباری بکا

کوزمده کوزلرینك پارلایان تبسیدر
زمان وصلتنك شاد برکناری بکا

جریحه‌دار جنان بر مهاجرك احسان
دوقوندی آه یتیمانه آنکساری بکا

وطن کیین او مبارك دیار معمورك
خرابه‌سنده بوکون آغلییور منهاری بکا

۷ نیسان : ۱۳۳۲

آچاز نقاب حسنی دلدار مهلقا
طوتمش محیط افقی سکونز ار اولان مسا

بیلمم ظلام شامی نصیب أزلیدر
آغلار سواد بخته بر زهره‌دن ضیا

کوز یاشلرمله آقماده روح روان کبی
عمر دمعه بیك نیاز ایله بیك راز ماجرا

دوکسه‌یدی بایه زلفی لیل و نهارمك
اولسه‌یدی باری حال تساویی روشنا

دوشمش دکل بو عمر هزار ارتسامده
مرأت سرنوشتمه بر شکل محزدا

بر قطره نشئه‌ی نشئه ضیاء شمه تسلیت
یوق بر نظر بو صحنه‌ده افتاده آشنا

انفاس وایسین ایله احسان سوروکلدرم
شوریده بر خیال پریشان وطن جدا

۱۷ آغستوس : ۱۳۳۲

افواه جهان اولسه‌ده مشحون تمنا
تسخیر ایده‌من روحی افسون تمنا

ایتمش لب آمالمی بیکانه نیازه
آمالی قیلان خلقده مقرون تمنا

احباب آکا دیرلرمی‌که احوالی بیلیرکن
ایله یه حاجتکی مرهون تمنا

قهر اولسون او نعمت یره باتسون‌که ایدرمش
بر مردم آزاده‌یی مدیون تمنا

ذلته سنالته آیاقلرده سورونمك
احسان بومیدر قهر اوله قانون تمنا

۱۷ ایلول ۱۳۳۲

شعر وسودا نفخ راز ایتمش مألندن سکا
نشئه ویرمش ساغر صهبا جالندن سکا

ایلش کویا خدا بر پرده جمع لطف وقهر
بذل ونثر ایتمش جالندن جلالندن سکا

فتنهٔ بیدار چشمك بلکه ایلر میل خواب
سایباظر اولسه نورك پر وبالندن سکا

طلعتکدن بر جهان پرنکار ایتمش ظهور
أبروان اولمش آنك کویا هلالندن سکا

ای اله حسن اولور رنك نقاب احتشام
رایت عنبانیانك رنك آلندن سکا

آشنای حال ایسه‌ك کلزمی برآن مرحمت
دیدهٔ محزونمك ممنالی حالندن سکا

بر معلا داستاندر چهرهٔ احسانه باق
نقل ایدر بیك وقعه هجرندن وصالندن سکا

۱۱ ایلول ۱۳۳۳